

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Pitanje nacionalnoga u suvremenome kontekstu s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu

sv. 9.

Nakladnik/Publisher

Sveučilišta u Mostaru, Filozofski fakultet /University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić, rektor/rector
Dražen Barbarić, dekan/dean

Sunakladnici/Co-publishers

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek
Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo

Za sunakladnike/For co-publishers

Željko Holjevac
Ivan Pandžić

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić	Miro Jakovljević
Ines Blažević	Katica Krešić
Miljenko Brekalo	Ivica Musić
Mate Buntić	Marko Odak
Karsten Dümmel	Jela Sabljčić-Vujica
Gordana Iličić	Ugo Vlasisavljević

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić	Tonči Matulić
Aleksandar Bogdanić	Đorđe Obradović
Damir Boras	Miroljub Radojković
Božo Goluža	Božo Skoko
Vesna Kazazić	Iko Skoko
Stipe Kutleša	Ante Uglešić
Mile Lasić	Zoran Tomić
Ivo Lučić	Ružica Zeljko-Zubac

Glavni urednik/Editor-in-chief

Marko Odak

Izvršni urednik/Managing editor

Goran Mijočević

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Marija Vukoja Mikulić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

Naslovnica/Cover

Marin Musa
Mate Penava

Tisak/Print

PRESSUM

Adresa uredništva/Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar
E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

100

Referiran u/Indexed in:

Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2023.	sv. 9.	str. 303
--------	-------	--------	----------

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Pitanje nacionalnoga u suvremenome kontekstu s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu

sv. 9.

PRES

Mostar, 2023.

Sadržaj

Proslov	7
---------------	---

Pristupi identitetu

Matijas Baković ♦ Marija Florencia Luchetti PISANA KULturnA BAŠTINA U BOSNI I HERCEGOVINI I HRVATSKI IDENTITET	11
--	----

Irena Medvešek ♦ Borko Baraban ♦ Ana Bačić KULturnI I JEZIČNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE U BAEDERKEROVU VODIČU <i>AUSTRIA-HUNGARY: WITH EXCURSIONS TO CETINJE, BELGRADE, AND BUCHAREST;</i> <i>HANDBOOK FOR TRAVELLERS</i> IZ 1911. GODINE.....	27
--	----

Aleksandar Vukić ♦ Krešimir Bušić NOVI POGLEDI NA RAZUMIJEVANJE POJMOVA NADDRŽAVE I HIBRIDNIH IDENTITETA NA PRIMJERU POLOŽAJA HRVATA U VOJVODINI I BIH	43
---	----

Miljenko Brekalo ♦ Hrvoje Mandić ♦ Stjepan Adanić LOGORI ARMije BIH U FUNKCIJI ZATIRANJA NACIONALNOGA IDENTITETA HRVATA TIJEKOM DOMOVINSKOGA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI (1992. – 1995.)	83
--	----

Misijana Brkić-Milinković MATICA HRVATSKA MOSTAR I NJEZINO <i>PROLJEĆE</i> : ČUVARI KULTURE, JEZIKA, TRADICIJE I IDENTITETA HRVATA U BIH.....	115
--	-----

Silvana Marić Tokić ♦ Ivica Skoko INFORMACIJSKA STRATEGIJA U SVRHU IZNUĐIVANJA IDENTITETA.....	131
--	-----

Željka Perić ♦ Matija Kikelj ULOGA I ZNAČAJ SUVREMENE TEHNOLOGIJE U PROMOCIJI KULturnOGA IDENTITETA I JEZIKA HRVATA U BOSNI I HERCEGOVINI.....	147
---	-----

Zvonko Martić REGIONALNI IDENTITET HRVATA U BOSNI I HERCEGOVINI – DUVNJACI BOSANCI I/ILI HERCEGOVCI I/ILI DALMATINCI.....	165
--	-----

(Etno) nacionalizam ili federalizam

Dejan Vanjek STANJE I PERSPEKTIVE OPĆE NORMATIVNE AKOMODACIJE KOLEKTIVNOGA NAČELA.....	189
--	-----

Dražan Barbarić PRKOSNI NACIONALIZMI DEKOMPOZITNOGA DRUŠTVA: RAZMATRANJE NACIONALNOGA U SUVREMENOJ BOSNI I HERCEGOVINI.....	209
--	-----

Božo Žepić

ETNONACIONALNI SUKOBI..... 231

Gordana Iličić ♦ Anita Lukenda ♦ Katica Jurčević

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDSEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE I LEGITIMACIJSKE PRAZNINE 1996. – 2022.257

Elvira Lovrić

JESMO LI IZGUBILI SVOJU PRIČU? POVRATAK NACIONALIZMA I KRIZA GLOBALIZACIJE.....287

Upute za suradnju i oblikovanje priloga301

Proslov

Ponudivši prostor i mogućnost za otvoreno kritičko propitivanje složene kulturno-identitetske i političke stvarnosti bosanskohercegovačkoga društva, na Filozofskome fakultetu već devetu godinu zaredom organiziramo međunarodnu znanstvenu konferenciju *Identiteti – Kulture – Jezici* radi poticanja i uključivanja zainteresiranih stručnjaka iz širega spektra znanstveno-studijskih disciplina.

Za naslov ovogodišnje konferencije odabrali smo *Pitanje nacionalnoga u suvremenome kontekstu s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Konferencija je održana 21. listopada 2022. godine uz suorganizaciju Fakulteta političkih znanosti i međunarodnih odnosa Sveučilišta Matej Bel u Banskoj Bistrici, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ – Područni centar Osijek, Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu, Sveučilišta Sjever te Doktorske škole Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Cilj je ovogodišnje konferencije bio istražiti pitanje nacionalnoga, poput identiteta, kulture, jezika, suvereniteta, baštine i tomu slična, u suvremenome kontekstu s posebnim osvrtom na njegovo pozitivno, odnosno negativno poimanje u Bosni i Hercegovini kao višenacionalnoj zajednici, ali i pokušati odgovoriti jesu li takvi fenomeni tvorevine prošlosti ili, pak, mogu opstati i u 21. stoljeću kao stoljeću globalizacije.

Kroz plenarna izlaganja te tri panela konferencija je ponudila mnoštvo različitih perspektiva na društvenu stvarnost Bosne i Hercegovine, položaj Hrvata unutar BiH i šire identitetske teme. Također, poslužila je kao podloga za konstruktivne rasprave i izmjene mišljenja o navedenim pitanjima radi boljega razumijevanja složene društvene stvarnosti unutar koje svakodnevno obitavamo.

Marko Odak, glavni urednik

Pristupi identitetu

= *Matijas Baković* ♦ *María Florencia Luchetti* =====

Institut za migracije i narodnosti

matijas.bakovic@imin.hr – maria.luchetti@imin.hr

UDK: 930.25(497.6=163.42)

Prethodno priopćenje

PISANA KULTURNA BAŠTINA U BOSNI I HERCEGOVINI I HRVATSKI IDENTITET

Sažetak

Jezik je sredstvo pristupa iskustvu i, zajedno s pamćenjem, čini instrumente za institucionalizaciju kolektivnoga iskustva. Isto tako, pisanje i pismo predstavljaju važnu sastavnicu tradicije i kulturnoga naslijeđa jednoga naroda, koja može, ali i ne mora, utjecati na definiranje njegova identiteta. Na taj su način identiteti, individualni i kolektivni, rezultat internalizacije kulturnih smjernica društvenih aktera, koje se odvijaju unutar određenih polja djelovanja, institucionalnih okvira te diskurzivnih formacija i praksi. U slučaju Hrvata u BiH, zbog suživota više naroda na jednome relativno malom prostoru i prisutnosti različitih vjerskih skupina, njihov se jezik kroz povijest bilježio različitim pismima. Isto tako, karakterizacija svakoga od tih pisama kao hrvatskoga kulturnog naslijeđa varirala je tijekom vremena. Kroz sociološki i kulturološki pristup, koji mora biti ujedno i povijesni, predstavljeni su rezultati istraživanja čiji su ciljevi bili utvrditi poznavanje pisane tradicije hrvatskih srednjoškolaca u BiH te vidjeti u kojoj mjeri ona utječe na odredbu njihova identiteta.

Ključne riječi: identitet; kulturna baština; povijesna pisma; Hrvati; Bosna i Hercegovina

WRITTEN CULTURAL HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND CROATIAN IDENTITY

Abstract

Language is a means of access to experience and together with memory, constitutes instruments for the institutionalization of collective experience. In the same way, writing and script represent an important component of a people's tradition and cultural heritage, which can, but it doesn't have to, influence the definition of their identity. In this way identities, both individual and collective, are the result of the internalization of cultural guidelines by social actors, which take place within certain fields of activity, institutional frameworks and discursive formations and practices. In the case of the Croats in Bosnia and Herzegovina, due to the coexistence of various peoples within one territorial space and the presence of different religious groups, their language was recorded in different scripts throughout history. Likewise, the characterization of each of these scripts as belonging to the Croatian cultural heritage has varied over time. Through a sociological and cultural approach, which must also be historical, the results of the research are presented, with the aim to determine the knowledge of the written tradition of Croatian high school students in Bosnia and Herzegovina and to see to what extent it affects the determination of their identity.

Keywords: identity; cultural heritage; historical letters; Croats; Bosnia and Herzegovina

Uvod¹

Jezik se često ističe kao glavna odrednica i utočište identiteta. Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini bilježio se kroz povijest različitim pismima, pa se i kroz odnos prema tim pismima može promatrati razvoj kulturnoga identiteta. Hrvatska pisana tradicija opisuje se pojmom *tropismenost*, ali bi se u kontekstu Bosne i Hercegovine moglo vrlo lako govoriti i o *četveropismenosti*. Naime, uz glagoljicu, ćirilicu (bosančicu) i latinicu, nekada se isticalo da su se u svojoj prošlosti Hrvati služili i arapskim pismom. Naravno, s obzirom na slojevitost prošlosti i isprepletenost svih stanovnika u BiH, sva ta pisma mogu se dovesti u doticaj i s drugim kulturama i narodima koji žive u Bosni i Hercegovini. Ključno je pitanje koliko se danas Hrvati u BiH mogu identificirati s tom pisanom

¹ Članak je nastao u okviru sporazumnoga međunarodnog znanstvenoga projekta „Kulturno-politička povijest Hrvata u Bosni i Hercegovini“ Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba i Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

tradicijom i utječe li ona (i u kojoj mjeri) na gledište o vlastitome identitetu. Donedavno se, uz isticanje tropisimenosti, stidljivo govorilo o pisanoj baštini na ćirilichnome pismu kod Hrvata, pa se tako i takva tradicija reducirala na današnje državne granice uz malo ili nimalo spomena Bosne i Hercegovine. Ipak, na lokalnome planu vide se pomaci i kod pojedinih Hrvata u BiH koji nastoje bosančicu prikazati, pa čak i „brandirati“, kao jedno od pisama kojim su se služili njihovi predci (npr. *Aleja hrvatske ćirilice*), iako tu izostaju širi konsenzus i institucionalna potpora. Od 90-ih godina 20. stoljeća dolazi do izostavljanja alhamijado književnosti iz korpusa hrvatske književnosti, stoga se taj odvojak slabo ili nimalo percipira kao dio hrvatskoga identiteta.

Uz teorijsko razmatranje tih problema i na temelju istraživanja provedenoga u srednjim školama u Hercegbosanskoj županiji, u radu će se predložiti analiza prikupljenih podataka iz kojih se može dobiti šira slika o slojevitosti shvaćanja identiteta i poistovjećivanja pojedinih povijesnih pisama s određenom kulturnom baštinom i zajednicom. Svrha je istraživanja bila propitati opću informiranost učenika srednjih škola o navedenoj problematici, pokazati koliko učenici poznaju povijesna pisma kojima su se služili Hrvati u BiH te provjeriti poznavanje ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH.

Prva je pretpostavka bila da su učenici najbolje upoznati s glagoljicom koja se najviše uči u školama i opća je percepcija toga pisma kao staroga hrvatskog. Druga je pretpostavka bila da su učenici u BiH dobro upoznati s pojmom bosančice koja je staro narodno pismo u BiH. Treća je pretpostavka da učenici najslabije poznaju arapsko pismo, odnosno alhamijado književnost. Rezultati ankete potvrđuju navedene radne hipoteze, ali iznenađuje postotak poznavanja pojedinih pisama.

1. Sociološki i kulturološki pogled o identitetu

Raširena uporaba koncepta identiteta u području društvenih znanosti posljednjih desetljeća pokazala je, između ostaloga, nedostatak jednoznačnosti do te mjere da su neki autori stavili u pitanje njegovu korisnost ili relevantnost, predlažući nadgradnju ili revitalizaciju. Iz perspektive kulturoloških studija kritika metafizičke, supstancijalističke i esencijalističke koncepcije identiteta napravljena je na temelju triju primarnih zapažanja: a) proces konstrukcije važ-

niji je od produkta konfiguracije identiteta; b) razlika je sastavni dio svakoga identiteta; c) identiteti se formiraju u specifičnim institucionalnim okružjima, unutar diskurzivnih formacija i praksi, a rezultat su enuncijativnih strategija i modaliteta moći. Taj novi način razumijevanja identiteta bolje je izražen pojmom *identifikacija*, čime se naglašava njegov provizorni, uvjetni, višestruki, situirani i kontekstualni karakter, kao i važnost afektivne veze.² Iz sociološke perspektive Brubaker i Cooper problematiziraju taj diskurzivni tretman, napominjući da trenutačno prevladavajuća konstruktivistička koncepcija može dovesti do gubitka specifičnosti i analitičke korisnosti. Različite koncepcije i uporabe pojma ovise kako o kontekstu u kojemu se koriste, tako i o teorijskoj tradiciji kojoj istraživač pripada. No, oni su identificirali pet ključnih uporaba prema kojima se definicije koncepta identiteta mogu grupirati³ i predlažu da ga se zamijeni sljedećim kategorijama, od kojih bi svaka pokrivala neke od aspekata obuhvaćenih konceptom: a) identifikacija i kategorizacija; b) samorazumijevanje i društvena lokalizacija; c) povezanost i grupnost. Na temelju Bourdieuve teorije najznačajniji doprinos ovih autora raspravi jest sociološka razlika između identiteta kao analitičke kategorije i identiteta kao kategorije prakse. Povezujući to razlikovanje s poznatijim razlikovanjem između dvaju glavnih pristupa problemu identiteta (esencijalističkoga i konstruktivističkoga), važno je naglasiti kako je drugi pristup najprikladniji za razumijevanje identiteta kao analitičke kategorije, iako je prvi pristup bitno uzeti u obzir u istraživanjima, kao što je slučaj u ovome radu, koja nastoje razumjeti identitete kao kategorije prakse.

No, unatoč problematičnu svojstvu smatramo da koncept još uvijek zadržava svoju valjanost, uglavnom zahvaljujući upravo činjenici da ga njegova operativnost kao kategorije prakse čini pojmom koji omogućava razmišljanje

² Usp. Stuart Hall – Paul Du Gay (ur.), *Questions of Cultural Identity*, Sage Publications, 1996. i Avtar Brah, *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*, Traficantes de sueños, 2011.

³ Na taj je način identitet dobio sljedeća značenja koja se mogu prikazati samostalno ili u kombinaciji: 1. kao neinstrumentalna osnova za društveno ili političko djelovanje, kao nešto drugo od interesa; 2. kao specifično kolektivni fenomen koji podrazumijeva postojanje jednakosti među članovima skupine tijekom vremena (solidarnost, zajednička savjest i stanja duha, kolektivno djelovanje); 3. kao središnji, navodno duboki, osnovni, trajni ili temeljni aspekt samosvijesti ili individualnosti (osobne ili kolektivne) ili kao temeljni uvjet društvenoga života; 4. kao procesni i interaktivni razvoj, kontingentni proizvod društvenoga i političkoga djelovanja i temelj za naknadno djelovanje; 5. kao prolazni proizvod višestrukih i natjecateljskih diskursa koji naglašavaju nestabilnu, višestruku, fluktuirajuću i fragmentiranu kvalitetu suvremenog sebstva. Usp. Rogers Brubaker – Frederick Cooper, „Beyond ‘Identity’“, *Theory and Society*, Springer Stable, 29(1), 2000., str. 1–47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

o nizu pitanja za koja još uvijek nije pronađeno bolje rješenje. Velike ekonomske, društvene, političke, kulturne i tehnološke transformacije posljednjih pola stoljeća, koje su strukturalizam, poststrukturalizam i *lingvistički obrat* pokušale objasniti, u osnovi su fenomena koji se, iako nije apsolutno nov, samo produčio posljednjih godina. Naime, razvoj tehnologije i medija snažno je utjecao na to da niz udaljenih fenomena svakodnevnoga života intervenira u svakodnevnu svijest, mijenjajući percepciju stvarnosti i vlastitoga identiteta⁴ i omogućavajući izgradnje nacionalnih država te nacionalizma i nacionalnih identiteta koji su im davali ideološki temelj,⁵ kao i različite vrste kolektivnih identiteta koji su analizirani u terminima političkih fikcija.⁶ S druge strane, uz promjene vezane za globalizaciju, postmodernost ili radikalizaciju modernosti i *kulturni obrat* kao čimbenike objašnjenja rastuće važnosti identiteta kako u društvenim znatnostima tako i u društveno-povijesnim konstelacijama i svakodnevnom životu, u ovome istraživanju treba posebno istaknuti tranzicijske procese koji su se dogodili krajem 20. stoljeća i posljedično otvaranje prostora za ostvarivanje političke kulture civilnoga društva, što je podrazumijevalo kontekst za izražavanje različitih prava i identitetskih borbi.⁷

Na taj je način pojava kulturnih teorija ili pristupa koji kulturi daju konstitutivnu (a ne izvedenu) dimenziju društvenoga svijeta⁸ i koji nastoje izjednačiti kapacitet *agencije* i težinu *strukture* pogodovala isticanju koncepta identiteta. To je tako jer razumijevanje kulture kao prakse i kao proizvoda, kao simbolički (internalizirani mentalni oblici ili strukture) i objektivizirani oblik (kulturni objekti i kulturne prakse), dovodi do toga da se smatra kako se sve kulturne manifestacije uvijek odnose na društveni prostor identiteta jer je identitet rezultat procesa selektivne, hijerarhijske i kontrastivne internalizacije određenoga

⁴ Usp. Anthony Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, 1991.

⁵ Usp. Benedict Anderson, *Nacija - zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, 1990.

⁶ Usp. R. Brubaker - F. Cooper, *n. dj.*

⁷ Usp. Rade Kalanj, „Identitet i politika identiteta (politički identitet)“, Neven Budak - Vjeran Katunarić (ur.), *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 117-133.

⁸ Usp. Raymond Williams, *Sociología de la cultura*, Paidós, 2015.

kulturnog repertoara društvenih aktera. Stoga samo kulturološka perspektiva omogućuje da se izgradi gotov prikaz konstitucije identiteta.⁹

Kako je ta kulturološka perspektiva pokazala, ljudsko iskustvo uvijek je posredovano iskustvo. Povrh svega, posredovano je jezikom koji je sredstvo pristupa svijesti i koji, uz pamćenje, čini temeljni alat za individualno prisjećanje i institucionalizaciju kolektivnoga iskustva.¹⁰ U suvremenosti se posredovanje iskustva povećava i usložnjava razvojem različitih medija, od tiskanoga teksta do elektroničkoga signala. Povećanje medijalizacije iskustva, koje ovi oblici društvene komunikacije podrazumijevaju, utjecalo je na razvoj i širenje suvremenih institucija i društvene percepcije svijeta koji nas okružuje.¹¹ U ovome istraživanju fokus je stavljen na pisanu kulturnu baštinu u BiH kao i na pogled učenika srednjih škola na tu nju.

Polazeći od sociološkoga i konstruktivističkoga pristupa, identitet, kao analitička kategorija, shvaća se kao relacijski, višedimenzionalni, situirani, subjektivni i društveni fenomen koji se formira *u* i *kroz* kulturu i koji uvijek izražava određene vrste društvenih odnosa koji nisu ni vječni ni univerzalni. No, ne gubi se iz vida upotreba pojma kao kategorije prakse i stoga se za njegovo primjerenost razumijevanje mora u sklopu analize uključiti esencijalistički način na koji pojam identiteta obično koriste različiti društveni akteri koji se nalaze u određenim prostorima ili poljima, koji imaju različite kvote i vrste kapitala i koji usmjeravaju svoje djelovanje u skladu s različitim pravilima i načelima legitimnosti koja su u pitanju. U tome smislu identitet je rezultat osjećaja, uvjerenja i kategorija percepcije i klasifikacije koji su uvijek u odnosu (*dijalog* i *spor*) s drugim pokušajima legitimna definiranja društvenoga svijeta. U tim politikama i borbama za identitet, u koje su uključene grupe, pokreti, ustanove i formacije, kulturna baština i selektivna tradicija dio su predmeta spora.¹²

⁹ Usp. Pierre Bourdieu „L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région“, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, (35), 1980., str. 63-72; Pierre Bourdieu, „Dialogue à propos de l'histoire culturelle“, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, (59), 1985., str. 86-93; Pierre Bourdieu, *Razones prácticas sobre la teoría de la acción*, Anagrama, 1999.; François Dubet, „De la sociología de la identidad a la sociología del sujeto“, *Estudios Sociológicos*, 7(21), 1989., str. 519-545; Gilberto Giménez, „Globalización y cultura“, *Estudios Sociológicos*, 20(1), 2002., str. 23-46; Avtar Brah, *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*, Traficantes de sueños, 2011.

¹⁰ Usp. Gilberto Gimenez, *Estudios sobre la cultura y las identidades sociales*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes – Instituto Coahuilense de Cultura, 2007.; R. Williams, *n. dj.*, 2015.

¹¹ Usp. A. Giddens, *n. dj.*

¹² Usp. P. Bourdieu, *Razones...*; R. Williams, *n. dj.*

U slučaju povezanosti pisane kulturne baštine u Bosni i Hercegovini i hrvatskoga identiteta glavnu ulogu danas ima, ili bi trebao imati, sustav obrazovanja na razini županija s hrvatskom većinom u BiH. No, povijesno gledano, u BiH početkom 17. stoljeća, u nedostatku zajedničkih kulturnih institucija, najvažniji bili su obrazovani pojedinci povezani s vjerskim zajednicama. Za Hrvate, odnosno katolike u BiH, posebnu je ulogu imala provincija Bosna Srebrena, jer je svojom površinom obuhvaćala prostor od Dalmacije do Budima stvarajući tako na jednome širem području od same BiH jedinstven duhovni i kulturni prostor na kojemu se širila pisana riječ.

2. Povijesni pregled

Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini bilježio se kroz povijest različitim pismima, pa se i kroz odnos prema tim pismima može promatrati razvoj kulturnoga identiteta. Uvriježeno je gledište da se hrvatska pisana tradicija opisuje pojmom tropismenosti jer su se Hrvati tijekom svoje prošlosti služili glagoljičnim, ćiriličnim i latiničnim pismom. Tako još Ivan Kukuljević Sakcinski 1863. u *Predgovoru* svojega djela *Listine Hrvatske* spominje ta tri pisma kojima su se služili Hrvati.¹³ Ipak, u kontekstu Bosne i Hercegovine moglo bi se vrlo lako govoriti i o četveropismenosti, stoga se tim trima pismima često pridodaje i arabica, odnosno književnost pisana arapskim pismom i narodnim jezikom. Takvo pripisivanje alhamijado književnosti ukupnomu korpusu hrvatske književnosti bilo je češće do 90-ih godina 20. stoljeća, odnosno do rata u BiH. Danas je dosta manje onih koji još uvijek taj dio književnosti smatraju i dijelom hrvatske književnosti jer je tijekom 90-ih godina 20. stoljeća uglavnom s hrvatske strane prešućivana i prepuštena uglavnom u bošnjački kulturni i nacionalni korpus. Takav se stav odrazio i u školstvu u kojemu se alhamijado književnost više ne uči kao dio hrvatske književnosti, pa ni one u BiH.

Kada se promatra odnos pisane kulturne baštine i suvremenoga identiteta, neminovno se mora voditi računa o (samo)svijesti pisaca u prošlosti i o našem današnjem poimanju te prošlosti. Važna je (samo)svijest pisaca o pripadnosti u trenutku nastanka pojedinih tekstova jer je odabir jezika i pisma kojim se taj

¹³ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Listine Hrvatske (Acta Croatica)*, Brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja, 1863., str. VI.

jezik bilježi često mogao značiti i odabir određene kulturne zajednice. S obzirom na to da je „jezik po svojoj suštini primarno govorna, a potom sekundarna pisana realizacija, koja je, zapravo, sistem grafijskog bilježenja datog jezičkog koda“¹⁴, može se reći da je odabir jezika nadređen odabiru pisma kojim se taj jezik bilježi. Suvremeno iščitavanje tih tekstova mora svakako početi od konteksta vremena nastanka pojedinih tekstova i voditi računa o smještaju tih tekstova u društveno-kulturne obrasce. Ako promatramo (samo)svijest i (samo) identifikaciju pisaca koji su oblikovali određena djela, onda se može vrlo lako zapaziti da se ni oni koji se mogu jednoznačno smjestiti u isti kulturni krug često ne služe istim pismom. Tako Matija¹⁵ Divković i Ivan Bandulavić u gotovo isto vrijeme tiskaju svoje knjige različitim pismom, ali ga namjenjuju istomu kulturnom krugu u BiH, katoličkim svećenicima i katoličkomu puku. Razlika između njihovih izdanja možda i jest tek nekoliko godina (Divković 1611., Bandulavić 1613.), ali je razlika u pristupu drukčija. Divković je tradicionalist koji svojim izborom pisma čini poveznicu sa srednjovjekovnom književnošću i premošćuje desetljeća zamrle pismenosti na području BiH. Odabirom pak jezika starodubrovačke proze za temelj svojega književnog izraza¹⁶ Divković je pokazao da je riječ o jednome kulturnom prostoru, kojemu u biti vraća Bosnu nakon osmanskoga zauzeća. Bandulavić je s druge strane modernist koji svojim odabirom latinice hvata moderne trendove i povezuje BiH ne samo s Europom nego, što je važnije, s ostalim hrvatskim kulturnim središtima u kojima latinica lagano preuzima primat. On kao predložak svojemu djelu uzima stariji hrvatski lekcionar, lekcionar Bernardina Splićanina iz 1495., ali se najvjerojatnije služio tiskanim izdanjem koje je objavio Benedikt Zborovičić 1543. godine.¹⁷ Tako su, iako različitim odabirom pisma, izborom istoga književnog izraza koji je sadržajem upućen istim recipijentima i Divković i Bandulavić potvrdili da pripadaju

¹⁴ Alen Kalajdžija, *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*, Institut za jezik, 2013., str. 9.

¹⁵ Neki autori Divkovićevo ime pišu Mate(j), a ne Matija, iako je upravo Matija najčešće i uobičajeno (usp. Vine Mihaljević, „Fra Mate Divković i hrvatska bratovština u Mlecima“, *Croatia Christiana periodica*, 20(38), 1996., str. 173; Zvonko Pandžić, „Općehrvatski karakter kulture bosanskohercegovačkih Hrvata“, *Vijenac*, Matica hrvatska, 548, 5. III. 2015., <https://www.matica.hr/vijenac/548/opcehrvatski-karakter-kulture-bosanskohercegovačkih-hrvata-24230/>, (26. I. 2023.)).

¹⁶ Usp. Darija Gabrić-Bagarić, „Hrvatska bosanička baština u djelima bosanskih franjevaca 17. stoljeća“, *Filologija*, 62, 2014., str. 34.

¹⁷ Usp. Ivo Pranjković, „Lekcionar fra Ivana Bandulavića“, *Svjetlo riječi*, 24. V. 2019., <https://www.svjetlorijeci.ba/lekcionar-fra-ivana-bandulavica-2/> (5. II. 2023.).

istomu kulturnom krugu. Odabir pisma u jednoj kulturi važan je, ali nije jedini bitan čimbenik. Tako se moglo dogoditi da je alhamijado književnost tijekom 20. stoljeća proučavana kao odvojak hrvatske književnosti¹⁸ upravo zbog jezika¹⁹ kojima su pisani ti tekstovi. Odabirom arapskoga pisma pisci alhamijado književnosti svrstali su se u tadašnji muslimanski krug pisaca (drugomu u to vrijeme nisu ni smjeli pripadati), ali odabirom književnoga izraza slijede tadašnje katoličke pisce u BiH. I dok su katolici u BiH mogli birati između dvaju pisama, ostaje pitanje jesu li muslimani uopće mogli uzeti drugo pismo za književnost ili je taj odabir bio predodređen kulturnim i društvenim čimbenicima toga doba. Latinica nije dolazila u obzir zbog predodžbe toga pisma kao zapadnoga i kršćanskoga. Ostaje bosanska (hrvatska, zapadna) ćirilica kojom su mogli pisati i kojom su pisana tzv. krajišnička pisma koja su muslimani uputili kršćanima, ali ostaje otvoreno jesu li oni u to doba sami pisali ta pisma ili su ih za njih pisali unajmljeni pisari.²⁰ Na koncu je i ćirilica, u narednim stoljećima, od glavnoga bosanskog pisma svedena tek na lokalne pisce, pisanje pisama, okružnica, ljetopisa i drugih zapisa bez većih književnih pretenzija. Ipak, i kod muslimana se, bez obzira na jezik kojim pišu svoja djela, vidi jasan početak polarizacije u namjeni njihovih djela pisanih arapskim pismom. Kao kod Divkovića i Bandulavića, i njihova su djela namijenjena samo jednomu dijelu stanovnika u BiH, muslimanskomu stanovništvu, jer je svjestan odabir arapskoga pisma značio automatsko eliminiranje svih onih (potencijalnih) čitatelja drugih vjera u BiH. Naravno, ostaje otvoreno pitanje koliko je uopće moglo biti onih koji su ih bili u stanju čitati i vjerojatno su bili u manjini u odnosu na čitatelje kojima su namijenjene knjige tiskane bosančicom i latinicom. Širenju alhamijado književnosti svakako nije pomogla ni činjenica da su ta djela ostala u rukopisima, pa je tako još više smanjen broj potencijalnih čitatelja. Drugi pol njihova samogledišta i opredjeljenja nalazimo u nazivlju i sadržaju pojedinih djela. Tako

¹⁸ Antologije hrvatske književnosti, od Mihovila Kombola pa sve do Ivana Slamniga te Nikole Miličevića i Antuna Šoljana, alhamijado književnost smatraju odvojkom hrvatske književnosti. Edicija *Pet stoljeća hrvatske književnosti* u knjizi *Zbornik stihova XVII. stoljeća* donosi i posebno poglavlje „Aljamiado poezija“, Rafo Bogišić (ur.), 1967., str. 283-300.

¹⁹ Usp. Benedikta Zelić-Bučan, „Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 19(1), 1971., str. 16-17.

²⁰ Srećko M. Džaja, „Interpretativne aporije bosanskohercegovačke historiografije“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017) I*, Dževad Juzbašić – Zijad Šehić (ur.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 47(1), 2020., str. 64.

je najstarija sačuvana pjesma zapisana arapskim pismom naslovljena *Hirvat türkisi* (*Hrvatska turčija* – Hrvatska narodna pjesma), pa se može opravdano postaviti pitanje: Zašto zapisivač baš tako naslovljuje tu pjesmu, a ne nekim drugim imenom? Ili, zašto Hasan Kaimija u pjesmi *O osvojenju Kandije* pjeva: „Nemojte se kladiti, / a Hrvate paliti; / Za to ćete platiti / kad vam ode Kandija“²¹, u kojoj se ne misli na Hrvate katolike nego na Hrvate muslimane?²² Čini se da najraniji autori alhamijado književnosti zbog političkih okolnosti možda i nisu previše mogli birati pismo kojim će pisati svoja djela (jer da jesu, ne bi se alhamijado književnost javljala i kod drugih europskih naroda), ali jezik i osjećaj pripadnosti nitko im nije mogao oduzeti.

3. Današnji pogled

S obzirom na to da su pisci pišući svoja djela određenim pismom i jezikom time ujedno legitimirali sami sebe u jednome vremenu i prostoru, treba vidjeti kakvo je današnje poimanje spomenute literature i koje je njezino mjesto u ukupnome korpusu hrvatske književnosti. Nakon rata 90-ih godina 20. stoljeća došlo je do drukčijega pristupa u proučavanju pisane baštine i kulture u BiH. Eduard Hercigonja svojom je knjigom *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja* (¹1994.; ²2006.) odredio hrvatsku kulturu srednjovjekovlja kao tropismenu pa je kao takva ušla i u školske udžbenike. Njegovim su putem nastavili Josip Bratulić i Stjepan Damjanović troknjižjem *Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća* (2005., 2007., 2008.). I dok se kod Hercigonje može shvatiti nespominjanje arabične pismenosti jer je knjigu ograničio na srednjovjekovlje, a prvi se tekstovi pisani arabicom javljaju na rubu toga razdoblja,²³ teško je naći razloge zašto se ta literatura ne spominje kod Bratulića i Damjanovića. Odrednicu hrvatska tropismenost Mateo Žagar iz srednjega vijeka prenosi i na pismenost narednih stoljeća što znači da i on izostavlja arabičnu pismenost kao dio hrvatske

²¹ Nikola Milićević – Antun Šoljan (ur.), *Antologija hrvatske poezije od XIV stoljeća do naših dana*, Zora, 1966., str. 130.

²² Usp. B. Zelić-Bučan, *n. dj.*, str. 17.

²³ Usp. Srećko M. Džaja, „Hrvatska kulturološka sastavnica Bosne i Hercegovine“, *Bosna Franciscana*, 42, 2015., str. 289.

kulture.²⁴ Kada je riječ o BiH, primjetno je kod samih Hrvata da se veća pozornost posvećuje ćirilčnoj pismenosti koja je nakon ratnih sukoba 90-ih godina 20. stoljeća bila potpuno zanemarena. Štoviše, sam pojam ćirilica bio je (i još uvijek jest) u općoj uporabi toliko proskribiran da se i u znanstvenoj zajednici s velikim oprezom pristupalo toj temi, posebice ako je izlazila izvan suvremenih državnih granica.²⁵ O novome vrjednovanju ćirilčne pismenosti svjedoči i stvaranje *Aleje hrvatske ćirilice*, nastale očito po uzoru na Aleju glagoljaša, koja bi domaćemu čovjeku trebala približiti ćirilčno pismo koje je ostavilo velik trag u hrvatskoj kulturi. Ipak, to ostaje više lokalna atrakcija nego pokušaj kakve cjelovite strategije. Ponovno se i *Povelja bana Kulina*, jedno vrijeme prešućivana u hrvatskoj kulturnoj zajednici, proučava kao dio (i) hrvatske pisane tradicije.²⁶

Kada je riječ o, u ovome slučaju književnosti pisanoj arabicom, njezin izostanak u hrvatskome korpusu ne treba čuditi ako znamo da u *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas* nisu uopće ušli hrvatski muslimanski književnici jer „je njihovo djelo, u književno-povijesnom i kritičkom smislu, već obrađeno u sličnim publikacijama u Hrvatskoj i jer su se društveno-političke prilike za takav posao i u Bosni i Hercegovini stubokom promijenile“²⁷. Iako su i pojedini hrvatski katolički pisci iz BiH već jednim dijelom obrađeni „u sličnim publikacijama u Hrvatskoj“, svejedno su u *Leksikonu* našli svoje mjesto. Bit će da je ipak ponajprije bila riječ o nedostatku profesionalne hrabrosti priređivača toga djela. Ipak, i danas, iako rjeđe nego prije, postoje pojedini hrvatski kulturni radnici koji još uvijek govore o hrvatskoj četveropismenosti i ubrajaju alhamijado književnost, uz bošnjačku, i u hrvatsku književnost.²⁸ Činjenica je da uvrštavanjem tih pisaca i u korpus hrvatske književnosti ne znači da oni ne mogu biti smatrani i dijelom druge književnosti, u

²⁴ Usp. Mateo Žagar, „Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću“, Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 3, 17. i 18. stoljeće*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 2013., str. 343.

²⁵ Usp. Mateo Žagar, „Hrvatska pisma u srednjem vijeku“, Josip Bratulić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1, Srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 2009., str. 188.

²⁶ Usp. Stjepan Damjanović, „Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji“, *Filologija*, 62, 2014., str. 5.

²⁷ Mirko Marjanović, *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Matica hrvatska – Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2001., str. 1.

²⁸ Usp. Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti – svezak I.: Raspeta domovina*, Marjan tisak, 2004., str. 171-173.; Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada Pavičić, 2004., str. 103-105. U novije vrijeme najustrajnije četve-

ovome slučaju bošnjačke. Njihovo pribrajanje hrvatskoj književnosti čini samo mali odsjek te iste razgranate književnosti po brojnim pokrajinskim ograncima, ali ona u bošnjačkome kulturnom korpusu može činiti ključno mjesto identifikacije i početka književnoga stvaranja muslimana na narodnome jeziku, stoga je razumljivo da su upravo Bošnjaci nakon 1990-ih pristupili (re)interpretaciji te književnosti obimnije nego Hrvati. Možda tu treba gledati i na strah koji se javlja kod njih ako tko drugi „svojata“ tu književnost.

Zbog turbulentne prošlosti i preplitanja različitih kultura, razumljivo je da se pojedina pisma koja su tijekom povijesti bila u uporabi na području Bosne i Hercegovine mogu dovesti u doticaj i s drugim kulturama i narodima koji žive u BiH. Na kraju krajeva, odabir pisma može, ali i ne mora biti odabir kulturne pripadnosti. Pismo, kao sustav znakova, samo je sredstvo da se njime zabilježi misao, a upravo bi ta misao pretočena u pisani izraz i sadržaj koji obuhvaća, te komu je upućena kao konačnim recipijentima, mogla pripomoći pri rasvjetljavanju tih odrednica. Naši bi suvremeni pogledi na neko razdoblje i pisce koji su tada stvarali morali stalno voditi računa o tome.

4. Anketa i analiza rezultata

Ako se promatraju Hrvati u Bosni i Hercegovini i njihovo poznavanje povijesnih pisama, pitanje je koliko se oni danas mogu identificirati s pisanom tradicijom i koliko ona utječe (utječe li uopće?) na poimanje njihova današnjeg identiteta? Drugo pitanje koje se može postaviti jest koliko škola i školski program, odnosno obrazovanje utječu na učeničko shvaćanje i prihvaćanje pojedinih kulturnih obrazaca. Naravno da je pitanje pripadnosti povijesnih pisama na tlu Bosne i Hercegovine samo jedan od mogućih pravaca u istraživanju, ali je sa socio-kulturološkoga gledišta zanimljiv jer dobro predodžuje koliko školstvo utječe na učeničko razumijevanje prošlosti i prihvaćanje identitetskih odrednica. Zbog toga je provedena anonimna anketa o poznavanju povijesnih pisama učenika srednjih škola, a kao ispitanici poslužili su učenici srednjih škola u

ropismenost zagovara Domagoj Vidović (usp. Domagoj Vidović, *O rodu jezikom i pokoja fraška*, Vlastita naklada, 2016.).

Hercegbosanskoj županiji²⁹ (općine Tomislavgrad, Livno, Kupres i Glamoč)³⁰ s hrvatskim nastavnim programom. Anketa je provedena u prvim, drugim i trećim razredima srednjih škola, dok su, zbog vremena provedbe ankete u vrijeme priprema za maturu, četvrti razredi izostavljeni. U anketi je sudjelovalo sedam srednjih škola: Gimnazija Marka Marulića Tomislavgrad, Srednja strukovna škola Tomislavgrad, Srednja strukovna škola Silvija Strahimira Kranjčevića Livno, Srednja ekonomska škola Livno, Srednja škola Kupres, Srednja škola Kupres – Gimnazija, Srednja škola „Tin Ujević” Glamoč.³¹ Ukupan broj učenika koji su sudjelovali u istraživanju bio je 450. Odgovarali su na 18 pitanja otvorenoga i zatvorenoga tipa, koja su bila grupirana prema nekoliko kriterija iz kojih se moglo iščitati opće poznavanje povijesnih pisama, utjecaj školskoga programa na percepciju tih pisama te posljedično i (samo)identifikaciju učenika s pojedinim pismima.

Rezultati ankete pokazuju da se s glagoljicom u svojem obrazovanju susrelo 97,11 %, s bosančicom 93,33 %, a s pojmom alhamijado književnost tek 21,11 % učenika. I kod percepcije o pripadnosti pojedinih pisama odgovori donekle iznenađuju. Tako glagoljicu hrvatskim pismom smatra 42,66 %, a (staro)slaven-skim 38,44 % učenika, dok 11,77 % nije uopće odgovorilo ili je odgovorilo da ne znaju čije je pismo.

Bosančicu bosanskim pismom smatra 42,88 %, hrvatskim 22,88 %, a onih koji nisu odgovorili ili su odgovorili da ne znaju bilo je 14 %. Ovdje imamo veću disperziju odgovora, pa je 3,77 % odgovorilo da je bosančica pismo naroda BiH i Hrvatske, 3,55 % da je bosanskohercegovačko pismo, 3,11 % Hrvata u BiH te 2 % naroda BiH. Na pitanje kako se još naziva bosančica učenici su odgovorili hrvatska (22,22 %), bosanska (13,77 %) i zapadna ćirilica (6,88 %), dok 21,77 % nije ponudio nijedan odgovor. Vidi se da je ujednačen postotak onih koji su bosančicu smatrali hrvatskim pismom i onih koji su je nazvali hrvatskom ćirilicom.

²⁹ Namjera je autorâ provesti istraživanje u svim županijama s hrvatskom većinom u BiH, a Hercegbosanska županija poslužila je kao polazna točka.

³⁰ Autori zahvaljuju Ministarstvu znanosti, prosvjete, kulture i športa Hercegbosanske županije i ministrici Gordani Nakić na podršci pri provođenju ankete.

³¹ U Hercegbosanskoj županiji, prema popisu Ministarstva znanosti, prosvjete, kulture i športa, postoji ukupno osam srednjih škola. Preuzeto s: <https://www.vladahbz.com/ministarstvo-znanosti-prosvjete-kulture-i-sporta/> (30. I. 2023.).

Na pitanje koji narod/i u BiH baštini/e alhamijado književnost odgovori su pokazali da je izostanak izučavanja te književnosti u hrvatskome obrazovnom programu u BiH doveo do toga da je učenici ne smatraju dijelom svoje kulturne povijesti niti je poimaju kao dio svojega identiteta. Tako 11,77 % smatra da je ona bošnjačka, 7,11 % muslimanska, 2,88 % da pripada islamskomu narodu, a 1,33 % Bosancima. Zajedničkom bošnjačkom i hrvatskom smatra je 0,44 %, isto toliko smatra da je ta dva naroda dijele sa Srbima, a tek 0,22 % da pripada isključivo Hrvatima. Na ovo je pitanje 12,66 % ispitanika odgovorilo da ne zna komu pripada alhamijado književnost, dok 56,22 % nije uopće odgovorilo (kod glagoljice je neodgovorenih bilo 11,11 %, a kod bosančice 13,33 %).

Na pitanje *Što je alhamijado književnost?* 9,33 % učenika smatra da je to književnost na narodnome jeziku pisana arapskim pismom, 3,33 % da je to književnost na bosanskome, portugalskome i španjolskome jeziku pisana arabicom, 2,88 % misli da je riječ o muslimanskoj književnosti na narodnome jeziku pisanoj arabicom, za 2,66 % to je bosanska književnost pisana arapskim pismom, a 1,77 % pribraja je, uz sve nabrojene, i hrvatskoj književnosti. I ovdje imamo velik broj onih koji nisu odgovorili na pitanje (46,66 %) i onih koji su odgovorili da ne znaju (21,77 %).

Iz analize rezultata ankete vidi se da su učenici pokazali još slabije rezultate kod poznavanja kulturnih spomenika i osoba iz prošlosti BiH. Kada je riječ o pismima na kulturnim spomenicima, tražilo se poznavanje pisama na *Humačkoj ploči*, natpisu Vignja Miloševića, *Povelji Kulina bana* te općenito na stećcima. Osnovna je karakteristika, uz veliko kolebanje u odgovorima, velik broj onih koji nisu odgovorili na postavljena pitanja (od četvrtine pa skoro do polovine ispitanika, ovisno o pitanju).

Učenici smatraju da na stećcima u BiH prevladava glagoljica (38 %), zatim bosančica (22,88 %) te ilirsko pismo (4,66 %) i ćirilica (3,33 %). Udio onih koji nisu odgovorili jest 22,44 %, a onih koji su odgovorili da ne znaju 2,44 %. Za *Humačku ploču* 48,44 % smatra da je napisana bosančicom, 10,22 % glagoljicom, 4 % ćirilicom, 2,44 % latinicom. Nijedan odgovor nije ponudilo 26 % učenika, a 3,33 % odgovorilo je da ne zna. Iako je pitanje jasno tražilo pismo kojim je napisana *Humačka ploča*, 2,66 % učenika ponudilo je odgovor staroslavenski jezik. Četvrtina ispitanika (25,77 %) znala je da se nadgrobni spomenik Vignja Miloševića naziva *Kočerinska ploča*, ali je s pismom bilo više problema jer je

10,22 % odgovorilo da je riječ o hrvatskoj ćirilici, 9,55 % bosančici, 6,66 % ćirilici te 5,11 % glagoljici. Ovo je pitanje imalo najviše onih koji nisu uopće odgovorili (48 %) ili nisu znali odgovor (16,88 %). Da je *Povelja Kulina bana* napisana bosančicom, smatra 54 %, glagoljicom 7,77 %, a ćirilicom 3,11 % učenika. Iako je pitanje jasno tražilo pismo kojim je napisana *Povelja*, i ovdje imamo, kao kod *Humačke ploče*, da je 2,88 % učenika odgovorilo da je riječ o starobosanskom narodnom jeziku. Također, skoro četvrtina učenika (24,88 %) nije ponudila nijedan odgovor, a 4,66 % napisalo je da ne zna odgovor.

Kao dvije ključne osobe za pismenost u BiH u anketu su stavljeni Matija Divković i Ivan Bandulavić. Ne samo da su prvi tiskali knjige za područje BiH nego su i rabili različita pisma, pa se savršeno uklapaju u model provedene ankete. Nešto više od četvrtine učenika dobro je prepoznalo kojim su pismom tiskala svoja djela dvojica navedenih književnika, ali je isto tako velik postotak onih koji su krivo odgovorili. Da je Divković svoja djela tiskao bosančicom, smatra 27,55 %, latinicom 9,33 %, a glagoljicom 5,33 % učenika. Miješajući pismo i jezik, za bosanski narodni jezik odlučilo se 5,77 % ispitanika. S obzirom na to da je riječ o osobi koja se smatra začetnikom hrvatske i općenito novovjekovne pismenosti u BiH, zabrinjava velik broj onih koji nisu odgovorili (33,77 %) ili su odgovorili da ne znaju (11,11 %) kojim se pismom služio Divković. Slično je i s Bandulavićem. Da je tiskao knjige latinicom, smatra 26,66 %, bosančicom 4 %, glagoljicom 3,55 % i ćirilicom 1,55 % učenika. Iznenaduje i zabrinjava podatak da je postotak onih koji nisu odgovorili (46,88 %) ili su odgovorili da ne znaju (14,66 %) kojim je pismom tiskao svoja djela Bandulavić veći od ionako visoka postotka kod Divkovića.

Na kraju su ostala, činilo se, dva najlakša pitanja, o pismima kojima su se služili franjevci u BiH i o osobi koja je uvela gajicu u BiH. Vrlo malo učenika stavilo je više od dvije kombinacije pisama, uglavnom su pisali da su se franjevci u BiH služili tek jednim od pisama. Latinicu su učenici najviše povezali s franjevačkom pismenosti, stoga se za nju odlučilo 16,22 %, za bosančicu i latinicu odlučilo se 15,77 %, za glagoljicu 8,22 %, za glagoljicu i bosančicu 7,77 % i samo za bosančicu 6,22 % učenika. Trećina učenika (33,33 %) nije odgovorila na ovo pitanje, a 4 % odgovorilo je da ne zna odgovor. Možda je najšokantniji podatak da četvrtina učenika (24,66 %) smatra da je gajicu u BiH uveo Ljudevit Gaj i da tek 1,11 % zna da je riječ o Ivanu Frani Jukiću. Kao i drugdje u anketi, visok je

postotak onih koji nisu uopće odgovorili (52,66 %) ili nisu znali odgovor (14,44 %).

Zaključak

Svrha je rada bilo propitati poznavanje povijesnih pisama te ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH. Rezultati istraživanja pokazuju da su učenici tijekom školovanja podjednako upoznati s glagoljicom i bosančicom, ali da ih različito vrjednuju i povezuju s identitetom. Dok glagoljicu uglavnom smatraju hrvatskim i (staro)slavenskim pismom, bosančicu smatraju uglavnom bosanskim, uz manje od četvrtine ispitanika koji je smatraju i hrvatskim pismom. Tijekom školovanja učenici su se najslabije upoznali s arabicom, odnosno s alhamijado književnošću i uglavnom smatraju da je ona dio bošnjačkoga identiteta. No, velika većina učenika nije odgovorila ili je odgovorila da ne zna komu pripada ta književna baština pa je, zapravo, tek manjina njih odgovorila na to pitanje. Dobiveni se rezultati podudaraju sa školskim programom koji govori o hrvatskoj tropismenosti. Iako neki znanstvenici i dalje ustraju na pojmu četveropismenosti, pribrajajući djela napisana arapskim pismom i hrvatskoj kulturnoj baštini, iz istraživanja proizlazi da je taj trud uzaludan ako nema institucijsku potporu i ako se ne podučava u sklopu školskoga programa. Kod spomeničke pisane baštine vidljivo je kolebanje u prepoznavanju kojim su pismom pisani koji spomenici, a situacija je još gora kod prepoznavanja kojim su pismom svoja djela tiskali Matija Divković i Ivan Bandulavić, ključne osobe hrvatske i bosanskohercegovačke pismenosti.

Dakle, prema rezultatima istraživanja potvrđene su radne hipoteze i može se zaključiti kako analizirana pisana kulturna baština slabo utječe na gledište o identitetu ispitanika, odnosno da je povezana s obrazovnim programom. Pisma koja se spominju tijekom školovanja, poput glagoljice, učenici lakše prihvaćaju kao svoja. Iako se opća informiranost o navedenoj problematici učenika srednjih škola može smatrati solidnom, konačan zbroj podataka pokazuje ipak nedovoljno poznavanje povijesnih pisama kojima su se služili Hrvati u BiH, kao i ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH. Na koncu, da bi se moglo izvesti konkretnije zaključke, potrebno je proširiti istraživanje i na druge hrvatske županije u BiH te detaljnije analizirati kurikulum nastave hrvatskoga jezika i kulture u BiH.

= Irena Medvešek ♦ Borko Baraban ♦ Ana Bačić ==

Sveučilište Vern – Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu – XVIII. gimnazija Zagreb

irmedvesek@gmail.com – borkob@gmail.com – anabacic01@gmail.com

UDK: 316.347:81](497.6)(036 Baedeker)“1911“

Prethodno priopćenje

KULTURNI I JEZIČNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE U BAEDEKEROVU VODIČU AUSTRIA-HUNGARY: WITH EXCURSIONS TO CETINJE, BELGRADE, AND BUCHAREST; HANDBOOK FOR TRAVELLERS IZ 1911. GODINE

Sažetak

Iako tijekom čak dvjesto godina sveprisutan proizvod masovne potrošnje i popularne kulture, turistički je vodič tekstna vrsta zanemarena u znanstvenim istraživanjima. Ovaj se rad bavi analizom prikaza Bosne i Hercegovine u *Vodiču* kroz Austriju Karla Baedekera iz 1911. godine na engleskome jeziku. Karl Baedeker bila je izdavačka kuća, poznata po turističkim vodičima, koja je uspostavila standarde žanra koji vrijede i danas, a u drugoj je polovici 19. stoljeća Baedeker postao metonimijskim izrazom za taj žanr.

Nakon okupacije 1878. godine Austro-Ugarska Monarhija dobiva civilnu i vojnu upravu nad BiH. Iako je formalno pod sultanom ostala do aneksije 1908. godine, BiH se od okupacije uključuje u Baedekereve vodiče kroz Austriju. U *Vodiču* iz 1911. godine opisuje se na tridesetak stranica, od njih šesto, a trećina su zemljopisne karte. Započinje se, tipično za tu tekstnu vrstu, općim podacima o zemlji, kratkim povijesnim pregledom, popisom prenočišta, praktičnim savjetima te leksikografskim opisom najosnovnijih izraza. Planira se osmodnevni obilazak i preporučuju se knjige o Bosni i Hercegovini. Od gradova opisuju se Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce i Travnik.

Turistički su vodiči žanr kojim se mogu promovirati identitet, kultura i jezik pojedine zemlje, a njihova percepcija ne mora biti podudarna kada je riječ o domaćim i stranim autorima. Cilj je rada prikazati kako su se u Baedekеровu vodiču percipirali kulturni identitet i jezik Bosne i Hercegovine. Ta povijesno, politički i identitetski složena zemlja

opisana je kao egzotična destinacija lijepe prirode na kojoj se susreću istok i zapad, a kulturni i jezični identitet zemlje prikazani su pojednostavljeno i površno.

Ključne riječi: turistički vodič; Baedeker; Bosna i Hercegovina; identitet; kultura; jezik

CULTURAL AND LINGUISTIC IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE BAEDEKER TRAVEL HANDBOOK AUSTRIA-HUNGARY: WITH EXCURSIONS TO CETINJE, BELGRADE, AND BUCHAREST; HANDBOOK FOR TRAVELLERS FROM 1911

Abstract

Although it has been ubiquitous for as many as two hundred years, a travel handbook, a mass product of popular culture, has been neglected in scientific research. This paper analyses the presentation of Bosnia and Herzegovina in the Karl Baedeker travel handbook through Austria from 1911. Karl Baedeker was a publisher renowned for his tourist guidebooks. He not only established the standards of the genre which still apply today, but it also became a metonymic expression for this text type.

After the occupation in 1878., Austro-Hungary established the civil and military control over Bosnia and Herzegovina. Although it formally remained under the sultan up until the annexation in 1908, Bosnia and Herzegovina had been included in the Baedeker guidebooks to Austria since the occupation. In the guidebook from 1911 which totals six hundred pages, it is described on thirty, whereby a third of them account for maps. The beginning is typical of the genre and includes general information about the country, a brief historical overview, a list of inns, some practical advice and a dictionary of basic expressions. An eight-day itinerary is provided, and recommended books on Bosnia and Herzegovina are listed. The cities that are described are Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce and Travnik.

Tourist guidebooks are a genre which allows the promotion of identity, culture and language of a country, and the perception of these does not necessarily coincide when the domestic and foreign authors are in question. The aim of this paper is to show how the Baedeker guidebook perceived the cultural identity and the language of Bosnia and Herzegovina. This complex country when history, politics and identity are in question is depicted as an exotic destination of beautiful nature where west and east meet whereby its linguistic and cultural identity is presented in a simplified and superficial way.

Keywords: travel handbook; Baedeker; Bosnia and Herzegovina; identity; culture; language

1. Putovanja i turistički vodiči kao tekstna vrsta

Među mlađim naraštajima britanske društvene elite 17. stoljeća bilo je uobičajeno otisnuti se na putovanje zapadnom Europom u potrazi za kulturom, obrazovanjem i užitcima. Takva je praksa u povijesti turizma zapamćena kao *Grand Tour* i prvo je masovnije kretanje turista utabanim rutama.¹ Literatura proizišla iz takvih putovanja bili su putopisi, cijenjena književna vrsta. Tridesetih godina 19. stoljeća u Europi se grade željezničke pruge čime počinju još masovnija putovanja nešto niže, srednje, građanske klase. Na tržištu se istovremeno pojavljuje novi žanr, turistički vodič, proizvod popularne kulture i masovne proizvodnje koji im postaje neizostavan pratitelj na putovanjima.²

Krajem 19. stoljeća u društvenoj percepciji stvara se dihotomija „dobroga putovanja“ i „lošega turizma“ te se turistički vodič kao tekstna vrsta u popularnoj i u znanstvenoj literaturi stigmatizira³ i okrivljuje za sve što je površno u modernome turizmu.

Premda kroz povijest znanstvenih istraživanja turističkih vodiča nije bilo, krajem 20. stoljeća to se mijenja, znanstveni interes za njih raste te postaju predmetom istraživanja. Znanstveni su članci sporadični i rastrkani, a vodičima se bave znanstvenici iz različitih znanosti, primjerice povijesti, sociologije, lingvistike, geografije i etnologije.⁴ Slijedom toga, vodiči se istražuju s različitih polazišta, a istraživači su nerijetko, vođeni prirodom istraživačke građe, prisiljeni iskoračiti iz polazišne znanosti u multidisciplinarna područja. Peel i Sørensen⁵ istražuju uporabu i važnost turističkoga vodiča, problematiziraju njegovu dosadašnju percepciju te utvrđuju da treba mnogo daljnjih istraživanja kako bi se sveobuhvatno istražio međusobni utjecaj vodiča, turizma i kulture jer takva su istraživanja rijetka i nesustavna.

¹ Usp. John Towner, „The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism“, *Annals of Tourism Research*, 12, 1985., str. 298.

² Usp. Susanne Müller, *Die Welt des Baedeker: Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945*, Campus Verlag, 2012., str. 26.

³ Usp. Victoria Peel – Andres Sørensen, *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks*, Channel View Publications, 2016., str. 208.

⁴ O dosadašnjim znanstvenim istraživanjima turističkih vodiča kao žanra i o povijesti nakladničke kuće Baedeker, odnosno počecima te tekstne vrste, više se može pročitati u: Irena Medvešek – Boriko Baraban – Ana Bačić „Stjepan Srkulj's Tourist Guidebooks and the Formation of Cultural Identity“, *Od Pavlimira do riči šokačke: Zbornik Ljiljane Kolenić*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2021., str. 313.

⁵ Usp. V. Peel – A. Sorensen, *n. dj.*, str. 7.

U novijim se znanstvenim istraživanjima ističu tri monografije: Rudy Koshar: *German Travel Cultures*, Susanne Müller: *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945* te Victoria Peel i Anders Sørensen: *Exploring the Use and Impact of Travel Guidebooks*. Müller je utvrdila da je riječ o mediju čvrsta koncepta koji se u pravilu sastoji od triju dijelova koji mu definiraju strukturu: općih podataka o zemlji, praktičnih informacija i opisa destinacije, a Peel i Sørensen utvrdili su prvu definiciju turističkoga vodiča u znanstvenoj literaturi:

A travel guidebook is a commercially distributed entity, made for transient non-locals to be used in the field. It contains place representations and is comprehensive as it includes practical information beyond that of a special interest subject. Yet, it is selective, and by evaluating more than just listing it facilitates a selection process. Authority is asserted through sender identity and through potential to contend „official” information.⁶

Rudy Koshar⁷ na kraju svoje monografije zaključuje da je turistički vodič važan predmet moderne kulture i simbol želje za emancipacijom koji često ne ispunjava svoje ambiciozne ciljeve. No, razlozi toga neuspjeha kriju se upravo u istim društvenim kontradikcijama koje su ga i stvorile, pa tako i u ograničenjima njegovih nesavršenih korisnika.

Prema Müller⁸ vodič je optičko pomagalo, odnosno u prenesenome značenju u pitanju je vrsta naočala kroz koju se može promatrati svijet. Taj svijet izgleda drugačije kada ga se promatra kroz turistički vodič te često njegov korisnik biva njegovim taocem. Zbog toga je on zapravo iluzionistički optički medij jer taj svijet prikazuje na sebi svojstven način. Iako je osnivač toga žanra, Karl Baedeker takvu je vrstu gledanja svijeta demokratizirao učinivši je dostupnom mnogima, a istovremeno je tu novostečenu slobodu svojim normama, klasifikacijama i zvjezdicama i ograničio. Ta je ambivalencija u srži njegove medijske logike.⁹

⁶ V. Peel – A. Sørensen, *n. dj.*, str. 29.: „Turistički je vodič komercijalno distribuirana cjelina namijenjena kratkotrajnom boravku u destinaciji i korištenju *in situ*. Sadrži opis mjesta i sveobuhvatan je jer sadrži praktične i općenite informacije. Međutim, on je i selektivan jer osim što sadržaje nabraja on ih i ocjenjuje te time korisnika potiče na određeni odabir. Autoritet se nameće identitetom autora i potencijalom da se ospore „službene“ informacije.“ [Prijevod I. Medvešek]

⁷ Usp. Rudy Koshar, *German Travel Cultures*, Berg, 2000., str. 212.

⁸ Usp. S. Müller, *n. dj.*, str. 117.

⁹ *Isto*, str. 119.

2. Izdavačka kuća Karl Baedeker i nastanak žanra turističkoga vodiča

Prvim modernim turističkim vodičem smatra se *Handbook for Travellers on the Continent* engleskoga izdavača Johna Murraya iz 1836. godine. Njegove je vodiče u svojoj knjižari u Koblenzu prodavao njemački izdavač Karl Baedeker¹⁰ te je odlučio i sam tiskati turističke vodiče na njemačkome jeziku.

Preuzevši neke Murryjeve odlike poput crvenih korica i sustava zvjezdica, ali i unoseći neke inovacije, odnosno izbacivši sve fikcionalno, a unoseći samo činjenično i praktično, utemeljio je žanr koji vrijedi do danas. Po izdanju se tiskalo svega nekoliko stotina do najviše tisuću primjeraka, nakon čega se vodiče ažuriralo. Točnost je informacija Baedeker jamčio činjenicom da je sve destinacije posjetio sam,¹¹ ali nakon smrti osnivača Karla Baedekera njegovi sinovi tu praksu napuštaju pa se angažiraju drugi autori.

U drugoj je polovici 19. stoljeća Baedeker dosegno takvu popularnost da su ga zvali *The little red book*, *Die Reisebibel* ili samo *The Baedeker*¹² te je on ubrzo postao metonimijskim izrazom za cijeli žanr¹³ i uspješno vladao britanskim i njemačkim tržištem sve do početka Prvoga svjetskog rata. Njegova zvjezdica, ili dvije, kojima je posebno preporučivao prvo gostionice i hotele, a kasnije i znamenitosti, bile su san svakoga hotelijera i gostioničara jer je zbog svoje velike popularnosti i percepcije vjerodostojnosti Baedeker imao moć pospješiti čije poslovanje ili ga kritikom potpuno uništiti. O takvoj njegovoj moći prepričavale su se anegdote i crtale karikature. Pratila ga je reputacija pouzdanosti i točnosti te percepcija da uistinu svijet prikazuje onako kako je to u predgovoru uvijek naznačivao, „objektivno, onakvim kakav on uistinu jest“¹⁴. Za njega su karakteristični kondenziran jezik, mnoštvo skraćenica i podataka u uglatim zagradama te dijelovi teksta tiskani različitim fontovima čime je uspostavio relativno složenu klasifikaciju prostora koji je opisivao.¹⁵

¹⁰ O dosadašnjim znanstvenim istraživanjima turističkih vodiča kao žanra i o povijesti nakladničke kuće Baedeker, odnosno počecima ove tekstne vrste, više se može pročitati u: I. Medvešek – B. Baraban – A. Bačić, *n. dj.*, str. 313.

¹¹ Usp. S. Müller, *n. dj.*, str. 54–55.

¹² *Isto*, str. 14, 27.

¹³ Usp. Esther Allen, „Money and little red books: Romanticism, tourism and the rise of the guide-book”, *Lit: Literature Interpretation Theory*, Routledge, 7(2-3), 1996, str. 219.

¹⁴ S. Müller, *n. dj.*, str. 54–55.

¹⁵ Usp. R. Koshar, *n. dj.*, str. 36.

3. Povijesno-političke, prometne i turističke prilike u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Nakon Berlinskoga kongresa održanoga 1878. godine Bosna i Hercegovine potpala je pod upravu Austro-Ugarske iako je formalno sve do 1908. godine i pripojenja Dvojnoj Monarhiji ostala pod formalnom upravom sultana. Nakon okupacije počinju se intenzivno graditi željezničke pruge i time je zadovoljen osnovni preduvjet da i BiH bude uključena u opis nekoga vodiča. Naime, Baedeker, kao tipičan predstavnik građanske klase, kojoj je takva vrsta putovanja bila financijski prihvatljiva, u svoje vodiče nije običavao uvrštavati destinacije koje nisu bile dostupne željeznicom, a tom su se praksom vodili i ostali nakladnici turističkih vodiča toga vremena. Pripojenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji i izgradnja željeznice vremenski su se preklapili sa zlatnim danima te poznate izdavačke kuće koja je turističkim vodičima osvajala sve udaljenije destinacije poput Indije, Egipta, Australije i Palestine, pa je tako vrlo brzo nakon okupacije kuća Baedeker „anektirala“ Bosnu i Hercegovinu i u svoje vodiče kroz Austro-Ugarsku Monarhiju.

O turizmu se u Bosni i Hercegovini nije vodila organizirana briga sve do 1892. godine kada je u Sarajevu osnovan Bosanskohercegovački turistički klub (njem. *Bosnisch-Herzegovinischer Touristen-Club*). Dvije godine kasnije Klub čeških turista ustanovio je Kružok, turističko udruženje koje je aktivno sudjelovalo u razvoju turizma u BiH, među ostalim i tiskanjem *Vodiča* kroz Bosnu i Hercegovinu na njemačkome jeziku.¹⁶ Do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine objelodanjena su četiri izdanja toga *Vodiča* u nakladi poznate austrougarske izdavačke kuće A. Hartleben. Autor im je bio Čeh Julius Pojman koji je gotovo cijeli svoj radni vijek proveo kao turistički radnik u Bosni i Hercegovini i kao referent Zemaljske vlade za turizam,¹⁷ a 1908. godine, zbog zasluga za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini, odlikovan je ordenom cara Franje Josipa.¹⁸

¹⁶ Usp. Zijad Šehić, „Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918.“, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 1, 2011., str. 302.

¹⁷ Usp. Adin Ljuca, „Bosna i Hercegovina u češkim izvorima. ICSL“, *Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara Slavista u Sarajevu*, 3, 2007., str. 94.

¹⁸ Usp. Z. Šehić, *n. dj.*, str. 304.

Kada je riječ o predstavljanju Bosne i Hercegovine Europi, važnu su ulogu odigrale mnogobrojne tematske izložbe na kojima je nakon okupacije prvi put sudjelovala, „i to u Pešti 1896., u Bruxellesu 1897., Beču 1898. i u Parisu 1900“¹⁹. Nakon njih naglo je naraslo zanimanje turista za te zemlje pa je Ćiro Truhelka, prvi kustos i direktor Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, pisao o zemlji „koja se budi iz stoljetnog mrtvila, i koja je, što se tiče turizma, postala takmac Švicarske, Italije“²⁰. Kada je 1907. godine grupa britanskih novinara posjetila BiH, ostali su zadivljeni tom nepoznatom, a prekrasnom zemljom te su se zbog toga što je Bosna u Britaniji u to vrijeme na zapadu bila *terra incognita*, za koju nikakva reklama nije učinjena, sami ponudili da o BiH održavaju predavanja u Velikoj Britaniji te na takav način privuku pozornost javnosti na sve što BiH ima za ponuditi.²¹ Osim spomenutih Pojmanovih vodiča kroz BiH, do raspada Austro-Ugarske Monarhije na češkome jeziku napisana su tri turistička vodiča kroz BiH autora Ferdinanda Velca, Vincenca Šindela i Čenika Šulca.²²

Osim kratkoga pregleda povijesti bosanskohercegovačkoga turizma,²³ znanstvena istraživanja o promidžbi kulturnoga i/ili jezičnoga identiteta BiH u turističkim vodičima nisu pronađena. Potvrđena su dva prijevoda nekih dijelova Pojmanova vodiča te prijevod dijela Baedekerova *Vodiča* iz 1892. godine, oba s njemačkoga jezika, bez analize sadržaja.²⁴ Zbog toga će ovaj rad pružiti uvid o načinu na koji je kulturni i jezični identitet Bosne i Hercegovine, izravno ili neizravno, predstavljen u Baedekерову *Vodiču* kroz Austro-Ugarsku Monarhiju, koji je izdan 1911. godine na engleskome jeziku.

4. Bosna i Hercegovina u Baedekерову Vodiču iz 1911. godine

Najstariji potvrđeni Baedekеров vodič u kojemu se u opis uključuje BiH jest *Vodič* kroz južnu Njemačku i Austriju *Southern Germany and Austria, inclu-*

¹⁹ Isto, str. 303.

²⁰ Isto, str. 302.

²¹ Isto, str. 303.

²² Usp. A. Ljuca, *n. dj.*, str. 94.

²³ Usp. Z. Šehić, *n. dj.*, str. 302, 303.

²⁴ Smail Špago, „Baedeker o Mostaru, 1892“, <https://www.cidom.org/wp-content/uploads/2021/02/BEDEKERI-Reiserouten-Bosnien-und-Herzegovine-1892-Prevod-dijela-o-Mostaru.pdf>, 2011., (4. 1. 2023.)

ding Hungary, Dalmatia and Bosnia, Handbook for travellers: K. Baedeker, (1891)²⁵. Samo trinaest godina nakon okupacije godine 1878. Bosna je u posljednjemu i najkraćemu od devet poglavlja opisana na dvanaest stranica (str. 448. – 459.), a opis je upotpunjen zemljopisnom kartom Bosne i Hercegovine i Dalmacije. U sljedećemu se izdanju iz 1896. godine Austro-Ugarska Monarhija odvađa u zasebno izdanje,²⁶ a BiH je opet opisana u posebnu poglavlju, isto kao i u idućim engleskim izdanjima iz 1900.²⁷, 1905.²⁸ i 1911.²⁹ te njemačkim iz 1903.³⁰ i 1913.³¹ godine.

Baedekerov *Vodič* iz 1911. godine jedan je od traženijih među kolekcionarima jer je riječ o posljednjemu vodiču kroz Austro-Ugarsku Monarhiju na engleskome jeziku, pisanu prije njezina raspada. Od deset poglavlja (1. *Austrijsko carstvo*, 2. *Gornja i Donja Austrija, Salzkammergut i Salzburg*, 3. *Tirol i Voralberg*, 4. *Štajerska, Koruška, Kranjska i Istra*, 5. *Češka, Moravska i Šlezija*, 6. *Galicija i Bukovina*, 7. *Dalmacija i Crna Gora*, 8. *BiH* i 9. *Kraljevina Mađarska: Mađarska, Hrvatska, Slavonija. Beograd* i 10. *Transilvanija i Bukurešt*) BiH je opisana u osmome poglavlju na 30 od sveukupno 570 stranica.

Opis započinje tipično, općim podacima, opisom stanovništva, povijesti i praktičnim informacijama. Uključene su i zemljopisne karte BiH, Sarajeva, Ilidže, Mostara, Višegrada, Banje Luke i Jajca. Pola od petnaest stranica teksta opisi su ruta. To je tipično za Baedekera u čijemu *Vodiču* kroz Pariz iz 1855. godine od 450 stranica gotovo četvrtina otpada na opis rute (linearno željeznicom mogu se kroz prozor vlaka pratiti sva mjesta kroz koja se prolazi).

²⁵ *Southern Germany and Austria, including Hungary, Dalmatia and Bosnia, handbook for travellers* K. Baedeker, 1891., <https://archive.org/details/o1028235.5298.emory.edu/page/n451> (2. I. 2023.), <https://archive.org/details/o1028235.5298.emory.edu/page/n451> (2. I. 2023.)

²⁶ *Austria: including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia; handbook for travellers*, (1896), K. Baedeker, 1896., Leipzig, <https://archive.org/details/o1834643.5422.emory.edu/page/n527> (2. I. 2023)

²⁷ *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia, and Bosnia: handbook for travellers*, K. Baedeker, Leipsic, 1900., <https://archive.org/details/austriaincludinoofirgoog/page/n8/mode/2up> (2. I. 2023).

²⁸ *Austria-Hungary, including Dalmatia and Bosnia with 44 maps and 33 plans: handbook for travellers*, K. Baedeker, Leipsic 1905. <https://archive.org/details/austriahungaryioofirgoog/page/n9> (2. I. 2023.)

²⁹ *Austria-Hungary: with excursions to Cetinje, Belgrade, and Bucharest: Handbook for Travellers*, K. Baedeker, Leipsic, 1911., <https://archive.org/details/austriahungarywiookarl/page/n10/mode/2up> (2. I. 2023).

³⁰ *Österreich-Ungarn, Handbuch für Reisende*, K. Baedeker, 1913., https://archive.org/details/bub_gb_rC-1DAQAAMAAJ/page/n6/mode/2up (2. I. 2023.).

³¹ *Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende*, K. Baedeker, 1913., <https://archive.org/details/sterreichungarookarl/page/n3> (2. I. 2023.).

Opis je BiH podijeljen u četiri rute od centra Sarajeva i prema njemu: Od Bosanskoga Broda do Sarajeva, od Sarajeva do Mostara, od Sarajeva do Vardišta ili Uvca, od Zagreba do Banje Luke ili do Sarajeva, a na tome je putu opisano šest gradova: Sarajevo, Mostar, Višegrad, Banja Luka, Jajce i Travnik.

Predložen je i osmodnevni itinerar (plan putovanja): 1. dan Zagreb – Banja Luka; 2. dan Banja Luka – Jajce; 3. dan Jajce i Plivska jezera; 4. dan vlakom u Sarajevo; 5. i 6. dan Sarajevo, 7. dan vlakom u Bosanski Brod ili u Mostar; 8. dan vlakom u Dubrovnik ili Višegrad. Opći podatci o zemlji, osnovno o stanovništvu, povijest i jezik sažeti su na samo dvije stranice teksta.

U kratkome povijesnom pregledu spominju se ban Stjepan Tvrtko I. te Stjepan Tomašević, posljednji ban za čije je vladavine BiH pala pod osmansku vlast. O tome razdoblju nema nikakvih informacija osim komentara da je BiH bila poprištem stalnih sukoba Austrije i Turske. Austrija je od dijela Hrvatske ustanovila Vojnu krajinu te je Bosna i Hercegovina time bila na njezinoj granici koja je zapravo predstavljala granicu između dvaju svjetova od kojih je istočni dio prosječnomu pripadniku građanske klase 19. stoljeća bio, kako se tvrdilo u uvodu Hartlebenova *Vodiča*, potpuna *terra incognita*. Pripojenjem BiH Austro-Ugarskoj Monarhiji otvorile su se nove mogućnosti pristupa i putovanja u tu zemlju, koje je Baedeker, uključivši je u svoje vodiče, iskoristio.

U velikoj seobi naroda u 7. stoljeću na prostor Bosne i Hercegovine došli su Srbi i Hrvati, a pokršćavanje je trajalo od 7. do 9. stoljeća. Od 940. godine Bosnom vladaju banovi, kasnije feudalci ugarskoga kralja, a 1377. godine ban se proglašava kraljem Tvrtkom Stjepanom I. Za vladavine njegova osmog nasljednika Stjepana Tomaševića Bosnu 1463. godine osvaja sultan Mehmed II. Osvajač. Nešto kasnije Banat Jajce i sjeverozapadni dio Bosne postaju dijelom Osmanskoga Carstva. Zemlja postaje poprištem stalnih ratova između Austrije i Turske koji su završeni Svištovskim mirom 1791. godine. No, zemljom rijetko vlada mir jer je opresivna turska vladavina često bila uzrokom čestih pobuna kršćana (engl. *The oppressive sway of the Turks often caused the Christians to revolt repeatedly*).³² Berlinskim mirom Austrija dobiva pravo okupirati BiH te je general Filipović umarširao u zemlju koja je pokorena nakon nekoliko mjeseci borbe. Stjepan Tomašević spominje se kasnije još dva puta, pri prolasku kroz Ključ upućuje se na dvorac na rijeci Sani gdje su ga Turci 1463. godine zarobili

³² K. Baedeker, *n. dj.*, str. 416.

i pogubili te u opisu Jajca, odnosno franjevačke crkve u kojoj se čuvaju njegovi posmrtni ostatci.

Kada je riječ o stanovništvu, ističe se da je taj teritorij prije pripadao Turskoj, a sada je stavljen pod upravu Austro-Ugarske Monarhije što mu je donijelo neizrecivu korist (engl. *untold benefit*),³³ posebice kada je riječ o željezničkoj mreži, ali je orijentalni karakter izvanredno očuvan (engl. *admirably preserved*)³⁴.

Navodi se da je nacionalnost *gotovo isključivo* slavenska (engl. *Nationality is almost exclusively Slavonic (Croato-Servian)*)³⁵, pri čemu je slavenski identitet pretpostavljen vjerskomu, ali je ujedno i osnovni pokazatelj multikulturalnosti (od 1 895 673 stanovnika 824 020 jest Srba pravoslavaca, 611 885 muslimana te 433 489 rimokatolika). Opisi svih većih gradova također započinju podatkom o ukupnome broju stanovnika te podatkom koliko je od toga muslimana i drugih (Sarajevo: od 51 870 stanovnika 18 460 muslimana je i 6400 Židova; Mostar: od 16 385 stanovnika pola je muslimana, Višegrad: 2000 stanovnika; Banja Luka: 14 795 stanovnika, pola je muslimana, Jajce: od 4000 pola je muslimana).

5. BiH u Baedekerovu Vodiču – jezični identitet

Kada je riječ o povijesti jezika u Bosni i Hercegovini, prema tumačenju Dalibora Brozovića, Josipa Vončine, a posebice Herte Kune,³⁶ sedamdesetih godina prošloga stoljeća u hrvatskome je jezikoslovlju prihvaćena teza kojom se potvrđuje trostoljetno razdoblje hrvatskoga standardnoga jezika.³⁷ Pripadnost se općehrvatskomu jezičnom korpusu može promatrati u (meta)jeziku svih književnika i prije preporodnoga razdoblja, koji u svojim djelima upotrebljavaju, primjerice, odrednicu *slavonski* (Kanižlić), i to ne u značenju onoga što pripada Slavoniji, nego onoga što baštinski potvrđuje hrvatski jezični identitet:

Baštineći, kako je rečeno, cjelokupnu hrvatsku tradiciju (posebice dubrovačku pa i kajkavsku), Kanižlić stvara osnovicu hrvatskoga književnoga jezika. Isto tako za uvođenje

³³ *Isto*, str. 415.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*, str. 416.

³⁶ Riječ je o uglednoj hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj filologinji i povjesničarki. Više o njoj: <https://zbl.lzmk.hr/?p=944>, (28. I. 2023.)

³⁷ Usp. Šimun Musa, „Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini s obzirom na njegov zakonski i stvarni položaj u društvu“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 48, 2007., str. 116.

svojevrnsna standarda u tom istom 18. stoljeću bitan je književni rad i pisaca iz Dalmacije, kao što su Filip Grabovac, Andrija Kačić Miošić, a istodobno je navlastito važno književno djelovanje bosanskih franjevaca provincije Bosne Srebrene čijim su granicama i ta dvojica pisaca s hrvatskoga juga na određen način obuhvaćeni.³⁸

Kada je riječ o kulturnoj i povijesnoj (jezičnoj) baštini Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, opća je činjenica da neizostavnu ulogu u tome kontekstu imaju franjevci.³⁹ Dalibor Brozović ističe da je upravo zahvaljujući Bosni Srebrenoj ostvarena veza hrvatske okomice: Slavonija – Bosna i Hercegovina – Dalmacija, što se odrazilo i na jezično jedinstvo Hrvata: „Franjevačka je pisana jezična praksa zapravo dalmatinsko-bosanskoslavonska.“⁴⁰ Naime, iako su franjevci, kada je u pitanju jezična praksa, kulturološki i jezično djelovali na hrvatskome jeziku, pitanje službenoga jezika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću nije bilo službeno riješeno – u literaturi se spominju dva službena jezika, njemački i bosanski zemaljski jezik, odnosno njegove inačice: zemaljski jezik, hrvatski jezik, srpsko-hrvatski jezik, hrvatsko-srpski jezik. Marko Samardžija⁴¹ u opisu jezika Bosne i Hercegovine posebno ističe *Naredbu zemaljske vlade* od 4. listopada 1907. godine kojom se zemaljski jezik u BiH naziva srpsko-hrvatski jezik, a tako je ostalo i nakon aneksije, sve do 1918. godine. U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije jezik se, kao i znanost, kultura i obrazovanje, na području BiH nastoji približiti europskim tijekovima, no kada je u pitanju njegova standardizacija, nailazi se na mnoge poteškoće.⁴² Nedosljednost u tome pogledu očituje se u Monarhijinu vođenju jezične politike, iako je vrlo brzo „uvela u upotrebu hrvatski jezik

³⁸ Isto.

³⁹ U Sarajevu se 1850. godine pokreće časopis *Bosanski prijatelj*, prvi časopis na hrvatskome jeziku, u Hercegovini se otvaraju hrvatske škole – 1861. godine otvara se prva hrvatska čitaonica u Mostaru. „Utjecaj bosanskohercegovačkih franjevaca najviše se očitovao u njihovu jeziku i pravopisu što je bilo od iznimne važnosti za opći razvoj hrvatskoga jezika na tim prostorima. Tri se bitne odrednice jezika pisanih spomenika franjevačkih tekstova od sredine 19. stoljeća prepleću, u vremenu koje je neposredno prethodilo završetku standardizacijskoga procesa, u različitoj mjeri izražene kod pojedinoga autora: mjesni govor, općefranjevačka *koine* i ilirska inačica općehrvatskoga standardnog jezika.“ (Josipa Andrić, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, (neobjavljeni diplomski rad), 2011., str. 22.)

⁴⁰ Dalibor Brozović „O početku hrvatskog jezičnog standarda“, *Kritika III*, 10, 1970., str. 22.

⁴¹ Usp. Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2004., str. 133.

⁴² Usp. Edina Solak, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Institut za jezik u Sarajevu, 2014., str. 102.

i latinično pismo, uz, naravno, njemački jezik (...)⁴³. To je uvođenje bilo samo deklarativno jer se u različitim Vladinim aktima jezik različito imenovao, a nije bila rijetkost ni da se jezik u BiH naziva srpskim jezikom. Takvu je nazivoslovnju šarolikost donekle dokinuo Benjamin Kallay promičući naziv bosanski jezik koji se odnosio na sve narode koji žive u BiH. O tome se, prema Jahić – Halilović – Palić⁴⁴ u *Gramatici bosanskoga jezika*, kaže: „Za vrijeme Benjamina Kalaja (1882-1903) koji je nastojao formirati jedinstvenu bosansku naciju u svim oblastima službene upotrebe ustalio se naziv bosanski jezik kao (zajednički) jezik te nacije. Taj naziv će ostati sve do 1907. godine kada je Naredbom zemaljske vlade naziv bosanski jezik zamijenjen nazivom srpskohrvatski jezik.“

Iako je poznata jezikoslovna činjenica da su se preporodne ideje prenosile i djelomice ostvarivale i izvan Hrvatske, što se izravno odnosi i na jezičnu stvarnost druge polovice 19. stoljeća kada su u pitanju filološke škole – posebice na hrvatske vukovce, u BiH svakako je unitarizam bio još izraženiji, naravno na štetu hrvatskoga jezika. Takva se jezična diskriminacija za nositelje hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta⁴⁵ potvrđivala u gotovo svim državotvornim zajednicama kojima je Hrvatska pripadala u 20. stoljeću (nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije), što je dovodilo do toga da je za nositelje hrvatskoga identiteta jezik (p)ostajao izvoran i nezamjenjiv simbol države-nacije.^{46 47}

Navedene se odrednice kulturnoga i jezičnoga identiteta mogu prepoznati i u Baedekerovu *Vodiču* iz 1911. godine. Naime, iako je pisan engleskim jezikom

⁴³ Milan Šipka, *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850 – 2000)*, Dokumenti, Institut za jezik u Sarajevu, 2001., str. 28.

⁴⁴ Dževad Jahić – Senahid Halilović – Ismail Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, 2000., str. 59–60.

⁴⁵ Škiljan u romantičarskoj argumentaciji izjednačivanja države, nacije i jezika vidi prevladavanje simboličkoga vida jezika pred komunikacijskim: „Naime, ako je jezik iskaz duha nacije i njezina simboličkog zajedništva, na teritoriju na kojem ta nacija realizira svoj suverenitet i u obliku države dosiže svoj krajnji kolektivni identitet, taj se interes ne može izricati nikako drugačije nego na nacionalnom jeziku (...)“ (Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Izdanja antibarbarus, 2000., str. 126)

⁴⁶ Usp. Jadranka Mlikota – Borko Baraban: „Uloga časopisa *Govori i piši hrvatski kako treba* (1925.) u očuvanju hrvatskoga jezičnoga identiteta“, *Jezik, kultura i književnost u suvremenom svijetu: Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Međimurski filološki dani II. održanoga u Čakovcu 26. travnja 2013.*, Tamara Turza-Bogdan i dr. (ur.), Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015., str. 147–148.

⁴⁷ „U europskom, relativno malom, mozaiku naroda jezik je vrlo osjetljivo pitanje. Tu je odnos jezik-narod-država veoma važan. Model jedan narod – jedan jezik tipičan je za Europljane. Tomu se obično pridružuje i treća sastavnica: jedna država, ali to ne mora biti“. [Prijevod I. Medvešek] (Mile Mamić, „Hrvatsko jezično zakonodavstvo i jezična politika u 20. stoljeću“, *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Jelena Hekman (ur.), Matica hrvatska, 2006., str. 59.)

i iako se jeziku BiH posvećuje manje od jedne kartice teksta, može se njegovom raščlambom barem malo upotpuniti filološku misao o jeziku BiH toga vremena. Bilješka o jeziku započinje riječima: „Jezik je BiH hrvatsko-srpski koji pripada jugoistočnoj grupi slavenskih dijalekata, ali sadrži nešto turskih riječi. Za svakodnevnu uporabu, doduše, dovoljan je njemački jer ga govore službenici, gostioničari i mnogi trgovci. Sljedeći naputci o izgovoru bit će korisni: c = ts = ty (suglasnički y), c = tsh, š = sh, z = francusko j.”⁴⁸

Razvidno je da Baedeker jezik BiH određuje hrvatsko-srpskim, ali izrijeком naglašava i činjenicu da je dovoljno znati njemački, čime se potvrđuje položaj koji je nacionalni jezik imao u BiH u kontekstu onodobnih političkih prilika. Upućivačka odrednica kada su u pitanju turcizmi ne čudi jer opća je povijesna činjenica da su Turci pokorili BiH još u 15. stoljeću, što je ostavilo traga i na jezičnome planu.

Opis se jezika u *Vodiču* svodi na rječnički popis, ali ne i opis, 75 leksema (zastupljene su sve vrste riječi) uz dodatno navođenje prijevoda jednostavnih glavnih brojeva i nekoliko složenih. Jekavski je odraz jata prisutan u svim izdvojenim riječima (*svijeća, mlijeko, rijeka, brijeg, lijevo* – nije navedena ni jedna riječ s ekavskim odrazom jata), a tvorbenost je dvostrukost prisutna u prevedenici *gostiona* – *gostionica* (prvi je sufiks obilježen za srpski jezik, a drugi za hrvatski). Sve popisane imenice uglavnom pripadaju hrvatskoj leksičkoj riznici, a one koje ne pripadaju navedene su samo kao supostojeći oblik uz hrvatsku inačicu. Samo je jedan primjer koji ne pripada hrvatskomu jeziku: *viljuška*, kojoj ni Maretić⁴⁹ ne daje uporabnu prednost, nego upućuje na *vilicu* koja nije zabilježena u *Vodiču*. Mjesni prilog *blizo* i onodobna jezična norma određuje provincijalizmom⁵⁰ te upućuje na standardni oblik *blizu*. Brojka se 1000 prevodi kao grecizam *hiljada*, oblik *tisuća* nije zabilježen. Brojka 100 prevedena je oblicima *sto* i *stotina*, bez upute kojemu obliku dati prednost.⁵¹ Kada su u pitanju turcizmi, Baedeker navodi samo dva: *ćenifa* i *ćuprija*. Uz leksem *ćuprija* bilježi se kroatizam *most*, a uz turcizam *ćenifa* kroatizam *zahod*. Kada je riječ o turcizmima, uz standardni

⁴⁸ Usp. K. Baedeker, *n. dj.*, str. 416.

⁴⁹ Usp. Tomo Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik: za sve one koji žele dobro govoriti ili pisati književnim našim jezikom. Dopuna Broz-Ivekovićevu „Rječniku hrvatskoga jezika“*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1924., str. 175.

⁵⁰ *Isto*, str. 5.

⁵¹ *Isto*, str. 144.: Prednost bi svakako trebalo dati obliku *stotina*.

oblik *kava* nije zabilježen ni turcizam (u suvremenoj normi bosanizam) *kahva*, prisutan u govornome području BiH u prvoj polovici 20. stoljeća i danas, kao ni oblik *kafa* koji je srpski standardnojezični oblik.

Iz navedenoga se popisa i opisa izdvojenih rječničkih natuknica u *Vodiču* iz 1911. godine može pročitati jezična stvarnost prve polovice 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini. Iako leksikografska građa ne predstavlja reprezentativan uzorak za cjelovite zaključke, može biti jedan od pokazatelja kojima se potvrđuju mnogobrojni opisi jezične situacije u Bosni i Hercegovini – i u povijesnome i u suvremenome kontekstu: u 19. stoljeću jača hrvatska i srpska nacionalna svijest pa se tako bosanski katolici sve više kulturološki počinju vezivati uz Maticu hrvatsku, a pravoslavci uz Maticu srpsku te svoj dugovjekovni zajednički jezik, u kojemu nisu bile prisutne nikakve distinkcije s obzirom na različitu konfesionalnu pripadnost, počinju nazivati hrvatskim, odnosno srpskim jezikom. Bosanski se jezik sveo na muslimanski krug bosanskoga stanovništva.⁵² Neizostavna je činjenica i da je potkraj 19. stoljeća Monarhija poticala fonološki pravopis u Bosni i Hercegovini, pa tako i Vuka Karadžića i Đuru Daničića, a poseban utjecaj na razvoj jezičnoga identiteta imalo je i izdavanje *Gramatike bosanskoga jezika za srednje škole* 1890. godine u kojoj je Vlada izostavila ime autora koji nije priznavao postojanje bosanskoga jezika.⁵³ Stoga se, s obzirom na takvu onodobnu stvarnost, može samo ponoviti da je jezični identitet BiH bio (i ostao⁵⁴) uglavnom određen političkim zbivanjima i odnosima među različitim političkim strukturama koje utječu na jezičnu politiku i implementaciju jezičnih prava. To dovodi do različitih interpretacija jezičnih pitanja i mogućih tenzija. Pitanje jezika u Bosni i Hercegovini često je dio širega političkog i identitetskog konteksta koji je predmet rasprava i pregovora unutar zemlje, ali i izvan nje.

⁵² Usp. Admir Muratović, „Jezička politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću“, *Logos – časopis za filozofiju i religiju*, 8(2), 2020., str. 176–178.

⁵³ Dževad Jahić, *Jezik, nacija, nacionalizam: ogledi o jeziku u nacionalnom i društvenom kontekstu*, Oslobođenje, 1990. str. 106 ističe da je u *Gramatici* riječ „o posebnom nazivu za jezik, a ne i nekom novom jeziku.“

⁵⁴ Marija Musa u knjizi *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u javnoj komunikaciji od 1945. do danas* analizira uporabu hrvatskoga jezika u službenim i vjerskim publikacijama, dnevnome tisku i dnevnicima javnih RTV servisa te prikazuje načine na koji političke institucije kroz javnu komunikaciju oblikuju jezičnu politiku i društvenu svijest o jeziku Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Zaključno

Turistički je vodič tekstna vrsta kojoj su najčešće zamjerke da kratkoćom i pojednostavljivanjem iskrivljuje stvarnost. Isto tako, to je tekstna vrsta u kojoj se zrcali identitet autora, zbog čega Koshar (1998)⁵⁵ Baedekerov *Vodič* vidi kao simbol i instrument njemačke ekonomske hegemonije nad ostatkom svijeta. Baedeker je u svojim vodičima perpetuirao vrijednosti i interese europske građanske klase koja je tada, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, bila na svojem vrhuncu, a svoj je veliki nakladnički uspjeh postigla upravo zato što su se njegovi korisnici s takvim vrijednostima mogli identificirati. Razvoj željeznice omogućio joj je da relativno jeftino i brzo putuje, a upravo na takvoj vrsti putovanja neizostavan je pratitelj i učitelj bio Baedekerov turistički *Vodič*. Bosna i Hercegovina, povijesno, politički i identitetski složena zemlja, opisana je kao egzotična destinacija lijepa prirode na kojoj se susreću istok i zapad. Kulturni i jezični identitet zemlje prikazani su, kako je to Baedeker i inače činio, površno te se može svesti na jednostavnu odrednicu slavenstva sa sastavnicom turskoga naslijeđa i orijentalnim karakterom koji je izvanredno očuvan. Presudan u smislu promicanja te zemlje u svojem *Vodiču* bio je njezin ulazak u sastav Austro-Ugarske Monarhije koji joj je donio, kako je utvrdio Baedeker, neizrecivu dobrobit u svakome pogledu.⁵⁶

⁵⁵ Usp. Rudy Koshar, „'What Ought to be Seen': Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe“, *Journal of Contemporary History*, Sage Publications, 33(3), 1998., str. 323–340.

⁵⁶ Usp. K. Baedeker, *n. dj.*, str. 415.

Institut za migracije i narodnosti

aleksandar.vukic@imin.hr – kresimir.busic@imin.hr

UDK: 314.87(=163.42)(497.13+497.6)

Pregledni rad

NOVI POGLEDI NA RAZUMIJEVANJE POJMOVA NADDRŽAVE I HIBRIDNIH IDENTITETA NA PRIMJERU POLOŽAJA HRVATA U VOJVODINI I BIH

Sažetak

Autori u radu promatraju društvene i socio-povijesne fluktuacije nastale razvojem globalnoga sustava u posljednjih nekoliko desetljeća. Središte ovoga rada usmjereno je, prije svega, na promjene unutar hrvatskih i autohtonih i iseljeničkih subetničkih i etničkih zajednica s prostora Vojvodine/Srbije kao i autohtonoga i konstitutivnoga hrvatskoga naroda u BiH. U tome pogledu posebnu pažnju posvećuju suvremenu razumijevanju dvaju različitih, ali često preklapajućih pojmova naddruštva i hibridnoga identiteta. Novi hibridni identiteti postaju konstrukti koji se zloupotrebljavaju radi ostvarenja ranije propala, ali sada ponovno obnovljena i potaknuta hegemonističkog i unitarističkog društvenog modela upravljanja pod egidom i u skladu s novim globalističkim modelom razvoja svjetskoga naddruštva i naddržave. U radu se želi pokazati kako se djelovanje takvih pojedinaca i grupa odražava na identitet Hrvata u BiH i Vojvodini, s obzirom na proklamirane ciljeve i agende svjetskih naddržavnih globalističkih organizacija i pojedinaca u korelaciji sa snažnim pokušajima na lokalnoj i regionalnoj razini agenata istih skupina koje koriste hibridne identitete radi rastakanja glavnih sastavnica ranije strukturiranoga hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta kako bi se osnažile i/ili redefinirale vlastite inorodne nacionalne i kulturne identitete u nastajanju preko zakašnjelih modernizacijskih socio-povijesnih procesa transformacije, konstituiranja, standardizacije i reprodukcije.

Ključne riječi: naddruštvo; naddržava; hibridni identiteti; elite; subetničke zajednice; nacije; nacija-država; Vojvodina/Srbija; BiH; sociologija; povijest

NEW VIEWS OF UNDERSTANDING THE NOTIONS OF SUPERSTATE AND HYBRID IDENTITIES ON THE EXAMPLE OF THE POSITION OF CROATS IN VOJVODINA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

In the paper the authors view the social and historical fluctuations which appeared with the development of the global system in the last few decades. The focal point of the paper is centered on the changes within the Croatian autochthonous emigrant sub-ethnic and ethnic communities in Vojvodina/Serbia as well as the autochthonous and constituent Croatian people in Bosnia and Herzegovina. Within that view, special attention is being devoted to the contemporary understanding of the two different but often overlapping terms of superstate and hybrid identity. New hybrid identities are becoming constructs which are being abused in order to establish the newly restored and enhanced hegemonistic and unitarist social model of management under the aegis of the new globalist model of the development of a global supersociety and superstate. The paper wishes to show how the activity of such individuals and groups reflects on the identity of Croats in Bosnia and Herzegovina and Vojvodina regarding the proclaimed goals and agendas of global superstate globalist organizations and individuals in correlation with strong attempts at the local and regional level by the same agents who use hybrid identities in order to dissolve the main components of the previously structured Croatian cultural and national identity in order to strengthen and/or redefine their own foreign national and cultural identities in development through delayed modernizing socio-historic processes of transformation, constituting, standardization and reproduction.

Keywords: supersociety; superstate; hybrid identities; elites; subethnic communities; nations; nation-state; Vojvodina/Serbia; Bosnia and Herzegovina; sociology; history

1. Globalizacija, naddržava i naddruštvo

Druga globalizacija (*pax Americana*) trenutak je u evolucijskome razvoju svjetskoga društvenog sustava započet nakon pada rivalskoga komunističkog 1989./1991. godine na prostorima europskoga kontinenta. Na transparentnoj ideološkoj razini riječ je o prihvaćanju (ili nametanju) zapadnoeuropskoga, ali još i više američkoga svjetonazora i vrijednosnoga sustava – parlamentarne demokracije, kapitalističkoga neoliberalnoga ekonomskog modela, slobode govora

i udruživanja, multikulturalizma i multikonfesionalizma. U procesu provođenja takva društveno-ekonomskog i ideološkog modela, koji se pokazao nadmoćan komunističkomu modelu od 1945. godine, kao nenamjeravana posljedica djelovanja stvara se svjetsko *naddruštvo* globalističkih organizacija, multinacionalnih korporacija, svjetskih investicijskih fondova, pa sve do međunarodnih multilateralnih komisija, npr. Europske komisije, a na lokalnim i regionalnim područjima nacija-država djeluju nevladine organizacije koje su često na tim područjima svojevrstni agenti globalističkih organizacija. Značajka pojedinaca koji rade u tim organizacijama jest da nisu ni od koga izabrani, nego su na svoje funkcije najčešće postavljeni ili imenovani. Samim time oni nisu odgovorni narodima ili pojedincima koji čine čovječanstvo, nego ljudima koji su ih postavili na te položaje. Upravo ti pojedinci čine temelj naddruštva s krajnjim ciljem stvaranja svjetske naddržavne organizacije. U ovome radu želimo pokazati kako se djelovanje takvih pojedinaca odražava na identitet Hrvata u BiH i Vojvodini, s obzirom na proklamirane ciljeve i agende svjetskih nedruštvenih globalističkih organizacija i pojedinaca. Jer, pojedinci koji su zaposleni u moćnim organizacijama i korporacijama globalne naddržave trebali bi činiti elitu globalnoga društva. Stil života većine stanovništva takve globalne naddržave i društva mogla bi biti mješavina *American way of life* i kineskoga modela totalna nadzora i kontrole. Tako se postupno stvara svojevrstan novi sustav u kojemu će postojati birokratske elite koje će se razlikovati od mase dobrovoljnih robova hedonističkoga i konzumerističkoga stila života. Uostalom, te tendencije koje su upisane u logiku demokratskih političkih sustava predvidio je već Tocqueville u svome djelu *Democracy in America*:

Pokušavam otkriti nove oblike u kojima bi se despotizam mogao pojaviti u svijetu. Prva stvar koja se nameće jest neizmjerana množina ljudi, svih jednakih i sličnih, u neprekidnim pokušajima da si pribave sitna i ništavna zadovoljstva kojima pretrpavaju svoje života. Iznad ljudske rase stoji golema i skrbnička sila, koja na sebe preuzima tek osiguranje njihovih zadovoljstava i nadzor njihove sudbine. Ona bi bila poput roditeljskog autoriteta kada bi njezin cilj bio prirediti čovjeka za muževnu dob; ali ona, naprotiv teži da ljude drži u stalnom djetinjstvu; ona je zadovoljna kad se ljudi vesele, pod uvjetom da ne misle na ništa drugo nego na svoje veselje.¹

Drugim riječima Tocquevillea, „golema skrbnička sila“ koja za sebe uzima pravo kontrole i zadovoljavanja svih potreba stanovništva u svijetu nije ništa

¹ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, sv. 2., Vintage, 1945., str. 336.

drugo nego naddržavna globalistička agenda eksploatacije svjetskih resursa, ali i medijske manipulacije malobrojnih moćnika kako bi se ostvarila potpuna kontrola nad hedonističkim i konzumerističkim zahtjevima današnje svjetske populacije. Treba istaknuti kako ideja stvaranja globalističke naddržave mimo demokratske volje građana pojedinih nacija-država nije novijega datuma, nego je prisutna kod dijela europskih integralista od samoga početka stvaranja Zajednice za ugljen i čelik, a održala se sve do današnje Europske unije. Upravo je na tu činjenicu o želji pojedinaca u početnome razdoblju eurointegracija za organizacijom europske naddržave primijetio hrvatski novinar i publicist Krešimir Mišak. On je u svojoj knjizi citirao izjavu Jeana Monneta danu još 1952. godine. Monnet je već tada jasno poručio: „Europske države treba voditi prema naddržavi, ali tako da njeni narodi ne dokuče što se zbiva. To se može postići postupnim koracima, od kojih svaki ima neku ekonomsku svrhu, ali koji će naposljetku i nepovratno dovesti do federacije.“² Stoga možemo primijetiti kako globalistička agenda nije nikada odustala od želje da uspostavi naddržavni ustroj Europe i svijeta, samo su se metode dolaska do cilja s potokom vremena prilagodile novonastalim ekonomskim, tehnološkim i, napose, medijskim promjenama. Takve promjene potiče globalni kapital, jer taj isti kapital ujedno kontrolira i potiče nove konzumerističke stilove života. Tako oblikovani novi stilovi života dovedeni su u otvoreni sukob s tradicionalnim sustavima nacija-država te oni danas otvoreno negiraju potrebu za očuvanjima tradicionalnih oblika kulturnoga i nacionalnoga identiteta pojedinih naroda, jer se po njima nacije i države moraju amalgirati u novome naddruštvenom i naddržavnom sustavu pod njihovom kontrolom. Radi realizacije toga plana nacija-države prvo treba oslabiti iznutra rastakanjem tradicionalnih vrijednosti i sastavnica identiteta pojedinih naroda te ih pretvoriti u amorfnu masu koja će biti pogodna za provedbu tranzicije prema stvaranju naddruštva. Tim upravljačkim elitama potrebni su za ostvarenje toga plana i novi agenti koji su poslušni i odgovorni samo svjetskim centrima moći. Oni u svojstvu niže rangirane elite na lokalnoj, regionalnoj, ali i na razini pojedinih nacija-država trebaju biti glavni promotori i pokretači promjena i zagovornici stvaranja globalističke naddržavne organizacije.

² Krešimir Mišak, *Dečki, odjebite u skokovima (i dalje sve piše u novinama...samo najvažnije ne)*, Teledisk, 2013., str. 71.

2. Teorijsko–istraživački okvir rada

Teorijsko–istraživački okvir rada ocrtan je naslovom *Novi pogledi na razumijevanje pojmova naddržave i hibridnih identiteta na primjeru Hrvata u Vojvodini i BiH*. Argumentacija rada definirana je osnovnim pojmovima – globalni poredak, naddržava, Europska unija, etničke skupine, nacija, Hrvati u BiH i Vojvodini, a fenomeni se promatraju u vremenskoj dimenziji po osi prošlost – sadašnjost – budućnost. Naše istraživanje trebalo bi rezultirati opisima strukture suvremenoga globalnog poretka povezana s procesima iz prošlosti, u kojima su se strukturirale moderne nacija-država koje danas čine jezgru svjetskoga poretka, te posebice utjecajima moći državnih struktura pri izgradnji i očuvanju nacionalnih identiteta. Budući da socio-povijesni procesi nisu statička kategorija, nego se odvijaju dinamički i njihov je utjecaj na izgradnju društvenih, kulturnih, gospodarskih i dr. odnosa u Europi i svijetu velik, a s tim u vezi i bitno pitanje izgradnje i očuvanja identiteta pojedinih subetničkih i etničkih zajednica izraženo je već stoljećima i podložno utjecajima sa strane i stalnim promjenama. Kako je Hrvatska dio Europske unije, a Hrvati u BiH i Vojvodini egzistiraju u različitim etničkim situacijama, i njihovi se identiteti nalaze pred drugačijim izazovima pa će, po našem mišljenju, u budućnosti oni još više zavisiti od utjecaja globalnih kretanja. Držimo da je za razumijevanje položaja Hrvata bitno razumjeti da je i EU samo jedna od sastavnica globalnoga poretka, a za razumijevanje naznačena složenog problema potrebna je veoma apstraktna i kompleksna teorija. Stoga ovdje samo dajemo naznake važnosti razumijevanja svjetskoga naddruštva koje dovodi do stvaranja moguće naddržavne strukture, a tomu pojmu više ćemo se posvetiti budućnosti, u posebnu članku. Cilj nam je, stoga, u radu posvetiti veću pažnju promjenama koje su se u prošlim socio-povijesnim vremenima pod prisilom događale s transformacijom identiteta hrvatskih subetničkih i etničkih zajednica.

3. Hrvatska i EU u suvremenim kretanjima globalnoga kapitalističkog poretka

Situaciju u kojoj se nalazi Hrvatska nakon ulaska u Europsku uniju i u drugi globalni kapitalistički sustav *pax Americana* (1989. –2022.) prilično je jedno-

stavno objasniti opisom biti kapitalističkoga projekta i ulogom Europske unije u njemu. Migracijska i demografska kretanja, držimo, posljedica su unutarnje logike kapitala i kapitalističkoga načina proizvodnje. Na određenome stupnju društveno-ekonomskoga razvoja većina razvijenih zemalja suočava se s padom broja stanovnika, dok se većina siromašnih zemalja te zemalja u razvoju suočava s rastom stanovništva, za što se rješenje traži u migracijama. To se događa zato što u logici kapitalizma nisu proizvodnja i samoreprodukcija života, nego profit.

Kapitalizam, kako je zamišljen i uspostavljen u svojoj osnovici, nije human pa se standard siromašnih zemalja teško dovodi na pristojnu razinu. Promjenom unutar sustava u velikoj mjeri riješio bi se i problem legalnih ili ilegalnih migracija, koji je ugrađen u logiku kapitala i potrebne radne snage za multipliciranje proizvodnje. Kapital migrira u zemlje u kojima je cijena rada niža, a ljudi migriraju prema odredištima u kojima je cijena rada viša. Dugoročna posljedica bila bi izjednačavanje dohodaka po državama i rast BDP-a na globalnoj razini. To je jednostavan ekonomski model koji bi funkcionirao da ne postoje partikularni, ali kratkovidni interesi korporacija, bogatih zemalja pa i samih građana birača u bogatim zemljama koji žive u režimu lažne, odnosno formalne demokracije, u kojima jednu skupinu korumpiranih političara zamjenjuje druga koju smo prije četiri ili osam godina smijenili zbog korupcije. Veliki filozof Alain Badiou još je prije dvadesetak godina na temelju podataka *Le Monde Diplomatique* (časopisa koji svakako nije ljevičarski op. AV) izračunao da ako bi željeli da „čitavoj svjetskoj populaciji pružimo pristup prehrani koja se može izraziti brojkama – otprilike 2700 kalorija dnevno – pristup pitkoj vodi, kao i osnovnim zdravstvenim resursima, sve bi to približno stajalo onoliko koliko stanovnici Europe i SAD godišnje odvajaju za parfeme“.³

Kapital se samoreproducira i organizira po načelu centar – poluperiferija – periferija, kako na makrorazini tako i na regionalnoj i lokalnoj mikrorazini, što se, naravno, odražava i na demografska i migracijska kretanja. Središtima kapitalističke privrede potrebni su ljudi, a njih je na tržištu uvijek više nego što je potrebno, pa to utječe na cijene rada. Visokorazvijenim zemljama potrebna je jeftina kvalificirana radna snaga zbog skrbi o sve starijem stanovništvu i punjenju mirovinskih fondova, a nekvalificirana radna snaga zbog rada u proizvodnim

³ Alain Badiou, *Stoljeće*, Antibarbarus, 2008., str. 33.

i uslužnim, nisko plaćenim sektorima, dok su i s druge strane potrebni i stručnjaci. EU, recimo, od migrantske krize 2015. godine plaća Turskoj milijarde dolara kako bi izbjeglice držala u svojim granicama i ondje „na terenu“ odabire potrebne IT stručnjake, liječnike i inženjere. Subsaharska Afrika je na dnu „hranidbenoga lanca“ globalnoga korporacijskog kapitalizma, na neki način na njegovu rubu, i zbog toga dolazi do nekontrolirane produkcije života. Gdje kapitalizma nema, priroda i život bujaju; gdje on stigne, sve se suši i umire. Nakon ulaska u Europsku uniju 2013. godine nije odmah započet migracijski proces Hrvata jer se moralo pričekati na otvaranje tržišta rada pojedinih članica. Već ta činjenica dosta govori o prirodi zajedničkoga ekonomskog prostora koji se naziva Europska unija. Pritom se često ili namjerno zaboravlja da je to povijesna tvorevina koja se sastoji od građana, etničkih grupa, nacija, država i regija. Europska unija, kao što su pokazali i nedavni događaji oko COVID-19 krize, a prije toga i financijske krize 2008. godine, nije jedinstven politički prostor, osim u glavama postavljene Europske komisije i Parlamenta sa savjetodavnom funkcijom. U političkome i ekonomskome smislu Europska unija razdijeljena je na više linija: stari članovi, novi članovi; bogati i siromašni; štedljivi i napredni, ali i rastrošni Zapad i Sjever nasuprot siromašnomu i zaostalomu tranzicijskom Istoku i Jugu. Po našem mišljenju većina problema Europske unije proizlazi iz anomalije pretjerane birokratiziranosti. U Europskoj uniji vlada se uz pomoć direktiva, odluka, naputaka – naplavinama stotina tisuća papira. Nakon izlaska Velike Britanije iz EU-a i četvrt stoljeća oklijevanja da se u Uniju kao naddržavno strukturiranu organizaciju prime zemlje tzv. Zapadnog Balkana, ta ista Europska unija izgubila je mnoge od razloga svojega postojanja. Ako se izlazak Velike Britanije može promatrati kao obostrana greška, ostavljanje Zapadnoga Balkana u „limbu“ odraz je kratkovidnosti i posvemašnje paralize racionalna razmišljanja. Taj prostor, gotovo u srcu Europe, postao je žarište potencijalnoga sukoba SAD-a, Kine, Rusije i radikalnih inačica islama te čekaonica za migrante na putu prema bogatomu Zapadu. U strukturalnome smislu globalnoga kapitalističkog sustava Europa je već odavno poluperiferija s ostarjelim stanovništvom, energetska siromašna, bez zajedničkih oružanih snaga, koja polako postaje poprište sukoba SAD, Rusije i Kine oko svjetske prevlasti.

4. Od identiteta etničkih zajednica i nacionalnoga identiteta do suvremenih fluidnih i hibridnih identiteta – raščlamba pojmova na primjeru subetničkih i etničkih hrvatskih zajednica u Vojvodini/Srbiji i BiH

Promatramo li danas socio-povijesne fluktuacije nastale razvojem globalnoga sustava u posljednjih nekoliko desetljeća, naš fokus usmjeravamo, prije svega, na one društvene i političke promjene koje su zahvatile hrvatske autohtone iseljeničke subetničke i etničke zajednice s prostora Vojvodini/Srbije, odnosno autohtoni i konstitutivni hrvatski narod u BiH. U tome pogledu posebnu pažnju posvećujemo suvremenom razumijevanju dva različita, ali i često preklapajuća pojma *naddruštva* i nastanka *hibridnoga identiteta*. Kako smo već istaknuli, druga globalizacija (*pax Americana*) trenutak je u evolucijskome razvoju svjetskoga društvenog sustava koji je i na prostorima jugoistočne Europe započeo nakon pada rivalskoga komunističkog društvenog sustava 1991. godine i uspostavljanja novoga/staroga kapitalističkog sustava ima novu dinamiku razvoja. Istodobno s tim procesima nastaju obnovljene i nove nacije-države na navedenom prostoru. One se započinju strukturirati u razarajućim etničkim sukobima iz kojih su se tijekom tranzicijskoga razdoblja s kraja osamdesetih i na početku devedesetih godina 20. stoljeća strukturirale današnje nacije-države od Slovenije i Hrvatske pa sve do Srbije, Crne Gore, BiH, Kosova, i Sjeverne Makedonije. Nastanak tih nacija-država i socio-povijesnoga razvoja njihovih nacionalnih identiteta moramo povezati i uz snažan gospodarski, politički i društveni upliv stranih centara moći koji su utjecali na priznavanje, ali i postupno uključivanje tih novih članica međunarodne zajednice u novi svjetski poredak. Stoga nam se nameće pitanje razlikovanja pojmova etničkoga i nacionalnoga identiteta, jer to nisu dva ista pojma. O nacionalnome identitetu moramo istaknuti kako taj pojam već krajem 20. stoljeća ulazi u fokus interesa brojnih znanstvenika humanističkih i društvenih znanosti. Oblikovanje nacionalnih identiteta u Europi i svijetu nakon pada Berlinskoga zida i raspada višenacionalnih država, od Sovjetskoga Saveza do Čehoslovačke i bivše SFRJ, često se stavlja u korelaciju s istraživanjima nastanka novih europskih nacionalizma. U ovome radu poslužit ćemo se teorijskim okvirom istraživanjima nacionalnoga identiteta kako ih

prikazuju britanski sociolozi Manuel Castells i Anthony D. Smith. Spomenuti autori u svojim studijama naglašavaju da nacionalni identitet usko povezuju s razvojem kulturnih atributa unutar predmodernih etničkih zajednica u dugu vremenskom trajanju. Identitet je stoga obilježen razvojem i preradbom kulturnih sastavnica kroz dugu povijest svjetske i europske civilizacije. Također, pri razmatranju postmodernih teorija nastanka novih identiteta poslužiti ćemo se i teorijskim postavkama razvoja fluidnih identiteta, a o tome suvremenom procesu pisao je Zygmunt Bauman. Razumijevanje transformacije, tj. pretvaranja ranije oblikovanih nacionalnih identiteta prema suvremenim fluidnim identitetima, pomoći će nam oko postavljanja osnovice za opis nastanka suvremenih promjena kulturno-identitetskih atributa današnjega hrvatskog identiteta koji se oblikuje unutar hrvatskih etničkih i subetničkih zajednica u okolnim zemljama. Tijekom povijesti se kod tih zajednica pojavljuju posebni hibridni utjecaji na taj identitet. Hibridne identitete treba promotriti kao nasilno potaknutu i izazvanu opreku tradicionalnomu oblikovanju identiteta kako bi se redefinirao, ali i asimilirao ranije strukturirani kulturni i nacionalni identitet. Hibridizaciju upravo koriste inorodne, npr. srpske i bošnjačke elite, kako bi pomoću suptilnih metoda prisile unutar vlastitih političkih sustava utjecali na dio izdvojenih hrvatskih subetničkih zajednica radi razgradnje ranije oblikovanih kulturnih atributa. Dijelovi kulturnih i, prije svega, političkih elita Srba i Bošnjaka imaju za cilj redefiniranje, ali i novo oblikovanje i osnaživanje vlastitih identiteta, a u konačnici glavni cilj im je pokušaj pune asimilacija hrvatskih autohtonih etničkih i subetničkih zajednica nastanjenih u susjednim zemljama. Stoga ćemo pojmu hibridizacije i nastanku hibridnih identiteta posvetiti veću pažnju pri kraju rada. U tome pogledu treba istaknuti kako je još Anthony D. Smith primijetio da različite etničke zajednice vlastiti identitet snažno očituju u sastavnicama ranije oblikovanih kulturnih atributa.

Smith ističe kako o pojmu „etniciteta“ postoje dva oprečna stajališta: *drevno i situacijsko*, a on zauzima srednji stav te promatra povijesne i simboličko-kulturne attribute identiteta.⁴ Možemo primijetiti kako i hrvatske subetničke i etničke

⁴ Smith pri početnoj raščlambi pojma etniciteta ističe: „Pojmu ‘etniciteta’ posljednjih se godina poklanja znatna pozornost. Za neke on posjeduje „drevno“ svojstvo. Postoji u prirodi, izvan vremena. Predstavlja jednu od ‘datosti’ ljudskog postojanja (to gledište nedavno je dobilo potporu iz sociobiologije, gdje se etnicitet smatra produžetkom procesa odabiranja i inkluzivne (uljučive op. KB) podobnosti). Druga krajnost je shvaćanje etniciteta u ‘situacijskom’ smislu. Pripadanje etničkoj

zajednice svoje kulturne attribute identiteta također oblikuju upravo u dugu vremenskom trajanju predmodernizacijskoga, ali i modernizacijska razdoblja hrvatske društvene i kulturne prošlosti. Smith uočava da je prvo potrebno razgraničiti razliku između kategorija *etnička grupa* i *etnička zajednica*. Prvi pojam predstavlja ljudske populacije za koje dio nepripadnika smatra kako čine zasebnu kulturnu i povijesnu grupu te ističe da takve populacije s protokom vremena mogu posjedovati relativno malo samosvijesti, odnosno maglovitu svijest o vlastitoj zasebnoj zajednici. On navodi primjer Turaka u Anadoliji koji još 1900. godine, tj. na početku 20. stoljeća nisu bili svjesni vlastitoga „turskoga identiteta“ jer je među tim etničkim populacijama tada je bila naglašena svijest o kolektivnome „osmanskom islamskom identitetu“ pa su se lokalni grupni identiteti obiteljski, seoski ili regionalni važnije očitovali. Isto tako možemo reći da se i u BiH tijekom istoga razdoblja nije u cijelosti strukturirao etnički identitet zajednica, i to posebice kod bosanskohercegovačkih muslimana, a slično je i kod drugih dvaju naroda, gdje se isticala samo vjerska sastavnica identiteta naspram drugim atributima identiteta, pa je i tu obiteljska i regionalna identifikacija igrala važnu ulogu. Za razliku od prve kategorije, etnička zajednica znatno je složenija i koherentnija jer se može razlikovati upravo po kolektivnim atributima, pa makar se samo djelomice čvrsto pridržavaju dijela označene populacije i ako u određenome razdoblju samo neke od tih atributa naglašavaju i izdvajaju od drugih susjednih.

Smith stoga navodi šest glavnih atributa koji čine etnije/etničke zajednice:

1. kolektivno vlastito ime
2. mit o zajedničkim precima
3. zajednička povijesna sjećanja
4. jedan ili više diferencirajućih elemenata zajedničke kulture

grupi stvar je stavova, percepcija i sentimenata, koji su nužno prolazni i promjenljivi, varirajući s konkretnom situacijom u kojoj se subjekt nalazi. S promjenom situacije pojedinca mijenjati će se i njegova grupna identifikacija; ili će bar značaj svih onih identiteta i diskursa koji se pojedinac drži varirati za njega iz razdoblja u razdoblje i od situacije do situacije. Između te dvije krajnosti nalazi se onaj koji naglašava povijesne i simboličko-kulturne attribute etničkoga identiteta. Ovdje se usvaja ta perspektiva. Etnička grupa je tip kulturnog kolektiva, tip koji stavlja naglasak na ulogu, mitova o lozi i povijesnom sjećanju i koji se prepoznaje u jednoj ili više kulturnih razlika, recimo po vjeri, običajima, jeziku ili institucijama. Takvi kolektivi dvostruko su 'historijski' – ne samo u smislu što su povijesna sjećanja neophodna za njihovo daljnje postojanje nego i u smislu što je svaka takva etnička grupa proizvod posebnih povijesnih silnica, te otud podliježe povijesnim promjenama i raspadanju.“ Anthony D. Smith, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX Vek, 2010., str. 38-39.

5. povezanost s određenom „domovinom“
6. osjećaj solidarnosti kod zajedničkih dijelova populacije.

On naglašava kako se one ljudske populacije koje posjeduju ili dijele više zajedničkih elemenata navedenih identitetskih atributa ujedno i više približavaju idealnu tipu *etničke zajednice* ili *etnijske* (naroda op. KB). Važno je naglasiti kako za strukturiranje identiteta etničkih zajednica presudnu ulogu igraju *kohезija* i *samosvijest* pripadnika zajednice koja raste ili opada s rastom ili opadanjem subjektivnoga značenja za pripadnike tih etnija ima svaki od atributa. Smithu ukazuje kako se s udruživanjem tih zasebnih atributa i njihovim većim isticanjem, pojačava i više ističe osjećaj etničkoga identiteta, a s njima raste kohezija etničke zajednice. Obrnuto, slabljenjem tih atributa gube se sveukupne veze, a samim tim i osjećaji etniciteta pa se etnije raspadaju ili apsorbiraju te u stvarnosti asimiliraju u druge etnije snažnijih tradicija i s jačim kulturnim modalitetima u kojima se izražavaju od jezika, običaja i stilova.⁵ U tome pogledu on postavlja i pitanje: *Kako se etnija oblikuje?* Uočava da se oblikovanje etnija ili etničkih zajednica odvija u dvije kategorije, i to: *srastanjem* i *dijeljenjem*. U prvome slučaju etničko oblikovanje možemo pratiti tijekom spajanja zasebnih jedinica, tj. amalgamacije zasebnih jedinica u drugu kao u slučaju apsorpcije (i asimilacije op. KB) i/ili akulturacije religija ili plemena. U drugome slučaju etnije se mogu dalje podijeliti cijepanjem kada etničku zajednicu jedan njezin dio napusti kako bi оформio novu grupu. Po Smithu učestalost takvih procesa ukazuje na promjenljivost etničkih granica, ali i plastičnost kulturnoga identiteta njihovih pripadnika. Stoga je razvidna koncentričnost u pogledu kolektivnih kulturnih udruživanja. On navodi primjer kako pojedinci mogu biti vjerni ne samo svojim obiteljima, selima, kastama, gradovima, regijama i vjerskim zajednicama, kao i klasnim ili spolnim identifikacijama, nego njihovi dijelovi istodobno mogu biti vjerni različitim etničkim zajednicama na različitim razinama identifikacije. Moramo primijetiti kako Smith naglašava važnost uočavanja razlike između pojmova *domovine* i *države*.

Jer domovina je širi prostor obitavanja etničkih i subetničkih zajednica koje se tek u kasnijim socio-povijesnim modernizacijskim procesima amalgamiraju u jedinstvenu naciju, dok je država upravo strukturirana politička teritorijalna cjelina koja se u istim modernizacijskim procesima oblikovala, tj. konstituirala,

⁵ A. D. Smith, *n. dj.*, str. 43-44.

i na čijemu se teritoriju odvija politička vlast dominantnih etnija te se ne mora u cijelosti preklapati sa životnim domovinskim prostorom predmodernih etnija. Domovina je stoga širi etnički prostor, a politička nacija tj. država često užu. Domovinski prostor još nije do kraja obuhvatio sve pripadnike etničkih zajednica u njihovu kolektivnom nacionalnom identitetu, ali i prostor života onih ljudskih populacija koji imaju svijest o zajedničkim kulturnim atributima koji su različiti od atributa drugih zajednica. Tako npr. današnji subetnički bunjevački Hrvati u Vojvodini imaju svijest o zajedničkim atributima hrvatskoga identiteta, štokavsko-ikavskoga govora, zajedničkih običaja ili rimokatoličke vjere, koje dijele s ostalim hrvatskim etničkim zajednicama, ali su nastanjeni na izdvojenome teritoriju druge nacije-države te možemo reći kako dijele svijest o istoj domovini, ali i ne o političkome teritoriju države, dok bosanskohercegovački Hrvati imaju dvojnju svijest i domovine i države, tj. širi etnički prostor domovine očituje se u zajedništvu s drugim hrvatskim grupama, ali i političkoga teritorija BiH na kojemu, moramo naglasiti, ostvaruju svoja konstitutivna prava autohtonoga političkog naroda te je BiH ujedno i njihova nacija-država. Sada trebamo postaviti i pitanje: *Kada je započeo socio-povijesni proces srastanja različitih etničkih grupa u hrvatsku etničku zajednicu?* Drugo pitanje koje postavljamo jest: *Kako su se prvotni atributi hrvatskoga narodnoga kulturnoga identiteta započeli oblikovati?* Odgovor na navedena pitanja dobit ćemo samo ako zaronimo dublje u predmodernu političku i kulturnu povijest hrvatskih subetničkih grupa kada se u socio-povijesnim procesima srastanja na širem domovinskom prostoru odvijaju procesi transformacije, konstituiranja i reprodukcije hrvatskih etničkih zajednica. Upravo na razmeđu kasnoga srednjovjekovlja i u ranonovovjekovnome razdoblju započela se prvotno oblikovati zasebna *natio Croatia*, a u hrvatskim zemljama imamo i glavne obrise povezivanja političke „staleške“ hrvatske zajednice kao nositelja integracije, tj. kao promicatelja srastanja i očuvanja kulturnoga narodnog identiteta dominantne hrvatske etnije. Kada spominjemo navedeno rano razdoblje, prije svega mislimo na one socio-povijesne procese oblikovanja etničkoga identiteta koji su se odvijali u razdoblju od 13. do kasnoga 15. stoljeća. Upravo se tada među pripadnicima narodnoga hrvatskog plemstva učvršćuje svijest o zasebnim pravima u odnosu na druge pripadnike koji još nisu integrirani i u potpunosti ne pripadaju dominantnoj etniji.

Staleška *natio Croatia* već tada oblikovala se na razlikama između hrvatskih staleža, pripadnika dominantne etnije i subetničkih zajednica katoličkih Vlaha koji su stoljećima nastanjivali prostore na kojima su ti hrvatski plemićki rodovi polagali pravo na uživanje i posjedovanje zemlje, ali i predmodernu političku reprezentativnost. Ipak, treba biti oprezan kada se govori o etničkoj pripadnosti onih koji za sebe ističu da su pripadnici „nacije Hrvata“, jer u ranonovovjekovnome razdoblju pojam „natio“ označava „politički narod“ u staleškome smislu, a ne „političku naciju“ nastalu u modernizacijskim procesima 19. i 20. stoljeća. Tadašnji pripadnik nacije u navedenome povijesnom vremenu mogla je postati samo ona osoba koja je dobila/imla plemićku titulu i posjed na užemu prostoru hrvatskih zemalja, pa s tim u vezi i privilegiranu stalešku pripadnost, a da nije etničkim podrijetlom taj pojedinac potekao iz dominantne hrvatske etnije. Istovremeno, dio pripadnika koji nisu imali privilegiran status, npr. dio građana u komunama te slobodni seljaci i kmetovi, koji su podrijetlom poticali iz dominantne etnije ili je u ranim akulturacijskim procesima pojedinac bio priključen u istu, nije ostvarivao pravo biti uključen u stalešku *natio Croatia*. Stoga regionalna, staleška i obiteljska obilježja snažno utječu na oblikovanje etničkih identifikacija unutar predmodernih hrvatskih zajednica. Pritom dominantnu ulogu političkoga predstavljanja ima poglavito legitimirajući povlašteni staleški sloj pripadnika političke nacije, a ne svi pripadnici hrvatskih subetničkih i etničkih zajednica koji dijele zajedničke atribute kulturnoga identiteta, od jezika, običaja, zajedničkih mitova, religijske pripadnosti pa do pripadnosti i podložnosti institucija na širim prostorima domovine. Također, možemo primijetiti kako su pripadnici navedene staleške nacije ujedno ovisni o odlukama suverena ili vladara širega političkog teritorija koji ujedno ne mora biti etnički teritorij, nego prostor šire multikulture i multinacionalne države. To dobro primjećuje Mladen Ančić kada opisuje postupanja bosanskoga plemića Hrvoja Vukčića Hrvatinića koji svoju odanost prema vladaru/vladarima (bilo da je riječ o bosanskome kralju koji je ujedno vazal ugarsko-hrvatskoga kralja ili samome hrvatsko-ugarskom suverenu kao dominusu Bosne op. KB) crpi iz dvostrukoga identiteta i bosanskoga i hrvatsko-ugarskoga plemenitaša, što potvrđuje i na razini kulturnoga identiteta tiskajući reprezentativni *Hrvojev misal* na glagoljici, ali i *Hvalov zbornik* na bosančici, tj. hrvatsko-bosanskoj ćirilici. Ančić ističe kako je to primjer „jedinstva“ hrvatskoga i bosanskoga prostora, možemo reći

identitetski šire domovine, ali i dvojstva u identitetskim sastavnicama kulturnoga identiteta koji još nije standardiziran, tj. tek se oblikuje u svojim pojedinačnim primarnim sastavnicama.⁶ U tome je pogledu vezanost plemićkih elita za određeni teritorij umnogome definirala regionalne raznolikosti u oblikovanju određenih primarnih atributa kulturnoga identiteta.

Kako bi se moglo razumjeti složene socio-povijesne procese identifikacije bilo pojedinaca bilo kolektiva, tj. procese transformacije kulturnih atributa predmodernih etničkih zajednica u moderne nacionalne zajednice, kao i izgradnju današnjih suverenih nacija-država, potrebno je promotriti samu bit identiteta, tj. na koja pitanja tražimo odgovore za osobnu i/ili kolektivnu identifikaciju prema drugima. Većina današnjih sociologa, ali i povjesničara, pri raščlambi pojma identiteta traži odgovore na tri pitanja:

1. *Tko sam ja?* (Definira individualni identitet, tj. samoidentifikaciju)
2. *Tko smo mi?* (Definira kolektivni identitet, tj. kolektivni identitet subetničke grupe, etničke zajednice, ali i nacionalni identitet)
3. *Odakle dolazimo?* (Definira mjesto i prostor podrijetla odakle se crpe primarne sastavnice individualnoga ili kolektivnoga identiteta).

Upravo treće identitetsko pitanje uvelike pomaže kod razumijevanja identifikacije na individualnoj i kolektivnoj razini pretvaranja kulturnih atributa predmodernih subetničkih i etničkih zajednica u modernu naciju. Bilo da je riječ o povijesnim migracijama ili suvremenim migracijskim kretanjima, vidljivo je kako populacije tijekom vremena ili zadržavaju vlastite sastavnice identiteta zemlje predaka, kako Smith ističe: „čuvajući mitove o zajedničkim precima, povezanosti s određeno ‘domovinom’, ali i njegujući solidarnost među pripadnicima zajednice“⁷, ili se, u drugu ruku, prepuštaju asimilaciji kulturno jače i dominantne etnije. Stoga ćemo posvetiti pažnju hrvatskim povijesnim odselidbama i vidjeti koliko su utjecale na očuvanje hrvatskih zajednica ne samo na matičnome hrvatskom teritoriju nego još u većoj mjeri pri očuvanju kulturnih atributa „domovine predaka“ izvan matičnoga povijesnoga ozemlja. Velike tektonske promjene razvoja kulturno-identitetskih atributa nastaju poglavito u vrijeme osmanskih osvajanja na prostorima jugoistočne Europe od 13. do početka 17. stoljeća kada se mijenja etnička, ali i religijska slika pojedinih regija

⁶ Mladen Ančić, *Na rubu Zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Dom i Svijet, 2001., str. 71-72.

⁷ A. D. Smith, *n. dj.*, str. 43, 68.

ne samo na jugoistoku nego i u središtu europskoga prostora. Ove promjene, prije svega, uzrokovane su učestalim povijesnim migracijskim kretanja brojnih balkanskih, ali i hrvatskih subetničkih i etničkih populacija s njihova ranijeg matičnog prostora prebivanja. Zoran primjer za ovu konstataciju imamo ako promotrimo kulturno-identitetske atribute bunjevačke zajednice s nekadašnjih južnougarskih prostora, tj. današnjih prostora Vojvodine. Njihov današnji kulturni identitet snažno je definiran očuvanom svijesti o njihovim povijesnim migracijama, ali i kolektivnim sjećanjima na vlastito podrijetlo i doseljenje iz zemlje predaka za koje govore da je od „rike Bune“.

Ta narodna predaja u kolektivnu bunjevačkom identitetu, nastalu u „zemlji pradjedova“, zabilježena je u knjizi Petra Pekića *Povijest Hrvata u Vojvodini*, u kojoj autor jasno ističe kako podupire tu ideju, sačuvanu u narodnoj predaji o doseljenu bunjevačkih populacija iz Hercegovine.⁸ On u nastavku i opisuje matični prostor bunjevačkih odselidbi, i to ne samo uži prostor oko „rike Bune“ nego i znatno širi prostor Hercegovine, od Blagaja i Mostara gdje se u prošlosti nalazio i stari antički grad Bona, pa sve do, kako navodi, „okolnih istočnohercegovačkih sela Nevesinja, Biogasa, Stolca i Počitelja“, odakle su poslije pada Kosačine srednjovjekovne Hercegovine u osmanske ruke, ne želeći se podvrgnuti novim vlastodršcima, pod vodstvom franjevaca najprije iselili prema Metkoviću, a potom u unutrašnjost Dalmacije kao i u predjele oko donjega Kotora te postali mletački podanici. Pekić nadalje ističe da se navedeni hrvatski selioci nisu željeli potpuno podčiniti Mlečanima te su u etapnim selidbama preko Dalmatinske zagore gusto naselili širu okolicu Knina. U nastavku selidbi otuda su pošli uz more i prema Velebitu, na područje pod habsburškom upravom, od Ledenica i Jablanca do Senja, Karlobaga, Krivog Puta i Krmpota.⁹ Navedena

⁸ Pekić navodi: „Konačno veći dio historičara pa i sami Bunjevci misle da su tako prozvani od hercegovačke rijeke Bune. Tome se odlučno protive jezikoslovci, jer, vele, da od riječi Buna ne može u duhu našega jezika, nastati derivat Bunjevac. Međutim jezikoslovci se ovdje mogu varati, jer prost narod prije tri-četiri stotine godina je davao nazive onakve kakve je htio, a ne onakve kakve ih današnji gramatici zamišljaju. Osim toga mi smatramo da je ovo zadnje tvrđenje najvjerojatnije i zbog toga što i što jedan i to najbrojniji dio Bunjevaca doista potiče od rijeke Bune pa je moguće da je, iselivši se u druge krajeve, za poblizu oznaku sačuvao to svoje ime gdje god se kasnije nastanio.“ Petar Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Matica hrvatska, 1929., str. 55-56.

⁹ Dragutin Pavličević, „Seobe vlahs Krmopotana u XVII stoljeću“, *Vojne krajine u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986*, Vasa Čubrilović (ur.), SANU, 1989., str. 147-177; Rikard Pavelić, *Stope predaka: Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici*, Tiskara Rijeka, 1991., str. 131; Blaženka Ljubović, „Kulturno-povijesna i gospodarska obilježja identiteta primorsko-ličkih Bunjevaca (sličnosti i razli-

zapadna selidba dobro je dokumentirana u povijesnim izvorima te se odnosi na migracijska kretanja s kraja 16. i početka 17. stoljeća kada Zrinski na svoje posjede primaju veliku grupu bunjevačkih selioca te im potvrđuju povlastice, ali ih i priznaju, dodjeljujući im i kolektivnu grbovnicu. Kao slobodnu i organiziranu zajednicu tu darovnicu kasnije su priznali habsburški vladari. Pekić također u bilješci navodi kako je subotički profesor Benedikt Mamužić tijekom svojih putovanja po Lici zabilježio ista ili slična prezimena kod bačkih i ličkih bunjevačkih Hrvata kao što su Stipić, Dulić/Dolić ili Mamužić/Mamuzić, iako ih dijeli tri stoljeća odvojenoga života u različitim prostorima naseljavanja. Ipak, ključna povijesna odselidba za subetničke bačke bunjevačke Hrvate odvijala se nakon osmanskoga poraza pod Bečom, jer od 1683. do 1687. godine započinje novi veliki val iseljavanja s prostora Hercegovine, ali i jugozapadne Bosne te djelomično i s prostora sjeverne Dalmacije. Kako su još tada ti dijelovi Dalmacije pripadali dvama osmanskim sandžacima, bio je to i jedinstven prostor iseljavanja tih hrvatskih populacija, bilo na zapad ili na sjever. Upravo su se hercegovački i kliški sandžaci sa sjedištima u Mostaru, odnosno Livnu, prema jugu protezali sve do Makarske, odnosno zaleđa Splita i Zadra, gdje se učvrstila mletačka vlast u ostatcima Dalmacije, dok je dalmatinsko zaleđe bilo pod Osmanlijama. Tada su imotska, drniška i sinjska nahija pripadale pod jurisdikciju navedenih osmanskih upravnih središta. Također, i ta selidba na sjever dobro je dokumentirana u habsburškim vojnim i mađarskim franjevačkim arhivima. Zabilježeno je kako su bunjevačke vojvode Dujam Marković i Jure Vidaković u zamjenu za carsku vojničku službu zatražili od bavarskoga kneza izbornika Maksimilijana Emanuela da se sa svojom vojskom, koja je imala 5 000 momaka spremnih za borbu, ali i katoličkim narodom, presele s prostora širega osmanskog hercegovačkoga sandžaka. Tom prigodom zatražili su da se nastane u tri oslobođene i opustjele tvrđave u Bačkoj, tj. u Segedin, Baju i Suboticu. Selioci će se kasnijom carskom odlukom nastaniti još u Somboru i starodrevnome Baču. U Baču vojvoda Jure Vidaković tada postaje prvi kapetan i zapovjednik tvrđave, dok u Subotici kape-

ke)", *Identitet Like: korijeni i razvitak, knjiga II.*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Gospić, Željko Holjevac (ur.), 2009., str. 556-573.

Pekić iznosi sljedeći zaključak: „Sudeći po broju naselja što su Bunjevci tom prilikom naselili u Dalmaciji i Hrvatskoj, da je kolonista bilo više od iseljenika sa rijeke Bune, pa je vrlo vjerojatno, dapače i očito da im se na prolazu kroz Dalmaciju pridružio i veliki broj Hrvata. Zato se u nekim izvorima Bunjevci zabilježeni kao Hercegovci, Bošnjaci, Dalmatinci i Hrvati.“ P. Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, str. 56-57.

tani postaju članovi plemićke obitelji Sučić koji su u obiteljskoj predaji sačuvali sjećanje da su se doselili iz Albane, tj. Livna, sjedišta kliškoga sandžaka. U tome doseljenu znatnu ulogu imali su i franjevci Provincije Bosne Srebre. Stoga su nam za razmatranje povijesnih odeslidbi posebno važni dokumenti koji su se sačuvali u franjevačkome provincijskom arhivu, ali i još više u mađarskome franjevačkom samostanu u Göngösu. U jednome od sačuvanih dokumenata tako se navodi i selidba Bunjevaca i Šokaca iz Bosne, Hrvatske i Dalmacije, koju predvode franjevci na čelu s fra Anđelom Šarčevićem. Također, i drugi izvor bosanske franjevačke provenijencije govori nam da se pod vodstvom šest otaca franjevaca tada u Bačku preselilo preko 15 000 osoba, ponajviše od Dubovca, Modriče, Majevca, Sevcine i Čuzmadaganja. Navedene izvore među prvima objavio je franjevački kroničar o. Euzebije Fermedžin u *Acta Bosnae*, a istim izvorima služili su se svi stariji istraživači tih povijesnih migracija od biskupa Ivana pl. Antunovića, Istvana Ivanyia, Petra Pekića ili o. Bernardina Unyia, pa sve do nekih srpskih autora, a u novije vrijeme na iste izvore pozivaju se i tzv. „nacionalni Bunjevci“ iz Bačke koji pokušavaju zaniijekati vezu bunjevačkoga subkulturnog identiteta i hrvatskoga nacionalnog identiteta.

Iz svih radova vidljivo je kako su u vrijeme nastanka tih kasnijih interpretacija autori različito tumačili sadržaje u skladu s prihvaćanjem pojedinih nacionalnih ideja i ideologija tijekom 19. i 20. stoljeća. Selektivnost je prisutna sve do današnjih pseudotumačenja bunjevačkoga podrijetla, imena, prošlosti, elemenata tradicijske kulture, ali i odselidbi. Prikladan primjer tim svjetonazorskim zastranjivanjima imamo u važnoj identitetskoj knjizi biskupa Ivana pl. Antunovića *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*. Antunović u *Razpravi* ne piše samo o subetničkomu podrijetlu Bunjevaca i Šokaca naseljenih uz Dunav i Tisu nego uvelike, kao prijatelj i štovatelj biskupa Strossmayera, iznosi osobne stavove oko potrebe prihvaćanja i promoviranja obojici bliske ideologije uzajamnosti svih južnih Slavena. Biskup Antunović u tome djelu jasno ne uočava ili namjerno izbjegava prikazati već tada razvidne identitetske razlike između Srba s jedne strane te Hrvata i Bunjevaca s druge. Iako danas biskupa smatramo prvim hrvatsko-bunjevačkim narodnim preporoditeljem koji se u svome djelu služi poglavito hrvatskim izvorima nastalima u Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj ili u Beču, kao i pisanim izvorima sačuvanim u mađarskim samostanima,

on je istodobno u skladu s južnoslavenskom idejom/ideologijom đakovačkoga i bosansko-srijemskoga biskupa J. J. Strossmayera spominjući Srbe, Crnogorce, Bugare, Bošnjake, Hrvate, Dalmatince, Hercegovce, Bunjevce i Šokce kao „jednokrvnu braću“, Južne Slavene. Iznosi tezu da su isti po jeziku, kulturi i običajima. Ipak, trebamo istaknuti kako, uz njegovo zauzimanje oko poticanja kulturnoga preporoda te usmjeravanja bunjevačkoga, ali i srpskoga narodnog otpora prema tadašnjim stranim austrijskim i mađarskim hegemonističkim elitama te izražene želje osnaženja ideje južnoslavenske uzajamnosti, Antunović već tada primjećuje da se srpska i hrvatska nacionalna integracija razvija u različitim smjerovima. Pritom on jasno ističe kako se kod južnougarskih subetničkih zajednica Bunjevaca i Šokaca već tada postupno zbog velikoga broja istovjetnih i preklapajućih kulturnih atributa, ali i kolektivnoga sjećanja, razvila takva svijest da se oni radije smatraju Hrvatima.¹⁰ Kako smo već naveli, isti mit o podrijetlu, zajedničkoj domovini i sjećanjima sačuvao se u usmenoj predaji, ali i povijesnim dokumentima kod ličko-primorskih Hrvata Bunjevaca. O Bunjevcima u Lici i Dalmaciji prvi je pisao Alberto Fortis. On je u dodatku engleskoga izdanja svoje knjige putopisa, tiskane u Londonu 1778. godine pod naslovom *Putovanje kroz Dalmaciju*, iznio sljedeće zapažanje: „Stanovnici planina danas su posve različiti od onog što su tada bili. Sebe same nazivaju Bunjevcima, jer su došli s područja Bune u Bosni.“¹¹

Treba naglasiti kako su ti Bunjevci nastanjeni na prostorima Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije već u 19. stoljeću, za razliku od iste južnougarske subetničke zajednice, već tada bili visoko integrirani i nacionalno svjesni Hrvati. Jednim dijelom zasluga je to, prije svega, „Oca Domovine“, ličkoga bunjevačkog Hrvata dr. Ante Starčevića. Upravo je Starčević sredinom 19. stoljeća zasnovao nacionalno-integracijsku hrvatsku političku ideologiju kao suprotnu ne samo Karadžićevim pokušajima nametanja srpske kulturne hegemonije i Garašaninovih tajnih planova stvaranja „Velike Srbije“ nego i vladajućim krugovima austro-mađarske hegemonije, ali i kao suprotnost u hrvatskim

¹⁰ Ivan Antunović, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*, Beč, 2002. pretisak iz 1882., str. 69.

¹¹ Marko Šarić, „Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije“, Milana Černelić - Marijeta Rajković - Tihana Rubić (ur.), *Živjeti na Krivom Putu*, sv. 1., *Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, FF Press, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu - Gradski muzej Senj, 2020., str. 20.

zemljama protežirane Strossmayerove naddruštvene južnoslavenske ideologije. Strossmayerova ideologija stvaranja unitarističke zajednice jugoslavenskih naroda bila je potpuno oprečna Starčevićевой modernizacijskoj državotvornoj ideji stvaranja samostalne hrvatske nacije-države.

Sada možemo postaviti i pitanje: *Što je to nacija?* Također, moramo odgovoriti i na pitanje: *Kako, kada i zašto se oblikuju nacije i nacionalni identiteti?* Na tē odgovore poslužiti ćemo se definicijom nacije koju je iznio A. D. Smith: „Nacija je, utvrdili smo, imenovana ljudska populacija koja posjeduje zajedničku povijesnu teritoriju, zajedničke mitove i povijesna sjećanja, masovnu, javnu kulturu, zajedničku ekonomiju i zakonska prava i dužnosti za sve pripadnike.“¹² On ističe kako je po toj definiciji „nacija“ zajednica mitova i sjećanja gotovo istovjetna etniji. Dodali bi da nacija nosi sve srastajuće elemente kulturnoga identiteta etničkih zajednica, ali je istovremeno ona strogo teritorijalno omeđena te politički regulirana i društveno-ekonomski strukturirana zajednica. U nastanku modernih nacija važnu ulogu imaju građanske elite koje vrše kontrolu i adaptaciju uz pomoć masovne kulture i medija svih pripadnika te političke zajednice. On ističe kako upravo elitne grupe građanskoga društva, posebice tijekom 19. stoljeća, pokušavaju preoblikovati zastarjele tradicionalne etničke zajednice u dinamične, ali vernakularne političke nacije, čemu pogoduje ekonomski uzlet u vrijeme industrijskih revolucija. Smith stoga naglašava četiri građevna elementa nastanka modernih nacija:

¹² A. D. Smith, *n. dj.*, str. 68.

1. Traže jedinstven zakon zajedničkih prava i dužnosti, uz prava po osnovi građanstva kada je nacija nezavisna.
2. Temelje se na objedinjenoj ekonomiji s jedinstvenom podjelom rada te mogućnošću kretanja ljudi i dobara po čitavu nacionalnom teritoriju.
3. Imaju potrebu za prilično kompaktnim teritorijem, po mogućnosti s „prirodnim“ obranjivim granicama u svijetu sličnih kompaktnih nacija.
4. Iskazuju jedinstvenu „političku kulturu“ te javno masovno obrazovanje i medijski sustav u svrhu socijalizacije budućih naraštaja kao građana nove nacije.

Smith zaključuje kako većinu tih elemenata možemo pronaći još kod etničkih zajednica, ali tada još nisu bili jače zastupljeni, ali razvojem modernih nacija od 19. stoljeća oni dobivaju na značenju. U tome pogledu ti su elementi rijetko zastupljeni u predmodernim zajednicama upravo sa stava tehnologije i političke volje. U tome razdoblju nedostajala je tim ranijim subetničkim i etničkim zajednicama dvostruka pokretačka snaga, i to u pravcu ujednačenosti i jedinstvenosti.¹³ Upravo se u vrijeme započinjanja socio-povijesnih nacionalno-integracijskih procesa s kraja 18. i tijekom 19. stoljeća, kako Smith naglašava, oblikovao i nacionalni identitet pojedinih novih nacionalnih država na Zapadu.¹⁴ U nastavku ćemo usmjeriti pažnju prema pretvaranju predmodernih subetničkih i etničkih identiteta u moderni nacionalni identitet. Kao i Smith ranije, na veliku važnost razumijevanja brojnih atributa kulturnoga identiteta također je upozorio Manuel Castells u svojoj studiji *Moć identiteta*. On je, razmatrajući proces izgradnje identiteta, jasno istaknuo kako je svaki identitet izgrađen od različitih građevnih elemenata, tj. društveno-kulturnih atributa.¹⁵ Castells, slično kao što je naveo i Smith, iznosi i načelnu hipotezu kako se kolektivni identiteti izgrađu-

¹³ Isto, str. 112.

¹⁴ O oblikovanju nacionalnoga identiteta Smith piše: „Dolaskom nacionalizma započinje nova era, njegov utjecaja na oblikovanje nacionalnoga identiteta nemoguće je shvatiti bez izražavanja njegove društvene i kulturne matrice, koja je već toliko toga dugovala prisustvu predmodernih etnija i postupnom javljanju nacionalnih država na Zapadu.“ Isto, str. 116.

¹⁵ Castells piše: „Lako je složiti se sa činjenicom da su, sociološki gledano, svi identiteti izgrađeni. Pravo pitanje je kako, iz čega, tko ih je izgradio i zašto. Izgradnja identiteta rabi građevinske materijale iz povijesti, zemljopisa, biologije, produktivnih i neproduktivnih institucija, kolektivnoga pamćenja, i osobnih fantazija, aparata moći i religijskih otkrivenja. No, pojedinci, društvene skupine i društva obrađuju sve ove materijale i preraspodjeljuju njihov smisao prema društvenoj strukturi te okviru njihovoga vremena i prostora.“ Manuel Castells, *Moć identiteta*, Golden marketing, 2002., str. 17.

ju uvelike određenim „simboličkim sadržajima“, a grupna identifikacija vezana je za njihov „smisao“ koji nastaje među pojedincima i/ili grupama te se s njima oni poistovjećuju ili se postavljaju izvan smisla tih simboličkih sadržaja. Uz to, Castells zaključuje kako se društvena izgradnja identiteta uvijek događa u kontekstu koji je označen odnosima moći, pa stoga predlaže razlikovanje tri oblika izvora i izgradnje identiteta: legitimirajući identitet, identitet otpora i projektni identitet.

Castells ističe: „Legitimirajući je identitet onaj koji uvode dominantne društvene institucije kako bi proširile i racionalizirale svoju dominaciju u odnosu prema društvenim akterima.“¹⁶ Legitimirajući identitet on dovodi u vezu sa Senntovim teorijama o autoritarnosti, ali i brojnim teorijama nacionalizma (izgradnja nacionalnoga identitet gornje razine op. KB). Dodajemo ne samo da dominantne društvene institucije racionalno vrše utjecaje „odozgor“ na preradbu kulturnih atributa donje razine, kako to opisuje Gelner, radi preoblikovanja postojećih etničkih u nove nacionalne identitete, nego, s druge strane, i svojim dominantnim položajem, grubom silom nameću u procesima hibridizacije drugim i različitim akterima (nama primarno interesantnih subetničkih i etničkih zajednica op. KB) obrise njima strane identifikacije, tj. koriste vlastiti položaj moći, kako to dobro primjećuje Castells, ali i grube sile. Stoga njegov projektni identitet možemo promatrati u prvome stupnju transformacije i kao element važan za razumijevanje nastanka novih hibridnih identiteta. Drugi identitet po Castellsu jest „identitet otpora“, a o njemu piše: „koji stvaraju oni subjekti koji se nalaze u položajima/uvjetima u kojima su obezvrijeđeni i/ili stigmatizirani logikom dominacije, te tako kopaju rovove za otpor i preživljavanje koje se temelji na načelima koji su različiti i suprotni onima koji prožimaju društvene institucije“¹⁷. Castellsov „identitet otpora“ poglavito izgrađuje novi politički, društveni i kulturni identitet zajednica. On je i osnova za izgradnju nacionalnih identiteta, ali u suvremenome globalističkom svijetu takav vid otpora po njemu stvara i „kulturu ekscentričnosti, tj. *queer culture* koja u svojoj esenciji spoja individualizma, hedonizma, konzumerizma odbija ranija svrstavanja, tj. odbacuje zadane okvire identitetske izgradnje kolektivne pripadnosti, a samim time i nacija-države, u medijski i informacijski oblikovanu globalističkome društvu.

¹⁶ M. Castells, *n. dj.*, str. 18.

¹⁷ *Isto.*

Identitet otpora također dijeli elemente sa suvremenim fluidnim identitetom o kojemu piše Zygmunt Bauman (op. KB). Treći oblik identiteta jest: „Projektni identitet koji nastaje kad društveni akteri od bilo kakvih njima dostupnih kulturnih materijala grade novi identitet koji redefinira njihov položaj u društvu i to čine tražeći preobrazbu sveukupne društvene strukture.“¹⁸ Castells za projektni identitet navodi primjer feminističkoga pokreta, ali možemo reći da i taj identitet također ima elemente fluidnoga identiteta (op. KB).¹⁹ Po mišljenju autora upravo je identitet otpora najvažniji te uočava činjenicu preklapajućih elemenata, tj. njihovih međutjecaja pri izgradnji sva tri identiteta. Po autoru identitet otpora tijekom socio-povijesnih procesa transformacije, konstitucije, reprodukcije i standardizacije može se pretvoriti u legitimirajući identitet, ako u tim procesima racionalizacije njegovi nositelji uspiju osigurati svoju dominaciju i iz otpora postanu novi glavni element nametanja odluka.²⁰ Sva tri tipa identiteta, po autorovu mišljenju, tijekom procesa izgradnje identiteta dovode do različitih ishoda u izgradnji društva. Legitimirajući identitet zaslužan je za izgradnju *civilnoga* (građanskoga op. KB) društva i nastanak njegovih organizacija i institucija, ali i niza strukturiranih i organiziranih društvenih aktera koji ponekad i na konfliktnan način reproduciraju identitet, jer racionaliziraju vlastite izvore dominacije. Identitet otpora istodobno dovodi do nastanka *komuna* ili *zajednica* gdje se izgrađuje kolektivni otpor prema nepodnošljivoj ugnjetavanju, a definirajući elementi njegove izgradnje jesu povijest, zemljopis ili biologija, kako bi se esencijalno olakšalo određivanje granica takva otpora (atributi vezani i za predmoderne etnije op. KB). Treći proces izgradnje identiteta jest projektni identitet koji stvara *subjekte* koji žele biti individue, jer oni naglašavaju osobnu povijest u oblikovanju smisla i bogatstvu iskustava pojedinačnoga života. U tome tipu potvrđuje se pojedinac u odnosu prema zajednici ili pojedinac prema tržištu.²¹ Već smo više puta u radu dotaknuli kako navedeni preklapajući elementi imaju i zajedničke veze s fluidnim identitetom. O identitetima u suvremenome globalističkom društvu danas se sve češće govori kao fluidnim,

¹⁸ *Isto.*

¹⁹ *Isto*, str. 18-19.

²⁰ Castells zaključuje: „Doista, dinamika identiteta u ovom nizu pokazuje da, sa stava društvene teorije, niti jedan identitet ne može činiti bit te niti jedan identitet nema ‘per se’ naprednu ili nazadnu vrijednost izvan svoga povijesnoga konteksta. Druga i vrlo važna stvar jest koristi svakoga identiteta za ljude koji mu pripadaju.“ *Isto*, str. 18.

²¹ *Isto*, str. 19-20.

tj. ljudske populacije na razini atomiziranih pojedinaca i/ili određenih (ne)organiziranih, često podcijenjenih i/ili (samo)isključenih grupa mogu mijenjati vlastite identitete tijekom svoga života. Zato se upravo događa da u globaliziranome društvu tradicionalne veze gube svoje značenje, a pod utjecajem hedonizma i konsumerizma ne postoje nove čvrste veze i pojedinac se ne prepoznaje u ranije strukturiranim društvenim i kulturnim kolektivnim konstruktima. Ako pojedinac te ranije strukturirane društvene konstrukte doživljava kao stvar prošlosti, odlučuje sam izabrati što želi biti, odnosno komu pripadati. U tumačenju pojma fluidnosti britanski autori u *Rječniku sociologije* ističu kako je još Giddens primijetio da je jedno od glavnih obilježja modernosti „refleksivan projekt sebe”. Upravo refleksija i kontinuirani rad pojedinca na vlastitome identitetu imaju prvotne oblike razumijevanja fluidnosti istoga.²² Slično je o fluidnosti identiteta zaključio iz osobnih iskustava Zygmund Bauman. On u razgovoru s Benedettom Vecchijem vlastiti fluidni identitet definira kao nemogućnost pronalaska čvrstih poveznica u određenim životnim situacijama glede samoidentifikacije s određenom nacijom, prostorom života ili profesionalnom institucijom u kojoj je izgradio vlastitu egzistenciju.

Stoga naglašava kako se ta njegova nepovezanost s određenim zadanim i ranije racionalno uređenim društvenim okvirima očituje u razvodnjenosti ili fluidnosti njegova osobnog identiteta. Po njemu izgradnja modernih individualnih identiteta u globalnome društvu očituje se kroz ranije nastalu fluidnost tijekom procesa industrijalizacije, a u suvremenome globalističkom društvu taj proces razvodnjavanja identiteta naglašen je individualističkom nezainteresiranosti za tim ranijim oblicima pripadnosti kao i kratkotrajnošću dostupnih okvira identifikacije.²³ Bauman dobro primjećuje kako je u doba modernizacijskih proce-

²² Stephen Hill - Bryan Turner - Nicholas Abercrombie, *Rječnik sociologije*, Jesenski i Turk, 2008., str. 129.

²³ Bauman ističe: „Kad su u predmodernosti zamijenjeni predmoderni ‘staleži’ (koji su identitet određivali rođenjem i stoga pružali malo ili nimalo povoda da se javi pitanje ‘tko sam?’) s ‘klasama’, identiteti su postali zadaćom koju su svojim životopisima morale obaviti individue. ... Postavljanje ‘identiteta’ kao zadaće doživotnog mukotrpog rada bilo je – u usporedbi s predmodernom svrstašnošću u staleže – čin oslobođenja; oslobođenja od inercije tradicionalnih načina, od nepromjenljivih autoriteta, unaprijed određenih rutina i neupitnih istina. Najpronicaviji promatrači modernoga života poprilično su rano, već u 19. stoljeću, shvatili da povjerenje o kojem je riječ nije bilo tako čvrsto utemeljeno kao što je ‘službena verzija’ – koja se trsila postati dominantnom, možda i jedinom vjerovanjem – neizravno sugerirala ... Premještanje odgovornosti odabira na individualna pleća, demontiranje putokaza i uklanjanje oznaka udaljenosti od odredišta, čemu valja dodati sve veću ravnodušnost vlastodržaca prema prirodi i izvedivosti individualnih odabira, dvije su tendencije

sa odgovornost izgradnje identiteta prebačena na „individualna pleća“ te kako u globalističkome suvremenom okružju ta samoidentifikacija poprima obrise razvodnjenosti, barem kod onih grupa i pojedinaca koji su ili stigmatizirani ili su se sami isključili iz tradicionalnih obrazaca pripadnosti, no ipak ta vrsta „neukroćenoga“ fluidnog identiteta još ne može potpuno objasniti što se događa sa stigmatiziranim nacionalnim zajednicama koje su u fazi modernizacije oblikovane iz predmodernih subetničkih i etničkih zajednica. Smatramo kako moramo u nastavku uvesti i pojam *hibridizacije*, jer integracijsko/deintegracijski socio-povijesni procesi utječu kod modernih nacionalnih identiteta ne samo na fluidnost nego i na hibridnost zato što se identiteti transformiraju u poseban novi hibridni identitet koji ne mora biti fluidan. Izvorni pojam hibridizacije odnosi se na antropološko tumačenje odnosa između *pozapadnjavanja* (vesternizacije) i *lokalnih kultura* prema kojemu starosjedišne kulture ne nestaju nego se spajaju i stapaju sa zapadnjačkim kulturama kroz proces prilagodbe, tj. kroz *akulturacijske procese*.

Također, pojam hibridizacije prihvaćen je i u sociološkoj analizi postmodernosti kako bi se propitao navodni *manjak autentičnosti* u hibridnim kulturnim strukturama. Isti pojam koristi se i za tumačenje globalizacijskih procesa, a odnosi se na povezivanje *globalnih procesa s lokalnim i regionalnim običajima i tradicijama*, i to prije svega u tumačenjima *globalizacije kulture*. Isto tako, pojam hibridizacije koristi se i u istraživanjima suvremenih migracijskih kretanja, gdje postoji neslaganje donosi li globalizacija novu *standardizaciju kulture* ili *povećanu kulturnu različitost* s kojom se povećava *fragmentacija identiteta* u procesima akomodacije i difuzije (prilagodbe i rasprostiranja op. KB). Po autorima *Rječnika sociologije* globalizacija i kulturna hibridizacija stvaraju veće etničke i religijske napetosti s kojim bi se trebao suočiti svaki globalizirani politički sustav.²⁴ Već smo ranije naglasili, iznoseći postavke Castellsova legiti-

otpočetka naznačene u 'izazovu samoidentifikacije'. ... Glavna pokretačka snaga iza tog procesa cijelo je vrijeme bila sve brže 'pretvaranje u tekućinu' društvenih okvira i ustanova. Sada prelazimo s 'krute' na 'fluidnu' fazu modernosti; a 'fluidi' se tako nazivaju stoga što ne mogu dugo zadržati oblik, te osim – ako se ne uliju u nepropusni spremnik – neprestano mijenjaju oblik pod utjecajem čak i najneznatnijih sila. U fluidnom okolišu, ne može se znati valja li očekivati poplavu ili sušu – bolje je biti spreman na obje mogućnosti. Od okvira se, (i ako su) dostupni, ne može očekivati da dugo traju.“ Zygmunt Bauman, *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*, Naklada Pelago, 2009., str. 43-48.

²⁴ S. Hill - B. Turner - N. Abercrombie, *n. dj.*, str. 113-114, 124.

mirajućeg identiteta, kako smatramo da njegov stav da svaki identitet počiva na odnosu moći moramo djelomice nadograditi, jer njegovu postavku o toj velikoj ulozi moći upravo možemo povezati i nadograditi s navedenim tipom hibridnoga identiteta. Taj legitimirajući identitet u sebi ima zacrtanu ne samo moć dominantnih institucija oko provođenja vlastite volje nad drugima radi optimizacije ostvarenja općega dobra nego i grubu silu koncentriranu među različitim pojedincima ili grupama, kako je to već ranije naveo Max Weber. Legitimirajući identitet ipak ne pokriva u cijelosti razumijevanje procesa kulturne hibridizacije jer se tim procesom stvaraju sve veće etničke i religijske napetosti. Ujedno cilj tih dominantnih elita jest asimilacija drugih i različitih identitetskih atributa inferiornih kulturnih i etničkih grupa. Istaknuli smo kako smatramo da u procesima hibridizacije nije samo u pitanju razumijevanje utjecaja dominirajuće institucionalne moći pri standardizaciji kulture i povećanju kulturne različitost, nego se već u modernizacijskome razdoblju, kada započinju procesi nacionalne integracije, može primijetiti kako tu hibridizaciju prema kulturnim atributima starosjedilačkih izdvojenih subetničkih i etničkih zajednice istodobno potiču dominantne globalne naddržavne i naddruštvene institucije, ali i domicilne inorodne vladajuće elite gornje razine. Prvi pokušavaju autoritetom vlasti naddržavnih organizacija utjecati na oblikovanje novih identiteta. Drugi pak žele unutar nacija-država silom i dominacijom osnažiti i redefinirati subetničke i etničke identitete vlastitih nacionalnih zajednica. To čine uz pomoć asimilacije njima stranih sastavnica kulturnoga identiteta te tako utječu na pojačavanje dezintegracijskih procesa. Pritom nositelje drugoga subetničkog i etničkog identiteta često stigmatiziraju.

Istodobno vladajuće političke, društvene i kulturne elite s pozicija svemoćnoga autoriteta vlasti služe se silom, a ne legitimirajućom moći, kako bi njima nepripadajuće kulturne atribute drugih podčinjenih etnija prikazale kao vlastitu kulturnu i političku nadgradnju. U tome pogledu novi tip identiteta u nastajanju ili pretvaranju potiču, prije svega, dominantne političke grupe i pojedinci. Oni se pritom koriste poglavito navedenom grubom silom, ali ne za akulturaciju i vesternizaciju, nego za asimilaciju dijela drugih i različitih etničkih zajednica na određenim i njima interesantnim širim prostorima političkoga utjecaja ili u regijama vlastite nacije-države. Unutarnji su nacionalni prostori onda počinjeni pod njihovu neposrednu političku, upravnu i/ili zakonodavnu vlast. Stoga,

promatrano samo s razine grube sile, to je potpuno novi tip identiteta koji mi nazivamo hibridni identitet. Hibridni identitet nije nikakav novum u istraživanjima, ali je kao pojam, za razliku od hibridizacije, malo analiziran ili uopće nije dovoljno spominjan u sociološkim i povijesnim istraživanjima kada je riječ o etničkim istraživanjima nastanka modernih nacija, odnosno nacija-država.

5. Pokušaji ranoga stvaranja hibridnoga identiteta u BiH na primjeru djelovanja bana Kallaya i književnika Ive Andrića

U povijesnim se radovima već dugo raspravlja o nacionalnim, kulturnim i teritorijalnim dezintegracijskim procesima, ali ne i o hibridizaciji identiteta od drugih, tj. inorodnih nacija. O hibridizaciji i hibridnome identitetu većinom je pisano u pojedinim domaćim jezikoslovnim istraživanjima. Kao primjer navest ćemo znanstveni rad Katarine Ivon pod naslovom *Identitet bez identiteta (Ćamil između Istoka i Zapada)*, u kojemu autorica analizira književna djela Ive Andrića. Ona u Andrićevim djelima pronalazi reprezentativan broj kolektivnih kulturno-identitetskih atributa bosanskohercegovačkoga prostora. Ivon ponajviše promatra Andrićevo djelo *Prokleta avlija*. Kao jednu od mogućnosti interpretacije toga romana vidi analizu postkolonijalnoga okvira koji se, prema autorici, „nametnuo kao značajan način njegovoga razumijevanja“ (ukupna Andrićevog književnoga stvaralaštva op. KB). Ističe kako je Ivo Andrić taj roman smjestio izvan bosanskohercegovačkoga zavičajnog prostora te da mu uspijeva postkolonijalnu opreku Istok – Zapad utisnuti u sužen prostor turskoga zatvora u Carigradu.²⁵ Autorici je pri tumačenju romana presudno važan još jedan termin postkolonijalne matrice, a to je *hibridnost*. O tome pojmu piše: „U svojoj biti hibridnost bi predstavljala metaforu za rasno, etničko i kulturno miješanje.“²⁶ U želji što jasnijega potkrepljivanja tē teze autorica se poziva na knjigu *The Location in Culture* Homija Bhabha koji je predložio koncept „trećega prostora“ ili „međuprostora“, jer se tako otvara prostor tumačenja tradici-

²⁵ Katarina Ivon, „Identitet bez identiteta (Ćamil između Istoka i Zapada)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, Sveučilište u Zadru, 8/1(8), 2012., str. 300.

²⁶ *Isto*, str. 301.

onalne kulture, a taj međuprostor ustvari je „hibridni prostor“.²⁷ Iako autorica pokušava Andrićevo djelo uklopiti u postkolonijalnu matricu te izbjeći stereotipna tumačenja, mišljenja smo kako je njezin pristup reduciran jer mehanički pokušava spojiti postkolonijalnu matricu i objasniti elemente hibridnosti u tome književnom djelu. Stoga Andrića, prije svega, treba promotriti kao osebjnu slojevituu individuu u početku vrlo fluidna identiteta sklona prihvatanju inorodnih nacionalnih ideologija hegemonističkih vladajućih elita, jer i sam želi postati dio tih elita gornje razine. Možemo reći kako on poglavito hibridizira samoga sebe. Stoga pri raščlambi njegova etničkoga identiteta te kasnije hibridne samoidetifikacije uzet ćemo u razmatranje knjigu Davora Kristića, u kojoj autor ističe da se pisac odrekao svoga etničkog hrvatskog identiteta, iako u mladosti koristi sve privilegije kojemu su mu pružale hrvatske kulturne organizacije u Sarajevu.²⁸ Krstić pritom podsjeća na činjenicu kako je izvor za takvo mimikrijsko Andrićevo (ne)nacionalno samoidetificiranje začet još u socio-povijesnome razdoblju uprave bana Benjamina Kallaya u BiH između 1882. i 1903. godine. Ban je kao namjesnik Austro-Ugarske Monarhije, prije svega kao dio dominirajućih nacija, i u BiH nasilno provodio hegemonističku mađarsku politiku. Njegova je uprava zabranila uporabu pridjeva hrvatski kao i srpski u nazivima kulturnih ustanova, političkih udruga, pjevačkih i umjetničkih društava. U razdoblju Kallayeve uprave službeno se protežira samo bošnjačko ime. Autoritetom vlasti i nasilno se pokušavalo prekinuti utjecaj bilo hrvatske bilo srpske nacionalne integracije, ali i s gornje naddržavne razine moći silom nametnuti svim ranijim zajednicama unitaristički model identiteta, tj. stvoriti novu naciju Bošnjaka. Ta hibridna nacija trebala je biti oblikovana od sve tri predmoderne zajednice koje su do tada bile prepoznate samo po razlikama etnoreligijskoga identiteta. Bio je to ujedno i prvi pokušaj unitarizacije bosanskohercegovačkoga društva, ali je i napušten odmah po uklanjanju bana Kallaya s vlasti. Autor ističe kako je

²⁷ Autorica kaže: „On je mjesto novih struktura autoriteta, mjesto gdje se pokazuje otpor, a njegov temeljni cilj je dokidanje geopolitičkih podjela Istok, Zapad, Sjever i Jug. Ovako shvaćeni pojam hibridnosti u današnje vrijeme prestaje biti posebnost isključivo kultura kolonijalnih zemalja, hibridnost postaje karakterističan za sav tzv. globalizirani svijet.“ *Isto*.

²⁸ Kristić piše: „Etnički Hrvat po rođenju, Ivo Andrić koji je odškoloivan hrvatskim stipendijama ‘Hrvatskoga kulturnoga društva Napredak’ u gimnaziji (Sarajevska gimnazija op. KB), uglavnom nije spominjao riječ Hrvat, čak i kad je pisao o razdoblju nakon austrougarske okupacije BiH 1878. godine.“ Davor Kristić, *Ivo Andrić kronika jednog beščašća: Politički i diplomatski životopis Ive Andrića*, Despot infinitus, 2021., str. 96-97.

Andrić već u to vrijeme prigrlio srpsku kulturno integracijsku ideologiju Vuka Stefanovića Karadžića.

Upravo ta srpska ideologija u 19. stoljeću u sebi je sadržavala sve elemente srpske hegemonije prema svim štokavcima triju vjerozakona. Andrić vrlo rano piše panegirike o Karadžiću te postaje ideološki apologet srpske kulturne politike. To odricanje vlastitoga etničkog identiteta donosi mu zauzvrat visoke pozicije unutar srpske kulturne elite, jer postaje član *Srpske kraljevske akademije nauka*. Kao što je i Karadžić u svome eseju *Srbi svi i svuda* Hrvate smatrao Srbima rimskoga zakona te ih je radi potpune asimilacije namjerno nazivao samo regionalnim imenima: Dubrovčani, Slavonci, Dalmatinci, Bosanci i/ili Bošnjaci, Bunjevci, Šokci ili samo Latini, tako je isto činio i Andrić zanijekavši i vlastito etničko ime i podrijetlo. Andrić je namjerno izostavljao bosanskohercegovačke Hrvate u svojim književnim djelima. Na taj način zanijekao je svoje etničko ime i odrekao se etničkih sastavnica vlastitoga identiteta kako bi ušao i u krug ne samo srpske kulturne nego još više političke elite koja ga je obilato nagrađivala pozicijama institucionalne moći i u prvoj i u drugoj jugoslavenskoj zajednici. Zauzvrat Andrić se toj eliti odužio tako što je podržavao srpsku hegemoniju nad drugim podčinjenim i stigmatiziranim etničkim zajednicama koje su trebale i po njemu biti nasilno asimilirane u tzv. jugoslavensku, a u stvarnosti srpsku naciju, te postaje jedan od vodećih aktera nasilne hibridizacije kulturnih atributa hrvatskoga identiteta. Kao primjer Kristić u knjizi navodi i epizodu iz književnikova života tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada Andrić jasno staje na stranu vodstva KPJ protiv hrvatskih proljećara, ali i onu u kojoj on već 1947. godine *Matici hrvatskoj* u Zagrebu zabranjuje objaviti svoje pripovijetke na hrvatskome standardnom jeziku. Kao izjašnjeni „nacionalni Srbin“ on je već tada pisao, ali i zagovarao uporabu samo srpskoga jezičnog i pravopisnog standarda te njegova djela ne možemo promatrati iz akulturacijskih procesa postkolonijalne vesternizacije, jer ta djela nisu nastala u tome modelu. Možemo zaključiti kako Andrić osobno hibridizira vlastiti identitet s nakanom održanja na pozicijama moći i utjecaja vlasti koje su mu osiguravale i monarhističke i komunističke srpske hegemonistički kulturne i političke elite tijekom cijeloga 20. stoljeća, tj. u vrijeme procesa srpske nacionalne integracije u Srbiji i okolnim zemljama. Činjenica je kako su strossmayerovsku ideju južnoslavenske uzajamnosti u 20. stoljeću u obje jugoslavenske zajednice iskoristile te srpske elite za

nasilnu asimilaciju onih koji nisu bili Srbi, ali i uspostavu srpske hegemonije i širenja Srbije na tuđe etničke teritorije. Stoga je i Andrić kao agent tih elita ciljano radio oko provođenja asimilacije kulturnih sastavnica hrvatskoga identiteta.

6. Socio-povijesni primjeri dezintegracije hrvatske nacionalne zajednice i pokušaja nasilna stvaranja bunjevačkoga hibridnog identiteta u Vojvodini

Slične nasilnije metode srpske elite primjenjuju i prema hrvatskim subetničkim zajednicama u Vojvodini. Navest ćemo samo nekoliko povijesnih primjera. Iako su Bunjevci već 1918. godine zagovarali teritorijalnu integraciju prostora Baranje, Bačke i Banata u novu višenacionalnu južnoslavensku zajednicu, oni su se u tu novu državnu zajednicu južnoslavenskih naroda ipak željeli integrirati preko Zagreba i Države SHS, a ne izravno samo s Kraljevinom Srbijom. Istovremeno su srpske monarhističke, ali i prečanske elite s prostora Vojvodine već tada tim procesom manipulirale. Primjerice, na Mirovnoj konferenciji u Parizu tadašnji srpski politički predstavnici Nikola Pašić i akademik Jovan Cvijić prilikom razgovora o razgraničenju između Kraljevine SHS i Kraljevine Mađarske nisu znali etnički sastav toga nekadašnjeg južnougarskog prostora ni išta o etničkome identitetu bunjevačko-šokačkih Hrvata koji su te prostore stoljećima nastanjivali. Godine 1919. hrvatski prvaci vlč. Blaško Rajić, vlč. Lajčo Budanović i dr. iznijeli su statističke podatke kako je u Kraljevini Ugarskoj do Velikoga rata živjelo gotovo 300 000 Hrvata pripadnika različitih subetničkih zajednica, a na prostoru Južne Ugarske u kompaktnoj cjelini između Pečuha, Baje, Sombora i Subotice oko 150 000 bunjevačko-šokačkih Hrvata te manji broj Srba, dok srpski pregovarači na čelu s Jovanom Cvijićem iznose podatak kako samo u području oko Baje živi 26 000 Bunjevaca i Šokaca.²⁹ Ipak, i nakon

²⁹ Robert Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do propasti Austro-Ugarske Monarhije*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata – Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2017., str. 284, 293; Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, 1967., str. 287; Matija Evetović, *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, NIU Hrvatska riječ, 1940. pretpisak 2010., str. 60-75.

Kako ističe Ante Sekulić u brojnim raspravama u kojima se piše o Bunjegovcima, brojidbeni podatci nisu pouzdani te su proizvod pretpostavki i oskudnih vijesti iz ugarske državne brojidbe. Stoga su svi podatci koji su iznijeli pojedini pisci, a koje smo spomenuli u radu, proizvod zbrajanja broja sta-

što su dobili podatke od hrvatskih svećenika iz Bačke, srpski politički pregovarači na Mirovnoj konferenciji u Parizu odlučili su odustati od cjelovitoga teritorijalnog rješenja pa su velik dio sjeverne Baranje i Bajski trokut oko gradova Pečuha i Baje prepustili Mađarima.³⁰ Pašić je tada izrekao znakovitu zlokobnu rečenicu: *Dosta je Latina* (rimokatolika Hrvata op. KB).³¹

Upravo od toga vremena srpske političke elite započinju i s procesom nasilne asimilacije Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj i Baranji kako bi onemogućile već uznapredovale procese hrvatske nacionalne integracije među tim subetničkim hrvatskih zajednicama. Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća unutar bunjevačke zajednice u Subotici srpski politički prvaci pronalaze pojedince koji su, slično kao i Andrić, spremni kao svojevrzni agenti velikosrpske politike na prostorima Baranje, Bačke i Banata služiti srpskim hegemonističkim interesima te ih obilato nagrađuju institucionalnim položajima moći, ekonomskim povlasticama i političkim privilegijama. Zoran daje primjer Marka Jurića koji, nakon što je na listi Pašićeve *Radikalne stranke*, ulazi 1923. godine u beogradski parlament i daje izjavu: *Mi nismo Hrvati!*

Jurić je kao srpski radikal već ranije bio nagrađen poslovnim i političkim privilegijama, a državne i lokalne srpske vlasti njemu i njegovim pristalicama materijalno i organizacijski pomogle su oko osnivanja *Bunjevačke prosvetne matice* u Subotici. Ta je organizacija izravno promidžbeno podupirala srpsku hegemonističku politiku, a dio njezinih članova organiziranih u prosrpskim organiza-

novništva prije i nakon Velikoga rata temeljeni na parcijalnim ili nepouzdanim izvorima u kojima su iznesene procjene te je potrebno izvršiti dodatna detaljna istraživanja demografskih pokazatelja. Treba naglasiti kako su i nakon Drugoga svjetskoga rata, tj. u Drugoj jugoslavenskoj zajednici, podatci o broju Hrvata u Vojvodini odstupali od službene jugoslavenske statistike, jer je npr. broj hrvatskih vjernika po župama uvijek bio veći nego što ih bilježi državna statistika, pogotovo nakon dolaska režima Slobodana Miloševića kada se ponovno zasebno popisuju Bunjevci i Šokci, odnosno kada se ponovno pokušava stvoriti hibridni identitet Bunjevaca kao zasebne nacije odvojene od Hrvata. Ante Sekulić, *Bački Hrvati: Narod, život i običaji*, JAZU, 1991., str. 15–16.

³⁰ Krešimir Bušić, *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2005., str. 84–95.

³¹ Petar Pekić, *Bunjevci na Mirovnoj konferenciji u Parizu*, Klasje naših ravni, 1935., str. 31–34. Petar Pekić bio je aktivni sudionik Mirovne konferencije u Parizu te je kao član izaslanstva iz Bajskog trokuta i osobno svjedočio pregovorima između mađarskih i srpskih i hrvatskih pregovarača. Kao svjedok vremena zabilježio je u svojim knjigama i niz razgovora koje je vodio s tadašnjim hrvatskim predstavnicima, a prije svega s vlč. Blaškom Raićem koji je u Trianonu bio prije dolaska izaslanstva iz Baje. Također je sudjelovao i u prikupljanju statističkih podataka o stanovništvu na prostoru Baranje i Bačke, a koje su inicirali 1919. godine katolički svećenici na čelu s Blaškom Rajićem i Ljudevitom Lajčom Budanovićem.

cijama ORJUNA i SRNAO služio se i nasilnim metodama prema svima koji su bili protivnici režima na vlasti. Upravo je Jurić postavljen za prvoga predsjednika navedene bunjevačke prosrpske organizacije. Na tragu navedene Jurićeve izjave i Alba M. Kuntić, kao prvi „sekretar“ *Bunjevačke prosvetne matice* u brošuri *Bunjevac, Bunjevcima, o Bunjevcima* (Kuntić se tijekom života izjasnio kao Srbin-Bunjevac op. KB), citira izvor iz prosrpski orijentirana bunjevačkog glasila *Bunjevačkih novina*, čiji urednik 1925. godine pod istom Jurićevom parolom piše ne samo kako Bunjevci nisu Hrvati nego kako su „najverovatnije pokatoličeni Srbi“ (članak je pisan srpskim jezičnim standardom, a ne bunjevačkom ikavicom op. KB).³²

Iako su srpske elite uz pomoć prosrpski orijentiranih Bunjevaca, poput Jurića i Kuntića, stalno pokušavale odvojiti tu hrvatsku subetničku zajednicu od Hrvata, to nisu uspjeli učiniti. Stoga su na početku druge jugoslavenske zajednice i komunističke vlasti morale priznati želju većine Bunjevaca i Šokaca da ih se popisuje samo kao Hrvate. Ipak, treba primijetiti kako nasilna srpska hegemonistička politika ni tada još nije bila poražena u SAP Vojvodini, jer se već u vrijeme uspona i političke moći Aleksandra Rankovića započinje ponovno planski stigmatizirati Hrvate kao „ustaše“ i „klerofašiste“, iako na prostoru Bačke režim NDH nikada nije bio uspostavljen. Tako su komunističke srpske elite na istim starim matricama iz monarhističkoga razdoblja i unutar toga sustava začele novu stigmatizaciju, ali i nasilnu asimilaciju sastavnica hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta. U Srbiji i Vojvodini to posebice dolazi do izraza početkom raspada jugoslavenskoga komunističkog sustava tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća. Dolaskom na vlast u SR Srbiji komunističkoga dužnosnika Slobodana Miloševića sada se ponovno otvoreno, uz intelektualnu pomoć akademika SANU, započinje se s realizacijom velikosrpskoga memorandumskog programa. Memorandum SANU nastao je u režiji srpskih

³² U članku *Bunjevačkih novina* piše: „Poznato je najprostijem seljaku našem, da su Bunjevci došli u ove krajeve pre dvestotrideset sedam godina iz okolice reke Buna, a pod vodstvom Franjevaca. Dakle Bunjevci su došli iz onih krajeva, gde Hrvatu ni traga nije bilo. Prema tome mi, ako bi sad nosili to ime 'Hrvat', ne bi ga nosili kao stečeno, kao rođeno ime, jedino kao krađeno, kao oteto ... Mi ćemo i ubuduće samo Bunjevci biti, jer smo Bunjevci bili, jesmo i ostat ćemo. Ovi takozvani bunjevački Hrvati, koji silom hoće da nas 'hrvatizuju', svoje tvrdnje osnivaju na veri i jednakosti između nas i Hrvata. Naime, da smo i mi i Hrvati rimokatoličke vere. To je istina! Ali mi nismo bili uvek rimokatoličke vere, i mi smo mnogo kasnije postali rimokatolici no Hrvati. ('Najverovatnije da smo mi bili Srbi').“ Alba M. Kuntić, *Bunjevac, Bunjevcima o Bunjevcima*, izdanje piščevo, 1930., 15-16.

intelektualaca i jugoslavenskih sigurnosnih službi. Već krajem osamdesetih godina srpski komunistički dužnosnici u Vojvodini po diktatu iz Beograda ponovno uvode posebnu etničku kategoriju Bunjevaca i Šokaca samo kako bi se u toj autonomnoj regiji pod njihovom političkom dominacijom smanjio broj Hrvata na popisu 1991. godine. Tako tijekom devedesetih godina 20. stoljeća Hrvati opet gube status autohtone i konstitutivne nacije, a tek je 2002. godine Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine, tj. njezin pokrajinski parlament, prihvatila inicijativu o priznavanju hrvatskoga jezika kao službenoga na teritoriju pokrajine te tako neformalno priznala prisutnost hrvatske zajednice na tome prostoru. Kako ističe Tomislav Žigmanov, treba uočiti razliku između ljudskih i manjinskih prava. Pritom navodi kako:

„Manjiska prava“, pak, imaju za cilj da spriječe ili ublaže nepravedne utjecaje ekonomskih pritisaka i političkih odluka društva u cjelini, na, najčešće, etnokulturne različite, manjinske zajednice. Kao takva ova prava imaju kolektivna obilježja, jer su nosioci tih prava grupe, a u sadržaj se u slučaju etničkih zajednica obično ubrajaju: pravo na sudjelovanje u procesu odlučivanja, zatim na njegovanje i razvoj vlastite kulture, pravo na obrazovanje i informiranje na svom jeziku te javna i službena uporaba vlastitoga jezika i pisma.³³

Ta manjiska prava Hrvati u Vojvodini i Srbiji započeli su ostvarivati tek poslije 5. listopada 2000. godine, tj. nakon pobjede koalicijskih partnera okupljenih oko DOS-a. Tada se započela postupno mijenjati politička klima u Srbiji pa se pozornost usmjerava i na neodrživ položaj nepriznate hrvatske nacionalne manjine.³⁴ Tako je u veljači 2002. godine u Saveznoj skupštini SRJ donesen novi *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, pa su tada i Hrvati prvi put ostvarili pravo priznanja autohtone nacionalne manjine, ali posljedica je toga zakona donošenje navedene odluke o priznavanju hrvatskoga jezika u službenoj uporabi u Vojvodini. Odmah potom u prosincu iste godine donesena je i odluka o provedbi manjinskih izbora unutar hrvatske zajednice te je, isto tako, prvi put elektorski izabrano 35 vijećnika krovne manjinske organizacije Hrvatskoga nacionalnog vijeća.³⁵ U razgovore oko poboljšanja položaja Hrvata

³³ Tomislav Žigmanov, *Hrvati u Vojvodini danas: Traganje za identitetom*, Hrvatska Sveučilišna Naklada - Pučko otvoreno učilište Zagreb, 2006., str. 14.

³⁴ *Isto*, str. 15.

³⁵ Prilikom osnivanja Hrvatskoga nacionalnoga vijeća (HNV) 2002. godine njegovi istaknuti članovi na čelu s mgr. Andrijom Kopilovićem posjetili su Hrvatski sabor kako bi pozvali predstavnike hrvatske države na svečanost utemeljenja krovne hrvatske nacionalne organizacije u Srbiji. Autor članka Krešimir Bušić bio je nazočan na toj sjednici saborskoga Odbora za ljudska i manjinska pra-

u Vojvodini i Srbiji uključili su se i predstavnici Vlade Republike Hrvatske, jer nakon što je između dviju država potpisan bilateralan sporazum 2004. godine, zajedničkim su se naporima započeli stvarati prvi uvjeti oko kvalitetnijega pristupa ostvarenju ljudskih i manjinskih prava za obje manjinske zajednice. Hrvati u Vojvodini su i na taj način dodatno priznati i zaštićeni kao autohtona nacionalna manjina, a ista prava po tome sporazumu jamčena su i Srbima u RH te je tada s radom započeo Međuvladin mješoviti odbor za zaštitu manjina između Republike Hrvatske i Republike Srbije.³⁶

Ipak, problem pune ravnopravnosti Hrvata u Vojvodini u pogledu nemiješanja srpske države i njezinih kulturnih i političkih elita u odnose unutar hrvatske zajednice ni danas nije do kraja riješen. Jer, već u vrijeme Vojislava Koštunice srpske elite ponovno otvoreno pokušavanju ojačati položaj tzv. „nacionalnih Bunjevaca“ kako bi i dalje hrvatsku zajednicu držali u stanju stalnih unutarnjih napetosti, pa i dalje ostaje otvoren prostor za nastavak stvaranja hibridnoga identiteta Bunjevaca kao onih koji nisu Hrvati. Srpske elite nastavljaju i danas tu subetničku zajednicu tretirati kao posebnu i izdvojenu te „nacionalnim Bunjevcima“ daju puno veću državnu pomoć i privilegije nego hrvatskoj zajednici u Vojvodini. Iako su, kako smo naveli, nakon srpsko-hrvatskih sukoba iz devedesetih godina 20. stoljeća i stvaranja nacionalnih država Srbije i Hrvatske i na

va kao zamjena za tada bolesnog vanjskog člana prof. dr. sc. Dragutina Pavličevića. Saborski odbor za ljudska i manjinska prava, na čijemu se čelu nalazio saborski zastupnik dr. sc. Milorad Pupovac, tada je imao u svome sastavu i Pododbor za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a na čelu se kao dopredsjednica Odbora i predsjednica Pododbora nalazila saborska zastupnica Zdenka Babić-Petričević. Tom prigodom se na Pododboru povela rasprava trebaju li i tko će od saborskih zastupnika biti nazočan na konstituiranju HNV-a u Subotici. Predsjednik Odbora dr. sc. Pupovac tada je odbio doći u Suboticu pravdajući se ranije preuzetim obavezama, a potom se postavilo pitanje tko će od hrvatskih parlamentaraca biti nazočan. Član Pododbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske tada je bio i zastupnik HSS-a, poznati HTV-ov novinar Ilica Lončar, koji se najjasnije zalagao da hrvatsko izaslanstvo mora biti prisutno kod konstituiranja HNV-a i mora biti u najjačemu sastavu kako bi se podržala hrvatska zajednica ne samo u Vojvodini nego i u cijeloj Srbiji. Tom prigodom Krešimir Bušić podržao je zastupnika Lončara te predložio, zbog reprezentativnosti, da u Suboticu ode tadašnji predsjednik Sabora Zlatko Tomčić, jer je on i sam podrijetlom iz Vojvodine, tj. iz Istočnoga Srijema, pa je njegova nazočnost ujedno i simbolična podrška Hrvatima u Vojvodini i Srbiji. U rad Pododbora naknadno se uključio i dopredsjednik Sabora dr. sc. Vlatko Pavletić koji je, uz vanjskoga člana dr. sc. Antu Sekulića, također podržao odlazak izaslanstva Hrvatskoga sabora na konstituirajuću sjednicu HNV-a u Suboticu.

³⁶ Antonija Horvat, „Bilateralna suradnja i zaštita nacionalnih manjina“, *Međunarodne studije*, Libertas međunarodno sveučilište, 5(3) 2005., str. 82-90; usp. „Hrvatska manjina u Republici Srbiji“, *Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske*, <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-srbiji/748>).

prostoru Vojvodine srpske elite bile primorane priznati autohtonost hrvatske nacionalne zajednice, i dalje se postavljaju barijere na svim razinama vlasti i pokušavaju nametnuti rješenja na štetu Hrvata. Na taj način oni rade nasilnu i od državnih institucija potpomognutu podjelu među pripadnicima tih hrvatske subetničke zajednice. Uvođenje posebna bunjevačkog jezika u škole, tiskanje udžbenika, knjiga i novina za privilegiranu bunjevačku manjinu, stvaranje zasebnih bunjevačkih nacionalnih i kulturnih institucija te priznavanje bunjevačke nacije i na početku 21. stoljeća nastavak je politika ranijih srpskih elita koje silom pokušavaju nametnuti obrasce hibridizacije hrvatskoga identiteta u Vojvodini te žele od dijela Bunjevaca, ako ne mogu odmah stvoriti Srbe, onda barem posredno stvoriti novi hibridni identitet kao različit od hrvatskoga, sve radi potpunije i nasilne asimilacije.

7. Socio-povijesni primjeri osporavanja prava autohtonoga i konstitutivnoga hrvatskog naroda kao i pokušaji nasilna stvaranja bošnjačkoga hibridnog identiteta u BiH

Kada govorimo o dezintegracijskim socio-povijesnim procesima, moramo upozoriti kako su iste nasilne procese srpske elite pokušale provesti napose od sredine 20. stoljeća i na prostorima Bosne i Hercegovine među muslimanskim stanovništvom. Također, treba istaknuti kako u prvoj ili monarhističkoj jugoslavenskoj zajednici, slično kao i kod bunjevačkih Hrvata, niti među muslimanskim stanovništvom srpske političke elite nisu uspjele ostvariti veći uspjeh provođenja asimilacijske velikosrpske politike. Već krajem 19., ali i na početku 20. stoljeća, većina bosanskohercegovačkoga muslimanskog stanovništva na čelu s prvacima muslimanske zajednice, od Džafer-bega Kulenovića, Safet-bega Bašagića, Ademage Mešića pa do književnika Muse Ćazima Ćatića, profesora Hakije Hadžića, Alije Nametka i Maka Dizdara, imala je svijest o zajedničkim atributima hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta. Tako je npr. Hakija Hadžić u listu *Osvit* 1943. godine napisao članak pod nazivom *Istovjetnost pogleda Hrvata muslimana i katolika – srbijanske protuhrvatske metode*, u ko-

jemu jasno ističe kako su se još u monarhističkoj Jugoslaviji muslimansko stanovništvo, ali i njihove elite smatrale Hrvatima.³⁷

Tektonske promjene pri raslojavanju zajedničkoga identiteta između Hrvata katolika i muslimana dolaze tek sa stvaranjem druge ili komunističke jugoslavenske zajednice. Jer, iako je FNJ/SFRJ bila zasnovana na paroli „bratstva i jedinstva“ svih jugoslavenskih naroda, to jedinstvo, kao ni ravnopravnost, nije uspostavljeno u BiH. Na prostoru BiH već je u začetku njezina utemeljenja 1943. godine učinjena bitna razlika u „zaslugama“ između Srba s jedne strane, odnosno Muslimana i Hrvata s druge strane. Tako je već na prvome zasjedanju ZAVNOBIH-a u *Deklaraciji* istaknuta „žrtva“ srpskoga naroda, koja je nemjerljivo veća od hrvatskih i muslimanskih žrtava pri otporu fašističkim režimima u NOP-u. Tako su srpske komunističke elite iz BiH „srpske žrtve“ iskoristile za prikriveno dokazivanje kako su tijekom Drugoga svjetskog rata oni najzaslužniji za nastanak socijalističke BiH, iako je u istoj *Deklaraciji* navedeno i kako prostor BiH pri novome političkom-teritorijalnom konstituiranju (BiH) zasniva se na ravnopravnosti svih triju naroda te je BiH njihova zajednička i nedjeljiva domovina, tj. BiH se konstituira u teritorijalnome smislu kao federalna jedinica koja „nije ni srpska, ni muslimanska ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i hrvatska“ (Deklaracija; Sanski Most; 1. jula 1944.). BiH je teritorijalna tvorevina unutar novoga jugoslavenskog unitarističko-komunističkog sustava oblikovana u tijeku NOP-a. Ipak, u pogledu navedene „žrtve“ to je isti model koji su prije toga bezuspješno koristile srpske monarhističke elite nakon 1918. godine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji pri osiguranju svoga dominantnog hegemonističkog položaja (žrtve Kosova i Soluna op. KB). U komunističkoj jugoslavenskoj zajednici taj model uspostave srpske hegemonije postigao je veći uspjeh u BiH jer je uz stalno pozivanje na žrtve srpskoga naroda istodobno nametnuta teza o genocidnosti Hrvata muslimanske i katoličke vjeroispovijesti radi njihove nasilne pacifikacije i marginalizacije zbog sudjelovanja pri osnivanju NDH.

³⁷ Hadžić piše: „... prvi posjet Sarajevu Nikole Pašića, koji je tom prigodom uputio pozdrav ‘Srbima triju vera’, dakle strpao pod jednu ‘tjesnu kapu’ elemente, koji se ne mogu lako razumjeti, ni na vrlo prostranom polju. ... Hrvati katolici i muslimani uvijek su se nalazili u zajedničkoj obrambenoj borbi, što je dolazilo do jasnog izraza i u svim političkim borbama, a naročito pri izborima 1923. godine (od 24 muslimanska poslanika u Ustavotvornoj skupštini, 23 su se izjasnila Hrvatima).“ Mirsad Bakšić - Andrej Rora (ur.), *Znameniti Hrvati islamske vjere*, prof. *Hakija Hadžić*, Knjiga 9, Hrvatsko-muslimansko društvo „Narodna uzdanica“, 1995., str. 4-7.

Dodatno je napravljen razdor tako što su komunistički vlastodršci u Beogradu i Sarajevu otvorili put za priznavanje etnoreligijskoga regionalnog osman-skog islamskog identitetskog naslijeđa kao posebne inačice novoga nacionalnog muslimanskoga identiteta. U provedbi toga plana nove agente oni su regrutirali iz dijela pokolebanih članova Islamske zajednice, ali dijela odranije nacionalno indiferentnih ili jugoslavensko-unitarističkih i komunističko-ideološki orijentiranih bosanskohercegovačkih muslimanskih prvaka s kojima su surađivali prije i tijekom rata. Taj dio bosanskih Srba i Muslimana je s pozicija dominantne moći u saveznim institucijama jugoslavenske federacije, ali i u republičkim institucijama BiH, također pokušao muslimanskomu stanovništvu nametnuti istu stigmatu kao i Hrvatima te je i to razlog zašto se dio muslimanske elite pokušao kulturno i nacionalno odvojiti od Hrvata u BiH. Ključnu ulogu u saveznim tijelima za priznavanje Muslimana kao posebne i od Hrvata odvojene nacije već 1969. godine imao je bosanski Srbin Borislav Mikulić uz asistenciju muslimanskoga komunističkog prvaka Džemala Bijedića. Oni su s grupom istomišljenika, među kojima se posebice isticao Hasan Grabčanović, taj plan stvaranja posebne muslimanske nacije u Beogradu predstavili Titu koji ga je nakon njihovih višekratnih „uvjeravanja“ prihvatio. Nešto kasnije na njihov nagovor plan stvaranja muslimanske nacije prihvaća i Đuro Pucar, ali treba napomenuti kako Pucar nije bio početno sklon priznavanju tē nacije, jer se po njegovim riječima to kosilo s Lenjinovim pojmom nacije. Tako je ta nasilna odluka donesena i provedena uz pomoć dominantne moći i sile vrha partije SKJ i SK BiH, a ne slobodnom izraženom demokratskom narodnom voljom. To nasilno provođenje priznavanja muslimanske nacije nije bilo bez otpora jer, kako navodi Dženita Sarač Rujanac, pri promidžbi oko priprema za popis stanovništva 1970. godine komunistički agitatori su stanovništvu na terenu BiH isticali da se trebaju nacionalno izjasniti kao Muslimani, ali je bilo i onih kao što je književnik Alija Nametak koji je išao za njima i istomu pučanstvu tumačio „da Muslimani ne postoje, već da su to Hrvati islamske vjeroispovijedi“. ³⁸ Sarač Rujanac u knjizi donosi i svjedočenje Grabčanovića koji je osobno zvao na „informativni“ razgovor Nametka te ga je ucijenio neka odustane od protivljenja

³⁸ Dženita Sarač Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, 2012., str. 65.

partijskim odlukama, a u slučaju suprotnoga prijetio mu je zatvorom.³⁹ Upravo su partijske ucijene i prijetnje bile i temelj za nasilnu hibridizaciju hrvatskoga kulturnog identiteta kao prvoga koraka za stvaranje hibridne muslimanske nacije, ali i u drugome koraku pri nastanku današnje bošnjačke nacije. Iako je ideja bošnjačke nacije, kako smo već ranije rekli, nastala u vrijeme mađarske hegemonističke politike pod banom Kallayem, kada se od sve tri etnokonfesionalne zajednice procesom unitarizacije trebala stvoriti nova nacija Bošnjaka, to tada zbog procesa srpske i hrvatske integracije nije uspjelo, ali je zaobilaznim putem, nametanjem ideološkoga okvira ravnopravnosti i bratstva i jedinstva, komunističkim elitama pošlo za rukom da od šezdesetih godina 20. stoljeća podijele ranije jedinstven hrvatski nacionalni korpus u BiH upravo po tome konfesionalnom ključu te stvore muslimansku naciju s velikim M. Tako je hibridizacijom, ali ne procesima kulturnoga srastanja i akulturacije, nasilnim putem stvorena nova, treća nacija Muslimana. Isti dio onih muslimanskih elita iz komunističkoga razdoblja koji su sudjelovali pri stvaranju nacije Muslimana bili su i tada svjesni kako je to ime samo konfesionalna odrednica te su stoga tijekom nadolazećega razdoblja odlučili muslimansku zajednicu dodatno transformirati i konstituirati u novu bošnjačku naciju. Tijekom toga procesa suočili su se i s reinterpetacijom sastavnica vlastitoga povijesnoga kulturnog identiteta, prije svega kulturno-povijesnoga naslijeđa srednjovjekovne bosanske državnosti, ali i osmanskoga razdoblja u BiH. U tome pogledu oni su uvidjeli kako je bošnjačko ime temelj za reinterpetaciju ranije državnosti, ali su zanemarili činjenicu kako su i Hrvati iz BiH jednako regionalno vezani i identitetski prepoznati po tome imenu ne samo u Bosni nego i na širim domovinskim etničkim prostorima, od Slavonije, Srijema, Bačke te napose mađarskoga dijela Baranje. Upravo je na prostoru mađarske Baranje u okolici Pečuha još od 13. stoljeća nastanjena subetnička grupa *katoličkih Bošnjaka*. Ta izdvojena subetnička zajednica katoličkih Bošnjaka već se tijekom nacionalno-integracijskih procesa u 19. stoljeću izjašnjavala kao dio hrvatske nacije. Već tada su se, kao i danas, očitovali u pogledu zajedničkih brojnih atributa kulturnoga identiteta, od jezika, zemlje predaka i običaja do religijske pripadnosti, istovjetnih s bosanskim Hrvatima kao dijela jedinstvene i tada već konstituirane hrvatske nacije. Tako zajednički atributi kulturnoga identiteta još u komunističkoj Jugoslaviji namjerno i

³⁹ Isto, str. 63-66.

planski postaju točka prijepora između dvije nekad bliske etničke zajednice u BiH. Muslimanske elite počinju polagati pravo ne samo na osmansko naslijeđe nego idu i dalje te sve više ističu i povijesno srednjovjekovno pravo na Bosnu, a s tim u vezi i ekskluzivnu uporabu bošnjačkoga imena. Raspadom SFRJ te izbijanjem ratnih sukoba izazvanih velikosrpskom agresijom na Hrvatsku kao i na bosanskohercegovačke prostore, koji su već odranije bili politički pa i etnički podijeljeni između triju nacionalnih zajednica, dodatno se usložnjavaju prilike u pogledu očuvanja etničkih, ali i teritorijalnih utjecaja tih naroda. Sva tri naroda polažu pravo na Bosnu i Hercegovinu, ali imaju različite koncepte pri njezinu uređenju. Prije izbijanja sukoba 1992. godine, tijekom početne demokratizacije bosanskohercegovačkoga društva, Hrvati i Muslimani zagovaraju jedinstvenu BiH kao nacija-državu tri ravnopravna i konstitutivna naroda što potvrđuju i na referendumu, dok bosanski Srbi istodobno zagovaraju ostanak BiH u jugoslavenskoj federaciji pod dominacijom srpskih komunističkih i novih nacionalističkih elita.

Nakon što im taj plan propada, započinju otvorenu pobunu težeći separaciji i amputaciji dijela prostora sa srpskom većinom stanovništva i njegova priključenja Srbiji. U provedbi toga plana amputacije dijela teritorija bosanski Srbi ponovno ističu svoju ugroženost i žrtve koje su počinili Muslimani i Hrvati za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Nova srpska manipulacija nastala u režiji srpskih tajnih službi počiva na njihovoj reinterpetaciji povijesnih događaja u kojima su oni ponovno žrtve „ustaša“ i „balija“ (pogrdni naziv za Muslimane op. KB). Taj plan imao je kao cilj dezintegraciju teritorija BiH, odnosno opravdanje za početak etničkih sukoba po istoj matrici kao i nešto ranije u Hrvatskoj, gdje je JNA trebala zaštititi tzv. „nevini srpski narod“ od novih pogroma u BiH, a odgovornost sada bosanski Srbi uz medijsku manipulaciju mašinerije iz Srbije prebacuju na Hrvate i Muslimane. Zbog tadašnje vojne nadmoći pobunjeni bosanski Srbi zajedno s JNA postigli su tijekom 1992. i 1993. godine značajne vojne uspjehe zauzimajući poglavito prostore većinski naseljene muslimanskim stanovništvom. Tijekom tih vojnih operacija bosanski Srbi izvršili su i etničko čišćenje okupiranih teritorija te počinili genocid nad Muslimanima u istočnoj Bosni kao i nad Hrvatima i Muslimanima u istočnoj Hercegovini, odnosno zapadnoj i sjevernoj Bosni. Tijekom tih ratnih operacija zbog sukoba između Bošnjaka i Hrvata u srednjoj Bosni i istočnoj Hercegovini dolazi do novoga

raslojavanja između tih navedenih nekad bliskih i kulturno-identitetski povezanih zajednica. Upravo tijekom tih ratnih operacija dio islamski orijentirane muslimanske elite pokušava završiti proces nacionalne integracije te se 1992. godine na kongresu SDA predlaže novo nacionalno ime Bošnjak za pripadnike muslimanske nacije, iako su i tada katolički Bošnjaci u Mađarskoj upozorili da se oni smatraju „starijim i pravim Bošnjacima pripadnicima hrvatskoga naroda“⁴⁰. Taj plan završetka zakašnjele i hibridne muslimanske nacionalne integracije završen je tek u Daytonu uz pomoć globalnih centara moći 1995. godine, kada se mirovnim sporazumom potvrđuje da je BiH državna zajednica s dva entiteta i tri konstitutivna naroda Bošnjaka, Srba i Hrvata (Aneks 4. *Dayton-skoga sporazuma*).

Nerazumijevanje tih stranih globalističkih centara moći i danas je točka razdora. Globalističke naddržavne i naddruštvene organizacije, kao što je Europska unija, u Bosni preko svojih imenovanih povjerenika nisu u stanju razumjeti složene procese transformacije, konstituiranja, reprodukcije i standardizacije ukupna kulturnog naslijeđa i etničkih sličnosti i različitosti bosanskohercegovačkoga društva u prošlosti. Europski povjerenici s pozicija svojega autoriteta naddržavnih institucija pokušavaju nametnuti današnje globalističke standarde, a pritom bošnjačke elite pod egidom stvaranja građanskoga društva pokušavaju uvesti novu unitarizaciju društva, ali i marginalizirati Hrvate kao najmalobrojniji konstruktivni i autohtoni narod/naciju. Stoga pretvaranje nacije Muslimana u naciju Bošnjaka u početku ima obrise hibridizacije sastavnica hrvatskoga kulturnog identiteta, ali je on danas uz pomoć globalističkih centara moći svjetske i europske naddržave gotovo završen proces s priznavanjem nacije Bošnjaka. Ostaje još otvoreno pitanje preklapajućih kulturno-identitetskih sastavnica unutar novoga bosanskoga/bošnjačkog identiteta, jer, kako smo istaknuli, socio-povijesni kulturni atributi pripadaju jednako hrvatskomu narodu kao i bošnjačkomu, a bošnjačko nasilno prisvajanje tih atributa dovodi i danas do nastavka stvaranja novoga hibridnog identiteta na štetu Hrvata.

⁴⁰ Autor ovih redaka prigodom posjeta hrvatskim subetničkim zajednicama u Pečuhu 2000. godine održao je predavanje na temu migracija i etničkoga podrijetla Bunjevaca i Šokaca. Tom su ga prigodom domaćini upozorili na hrvatsku zajednicu katoličkih Bošnjaka u Mađarskoj i istaknuli da su 1992. godine prosvjedovali zbog uzurpacije imena te etničkoga povezivanja samo s transformacijom i zakašnjelom integracijom muslimanske nacije.

== Miljenko Brekalo ♦ Hrvoje Mandić ♦ Stjepan Adanić ==

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek – Središnji
Ured za digitalizaciju Sveučilišta u Zagrebu – Jadranski naftovod d.d. (JA-
NAF), Zagreb

miljenko.brekalo@pilar.hr – hmandic@unizg.hr – stjepan.adanic@janaf.hr

UDK: 341.322.5:343.819.5(497.6=163.42)“1992/1995“

323.2(497.6=163.42)“1992/1995“

Pregledni rad

LOGORI ARMIJE BIH U FUNKCIJI ZATIRANJA NACIONALNOGA IDENTITETA HRVATA TIJEKOM DOMOVINSKOGA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI (1992. – 1995.)

Sažetak

U radu se autori bave analizom funkcioniranja logora Armije BiH, koji su primarno bili u funkciji zatiranja nacionalnoga identiteta Hrvata, čije je postojanje bilo protivno odredbama međunarodnoga (ratnoga) humanitarnog prava, odnosno 3. *Ženevske konvencije* o postupanju s ratnim zarobljenicima od 12. kolovoza 1949. godine.

Autori će u radu izvršiti cjelovitu analizu kriminogenoga djelovanja pojedinih pripadnika Armije BiH prema zarobljenim hrvatskim civilima i pripadnicima Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) tijekom najžešćih oružanih sukoba između Bošnjaka i Hrvata, odnosno tijekom Domovinskoga rata u BiH (1992. – 1995.). Dijelu zapovijedane strukture Armije BiH *prima metam* bio je uništiti nacionalni bitak Hrvata u BiH, naročito na području srednje Bosne i drugim bosanskohercegovačkim područjima gdje oni nisu predstavljali apsolutnu većinu. Naime, pojedini bošnjački zapovjednici ponašali su se kao da je područje na kojemu su Hrvati stoljećima obitavali *terra nullius*, odnosno ničija zemlja na kojoj oni mogu etničkim čišćenjem, prema svomu nekom „prirodnom pravu“, napraviti državu isključivo sastavljenu od pripadnika bošnjačkoga naroda.

U radu su korištene metoda deskripcije, povijesno-narativna metoda, metoda analize sadržaja, metoda sinteze, metoda brojenja/nabrajanja i metoda oralne (usmene) povijesti. Prema dostupnim podatcima za 23 općine, odnosno u 331 logoru Armije BiH bilo je zatočeno 14 444 Hrvata, od toga broja 10 386 civila i 4 098 pripadnika HVO-a. U logorima su ubijena 632 Hrvata, a njih pedeset ubili su na ritualan način pripadnici

postrojbe El Mudžahid koja je bila sastavljena od radikalnih mudžahedina, stranaca i bosanskohercegovačkih Muslimana, a djelovala je u sastavu 3. korpusa Armije BiH.

Ključne riječi: logori; Armija BiH; Hrvati; HVO; Bosna i Hercegovina

CAMPS OF THE BIH ARMY IN THE FUNCTION OF OBLITERATING NATIONAL IDENTITY CROATS DURING THE HOMELAND WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1992-1995)

Summary

In the paper, the authors deal with the analysis of the functioning of the camps of the Army of Bosnia and Herzegovina, which primarily had the function of erasing the national identity of the Croats, whose existence was contrary to the provisions of international (wartime) humanitarian law, i.e. the 3rd Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949. .

In the paper, the authors will perform a complete analysis of the criminogenic actions of individual members of the BiH Army towards captured Croatian civilians and members of the Croatian Defense Council (HVO) during the fiercest armed conflicts between Bosniaks and Croats, i.e. during the Homeland War in BiH (1992-1995). Part of the command structure of the Army of Bosnia and Herzegovina had as its goal the destruction of the national identity of the Croats in Bosnia and Herzegovina, especially in the area of central Bosnia and other areas of Bosnia and Herzegovina where they did not represent an absolute majority. Namely, some Bosniak commanders behaved as if the area where the Croats had been living for centuries was terra nullius, i.e. a no-man's land where they could ethnically cleanse, according to their own "natural right", to make a state exclusively composed of members of the Bosniak nation.

The paper used the description method, the historical-narrative method, the content analysis method, the synthesis method, the counting/enumeration method, and the oral (oral) history method. According to available data for 23 municipalities, that is, 331 camps of the Army of Bosnia and Herzegovina, 14,444 Croats were detained, of which 10,386 were civilians and 4,098 members of the HVO. 632 Croats were killed in the camps, and fifty of them were ritually killed by members of the El Mujahid unit, which was composed of radical Mujahideen, foreigners and Muslims from Bosnia and Herzegovina, and operated as part of the 3rd Corps of the Army of BiH.

Keywords: Camps; BiH Army; Croats; HVO; Bosnia and Herzegovina

1. Dosadašnja istraživanja

U dosadašnjoj hrvatskoj historiografiji Domovinskoga rata u Bosni i Hercegovini istraživačka tema *Logori Armije RBiH za Hrvate u Bosni i Hercegovini* gotovo da nije znanstveno obrađena. Napisano je svega nekoliko knjiga, koje spadaju pod memoarsko gradivo, autora koji su bili zatočeni i mučeni u logorima Armije BiH za Hrvate. Objavljena je i knjiga istraživačkoga novinara Ivice Mlivončića *Muslimanski logori za Hrvate u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1991. – 1995. godine* koja sadrži brojne iskaze preživjelih hrvatskih logoraša u kojima opisuju fizička i psihička zlostavljanja.¹ Vrijednost je knjige, između ostaloga, u faksimilima iskaza i ilustracijama logora jer je nakon završetka rata muslimansko (bošnjačko) političko i vojno rukovodstvo izdalo zapovijed da se uklone svi tragovi postojanja logora za Hrvate radi boljih pregovaračkih pozicija pred Međunarodnom zajednicom.

Nekoliko godina poslije objavljena je knjiga *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion” 19. 3. 1994.: 20 godina poslije* autora Josipa Kalaice, preživjela hrvatskog logoraša u koncentracijskome logoru Stadion NK Iskra.² Knjiga je nezaobilazna za proučavanje povijesti Bugojna u Domovinskome ratu, ali poglavito kao svjedočanstvo zarobljenništva u logoru te je svojevrsan zbornik objavljenih faksimila dokumenata i fotografija jednoga vremena.

Knjiga logoraša Anđelka Kvesića *Od tvorca logora do radosti poricanja* prva je knjiga u kojoj su sustavno obrađeni logori Vojske Republike Srpske za Bošnjake i Hrvate kao i logori Armije BiH za Hrvate u Bosni i Hercegovini u Domovinskome ratu. Knjiga sadrži faksimile dokumenata, iskaze preživjelih logoraša, zemljovide i obrađene statističke podatke o logorima i logorašima.³

Uz navedenu literaturu za ovu problematiku nezaobilazan je izvor Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini.⁴ U Domovinskome ratu političko i vojno rukovodstvo bošnjačkoga naroda za-

¹ Usp. Ivice Mlivončić, *Muslimanski logori za Hrvate u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Knjižnica naša ognjišta, 2008.

² Usp. Josip Kalaica, *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion” 19. 3. 1994.: 20 godina poslije.*, Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, 2014.

³ Usp. Anđelko Kvesić, *Od tvorca logora do radosti poricanja*, Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, 2017.

⁴ Bosna i Hercegovina (dalje: BiH), Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u BiH (dalje: AHDICDRBiH), Komisija za ratne zločine u Bosni i Hercegovini.

nijekalo je postojanje koncentracijskih logora, a umjesto toga zvali su ih sabirni centri, prihvatni centri ili zatvori.⁵ Također, nužno je istaknuti da je gradivo arhiva Armije Bosne i Hercegovine i Agencije za istraživanje i dokumentaciju u Sarajevu teško dostupno.

2. Uvodna razmatranja

U hrvatskoj historiografiji dosada je napisana enormna količina znanstvenih knjiga, članaka i rasprava o uzrocima muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata u Bosni i Hercegovini. Među tim znanstvenih knjigama o navedenoj temi izdvajaju se po kvaliteti i dubini analize knjige trojice autora. Prva je od njih knjiga *Muslimansko-hrvatski građanski rat u Srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.* autora Charles R. Shradera,⁶ zatim knjiga *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*⁷ autora Davora Marijana i knjiga *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića* autora Miroslava Tuđmana.⁸ Rat u Bosni i Hercegovini počeo je kao dio srpske agresije na Republiku Hrvatsku i Hrvate u Bosni i Hercegovini u ljeto 1991. godine. Jugoslavenska narodna armija (JNA) koristila je ljudstvo i teritorij BiH u ratu protiv Republike Hrvatske.⁹ Od travnja 1993. do ožujka 1994. godine trajao je muslimansko(bošnjačko)-hrvatski rat koji je inicirala Armija BiH, a započeo je napadom ABiH na Konjic i Jablanicu u sjevernoj Hercegovini u travnju 1993. godine. Uz kraće prekide rat je trajao do ožujka 1994. godine kada je okončan potpisivanjem *Washingtonskoga sporazuma*.¹⁰

⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 18.

⁶ Charles, R. Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u Srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

⁷ Davor Marijan, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, 2018.

⁸ Miroslav Tuđman, *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.

⁹ Miljenko Brekalo, *Paradržava Republika Srpska Krajina*, Svjetla grada - Institut društveni znanosti Ivo Pilar - Ogranak Matice hrvatske Osijek - Hrvatski leksikografski zavod Bosne i Hercegovine, 2022., str. 178-299; Usp. Miljenko Brekalo, *Slatinska kronika Domovinskog rata*, Svjetla grada - Ogranak Matice hrvatske Osijek - Ogranak Matice hrvatske Slatina, 2017.

¹⁰ Davor Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", *Domovinski rat i zločini nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini 1991.-1995., knjiga I., dvojezično izdanje*, Zlatan Mijo Jelić - Ante Nazor (ur.), Udruga Hrvatska zvona - Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2020., str. 290.

Činjenice ukazuju na to da su politička i vojna nesnošljivost između Muslimana i Hrvata uvjetovane različitim gledištima na budući unutarnji ustroj BiH. Oružani sukobi niska intenziteta između ABiH i HVO-a, počevši od jeseni 1992. godine, pretvorili su se u krvavi rat u vrijeme trajanja mirovnih pregovora pod Vance-Owenovim vodstvom. Vijeće sigurnosti UN-a 6. svibnja 1993. godine donijelo je *Rezoluciju* br. 824 kojom se, kao i rezolucijom br. 819, od svih sukobljenih strana zahtijevalo da Srebrenicu, Goražde, Žepu, Sarajevo i Bihać tretiraju kao zaštićene zone. Upravo je takva odluka Vijeća sigurnosti UN-a od tadašnjega muslimanskog političkog i vojnog vodstva iskorištena za usmjeravanje glavnine snaga Armije BiH iz toga područja na područja srednje Bosne i sjeverne Hercegovine. Kada se tomu doda činjenica da su nakon pada Jajca postrojbe Armije BiH iz toga područja također završile na području srednje Bosne, kao i velik broj civila protjeranih iz područja banjolučke regije, bilo je očito kako će doći do rata.¹¹

Uzrok muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata jest u različitim politikama i viđenju budućega unutarnjeg ustroja Bosne i Hercegovine, ali se on može isključivo promatrati u kontekstu srpske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu jer je Srbima bilo u interesu poticanje rata između Muslimana i Hrvata. No ne treba zanemariti utjecaj nekih zapadnih zemalja na poticanje toga rata. Prema svjedočenju akademika Muhameda Filipovića poticaji za bošnjačko vojno djelovanje protiv Hrvata tijekom 1993. godine dolazili su i od samoga međunarodnog posrednika za uspostavu mira u BiH, britanskoga diplomata Davida Owena koji je 26. srpnja 1993. godine na sastanku s bošnjačkim izaslanstvom kazao sljedeće: „Rekao nam je da zna da mi ne možemo biti zadovoljni s onim što su dobili Srbi, u teritorijalnom smislu, ali da se stvar može ispraviti na taj način da se muslimanska strana namiri na račun Hrvata.“¹²

Za historiografiju je memoarsko gradivo često problematičan izvor zbog „naknadne pameti“ ili preuveličavanja, negdje i izmišljanja, događaja i procesa. Da u ovome slučaju nije riječ o nekoj naknadnoj pameti, svjedoči izjava britanskoga Ministarstva obrane Malcoma Rifkinda za britanski list *Daily Telegraph* 14. lipnja u kojoj ističe:

¹¹ M. Tuđman, *n. dj.*, str. 355.

¹² Muhamed Filipović, *Bio sam Alijin diplomata I-II*, Delta, Edicija svjedoci vremena, 2000., str. 301.

Ne dolazi u obzir brzo povlačenje britanskih postrojba. UN moraju se koristiti hrvatskim lukama za dostavu pomoći Bosni, ali sada jedinice HVO, koje su u velikom broju slučajeva samo malo bolje od običnih seoskih mafija, pljačkaju konvoje, blokiraju prolaze i traže ponekad i do šezdeset posto terete za sebe. HVO tvrdi da je neovisan o Zagrebu, ali se drži daje predsjednik Tuđman pod utjecajem hercegovačkog lobbya u hrvatskoj Vladi, koji predvodi ministar obrane Gojko Šušak. Svi su izgledi da bi HVO u Novome Travniku, Vitezu i Busovači mogao biti okružen i izoliran. Ako Hrvati u znak odmazde budu onemogućavali konvoje, sankcije protiv Zagreba mogle bi postati zbiljski moguće.¹³

Britanski ministar obrane Malcom Rifkind potvrdio je da je plan bio sljedeći: napad postrojbi Armije RBiH na Novi Travnik, Vitez i Busovaču radi okupacije i eliminiranja Hrvata i postrojbi HVO-a, u skladu s tim Rifkind prijeti Vladi Republike Hrvatske sankcijama ako Hrvati u znak odmazde budu onemogućavali konvoje.

Muslimansko (bošnjačko) vojno i političko vodstvo imalo je pet zacrtanih strateških ciljeva: apsolutni vojni i politički nadzor nad zemljopisnim središtem države, apsolutni vojni i politički nadzor nad glavnim gradom Sarajevom, osiguranje prometnih pravaca dolinom Neretve prema Jadranskomu moru, osiguranje izlaza na rijeku Savu te osiguranje horizontalne komunikacije između Sarajeva i Bihaća.¹⁴ Tri od pet strateških ciljeva Armije BiH izravno su vezana za prostor srednje Bosne, a jedan za prostor sjeverne Hercegovine. Podsjećanja radi, upravo je na tome području vođena većina vojnih operacija tijekom muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata i počinjen najveći broj zločina. Uz nadzor nad glavnim gradom, kao temeljnim zahtjevom koji izravno diktiraju geopolitika i geostrategija, nadzor nad središtem države i izlaz na otvoreno more logični su geopolitički ciljevi koje bi sebi postavila svaka vlast koja ima aspiracije slične onima kakve je imao Alija Izetbegović. Upravo su ta dva skrivena subjektivna razloga u prvoj polovici devedesetih godina prošloga stoljeća funkcionirala kao jedini objektivni uzrok muslimansko-hrvatskoga ratnoga i političkoga sukoba. Najvažniji prostor za bošnjačko ratno političko vodstvo bio je između Travnika i Sarajeva. Riječ je o prostoru u gotovo samome središtu Bosne i Hercegovine, koji se prostire oko prometnice od Travnika dolinom rijeke Lašve preko prijevoja Kobiljača vodi prema Sarajevu. Upravo se taj prostor u ratu pokazao kao težište muslimansko-hrvatskoga vojnog i političkog rata, a za političko i vojno

¹³ Republika Hrvatska (dalje: HR), Arhiv Hrvatske informativne agencije (dalje: AHINA), Izbor iz pisanja stranog tiska i emisija RTV postaja, 15. lipnja 1993., rt 150419 MET jun 93.

¹⁴ C. R. Shrader, *n. dj.*, str. 44-48.

rukovodstvo muslimanskoga naroda bilo je od presudne važnosti osigurati središte države, a zatim pokušati osigurati i izlaz na otvoreno more u Pločama ili Neumu. „Postojanje čvrste, homogene i otporne hrvatske jezgre u središtu Bosne i Hercegovine, koja je tu opstala i u vrijeme osmanske vlasti, Geopolitički je izrazito nepovoljno za Bošnjake.“¹⁵ Različita gledišta o budućemu ustroju Bosne i Hercegovine bila su osnovna prepreka u postizanju političkoga i vojnoga sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Hrvata, što je rezultiralo oružanim sukobom i kasnije ratom.¹⁶

3. Klasifikacija logora Armije Bosne i Hercegovine za Hrvate

Prema *Hrvatskoj enciklopediji* logor (njem. *Lager*: tabor) mjesto je na koje se dovode osobe što su ih vojne, policijske ili druge vlasti, skupine ili pojedinci internirale zbog njihovih nacionalnih, etničkih, vjerskih, rasnih, političkih, socijalnih i drugih pripadnosti i uvjerenja ili, pak, zbog ratnih sukoba i radi sprječavanja humanitarnih katastrofa. Prema *Enciklopediji* logor je i privremeno uređeno mjesto u prirodi za smještaj vojnika, alpinista, istraživača itd.¹⁷ U skladu s tim, kada je riječ o klasifikaciji, postoje izbjeglički, zarobljenički logori i koncentracijski logori. U Domovinskome ratu prema *Enciklopediji* na zaposjednutome području Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine organizirano je više od 300 manjih i većih logora u kojima su bez kriterija u većini slučajeva smješteni ratni zarobljenici, civilno stanovništvo, pripadnici drugih nacionalnosti i neistomišljenici iz vlastitih naroda. Na navedenim teritorijima u Domovinskome ratu „bilo je i niz privatnih logora, koje su osnivali pojedinci i interesne skupine kako bi zatočene upotrebljavali u prvom redu kao besplatnu radnu snagu bez ikakva prava i zaštite“¹⁸. Činjenice ukazuju na to da su sve tri zaraćene strane u Domovinskome ratu, Bošnjaci (Muslimani), Srbi i Hrvati, otvarale koncentracijske logore. „Najveći su bili Manjača (BiH) i Begejci (Voj-

¹⁵ Ivan Zlopaša, *Politička sudbina Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski blok BiH, 2005., str. 61-62.

¹⁶ D. Marijan, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*, str. 344-359. Usp. Isti, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 290.

¹⁷ „Logor“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>> (12. VII. 2023.).

¹⁸ *N. mj.*; Usp. I. Mlivić, *n. dj.*, str. 29.

vodina). Na teritoriju Bosne i Hercegovine srpske vojne snage otvorile su niz koncentracijskih logora, a najzloglasniji su bili Omarska, Keraterm, Trnopolje, Luka i Batković. Koncentracijske logore otvarale su i hrvatske (Dretelj i Heli-odrom kod Mostara) i muslimanske snage u Jablanici.¹⁹ Mlivončić smatra da osim navedenih logora postoji i tip logora u kojima se civili i ratni zarobljenici dovode silom u većim skupinama ljudi uz prijetnju oružjem i smrću.

Logoraši i logorašice smještaju se u takve logore na neodređeno vrijeme, radi razmjene, prisilna rada, upotrebe u ratne svrhe za kopanje rovova, izvlačenja ranjenih i poginulih na crtama bojišta, prisilna vađenja krvi ili radi progona u druga područja ili zemlje. U njima su logoraši i logorašice ponižavani u svome ljudskom, vjerskom, nacionalnom i političkom dostojanstvu, mučeni, vrlo slabo hranjeni, uskraćivana im je voda, higijenska sredstva, slabo su medicinski njegovani, a žene i muškarci prisiljavani su na bludne radnje.²⁰

Srpski i hrvatski logori obrađivali su se u predmetima Tužiteljstva Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu, isto tako u historiografiji i publicistici, za razliku od logora ABiH za Hrvate na teritoriju Bosne i Hercegovine u Domovinskome ratu. Prema crtici iz spomenute *Enciklopedije* muslimansko vojno i političko rukovodstvo utemeljilo je jedan koncentracijski logor u Jablanici, Muzej bitka za ranjenike na Neretvi za Hrvate. Prema Mlivončiću logori ABiH za Hrvate spadaju u četvrtu (logori za prisilno dovođenje većih skupina ljudi) i petu kategoriju odnosno koncentracijske logore kojih je bilo devet, i to Muzej bitka za ranjenike na Neretvi, Silos u Tarčinu, Športska dvorana Konjic, IV. osnovna škola Mostar, Stadion Iskra Bugojno, Muzička škola Zenica, KP dom Zenica, Stara tvrđava Travnik i Mehurići Travnik.²¹ Mlivončić navodi da su logori Armije BiH za Hrvate bili specifični i teško ih se moglo svrstati u bilo koju od navedenih pet kategorija. „Oštre razlike nisu postojale a svim muslimanskim logorima bilo je zajedničko mučenje zarobljenih hrvatskih i srpskih vojnika, uskraćivanje hrane i vode, nedostatak liječničke pomoći i njege, prisilno vađenje krvi i prisilno kopanje rovova na bojištu.“²²

¹⁹ „Logor“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>>, (12. VII. 2023.).

²⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 30.

²¹ *Isto*, str. 249.

²² *Isto*, str. 31.

4. Muslimanski logori u predmetima Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu

Okrutnost Jugoslavenske narodne armije (JNA) od jeseni 1991. godine u agresiji na Republiku Hrvatsku razbuktala je pojavu medijskih izvješća o teškim oblicima nasilja, posebice nad civilima na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, podvrgnutim sustavnu „etničkom čišćenju“, zajedno s brojnim drugim teškim povredama međunarodnoga humanitarnog prava, uključujući i silovanja, zajedno s reportažama o koncentracijskim logorima u Bosni i Hercegovini koji su svjetsku javnost podsjetili na Holokaust, alarmirali su političare nekih velikih sila te rezultirali zahtjevima humanitarnih djelatnika, javnih osoba i međunarodnih organizacija adresiranih na VS UN-a za poduzimanjem pravnih koraka kojima bi se zaustavile te povrede i spriječile opasnosti.²³

Istražna komisija, na čijemu čelu je bio Cherif Bassiouni, poznata kao Kalshoven-Bassiouni izvijestila je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda o teškim povredama međunarodnoga prava na području bivše Jugoslavije 1992. godine. Navedeno Vijeće donijelo je *Rezoluciju 827* od 25. svibnja 1993. zajedno sa *Statutom* suda čime je osnovan MKSJ, odnosno Haški sud.²⁴ U svome izvješću Bassiouni navodi da na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine postoji 715 logora, od kojih je 237 bilo pod nadzorom Srba, 89 pod nadzorom Armije BiH, 77 pod nadzorom Hrvata, 4 pod nadzorom Armije BiH i Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) i 308 logora za koje nije mogao sa sigurnošću reći komu pripadaju.²⁵ Kasnija istraživanja dokazuju da je broj muslimanskih logora znatno veći, ali vrijednost Bassiounijeva izvješća leži u tome da je prvi put spomenuto i ukazano postojanje logora ABiH u vrijeme najžešćega muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata 1993. godine.

Logori Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) za Muslimane i Srbe, Heliodrom, Dretelj, zatvor u Ljubuškom, bili su predmet Tužiteljstva MKSJ u predmetu „Jadranko Prlić i drugi“. Presudom Žalbenoga vijeća u predmetu „Jadranko Prlić i drugi“ od 29. studenog 2017. godine izrečena je krivica hrvatskomu poli-

²³ Davor Krapac, „Međunarodni kazneni sudovi“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 510(48), 2011., str. 177.

²⁴ D. Krapac, *n. dj.*, str. 178.

²⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 44.

tičkom i vojnom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini za udruženi zločinački poduhvat (UZP) koji je imao cilj „dominaciju Hrvata u Hrvatskoj Republici Herceg Bosni (HRHB) putem etničkog čišćenja muslimanskog stanovništva“²⁶. Tužiteljstvo MKSJ-a u Den Haagu gotovo da se nije ni bavilo u svojim predmetima logorima ABiH za Hrvate unatoč postojanju Bassiounijeva izvješća. Jedini predmet Tužiteljstva u kojemu se navodi osuđujuća presuda za okrutno postupanje prema logorašima u logoru Muzička akademija u Zenici jest presuda u predmetu Enver Hadžiasanović, zapovjednik 3. korpusa ABiH i Amir Kubura, zapovjednik 7. muslimanske brigade 3. korpusa ABiH. Haški sud je na drugostupanjskoj presudi osudio navedene zapovjednike Evera Hadžihasanovića na tri godine i šest mjeseci zatvora i Amira Kuburu na dvije godine zatvora za zločine u Središnjoj Bosni u općinama Bugojno, Vareš i Zenica.²⁷ Nadalje, vojni vrh ABiH oslobođen je svih optužbi za organiziranje logora za Hrvate u Bosni i Hercegovini. Rasim Delić, od 8. lipnja 1993. godine imenovan zapovjednikom Glavnog štaba ABiH i na osnovi te vojne funkcije postao je član proširenoga sastava Predsjedništva RBiH, na Haškome sudu proglašen je krivim 15. rujna 2008. godine i izrečena mu je kazna od tri godine. Proglašen je krivim i to isključivo za okrutno postupanje, kršenje zakona i običaja ratovanja na osnovi člana 3 *Statuta* u vezi s događajima u Livadama i logoru Kamenica u srpnju i kolovozu 1995. godine, a za zločine nad Hrvatima izuzet je od odgovornosti.²⁸ Nadalje, u prvostupanjskoj presudi Haškoga suda od 16. studenoga 2005. godine general Sefer Halilović, koji je obnašao, između ostaloga, funkciju načelnika Glavnoga štaba Armije BiH do 1. studenog 1993. godine kada je razriješen s dužnosti, oslobođen je po svim točkama optužnice za zločine nad Hrvatima u Grabovici

²⁶ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi, 29. studenog 2017., str. 1-18. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

²⁷ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude po žalbi u predmetu Hadžihasanović i Kubura, 22. travnja 2008., str. 1-9. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

²⁸ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude u predmetu protiv Rasima Delića, 15. rujna 2008., str. 1-10. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

i Uzdlu.²⁹ Sefer Halilović ponovno je oslobođen svih optužbi u drugostupanjskoj presudi Haškoga suda od 16. listopada 2007.³⁰

Hrvatske institucije u Bosni i Hercegovini u Domovinske ratu vodile su kriminalističke obrade ratnih zločina nad Hrvatima. To jasno potkrepljuju dokazi okružnih vojnih tužiteljstava HRHB u Mostaru, Livnu i Vitezu u vrijeme muslimansko-hrvatskoga rata 1993. godine. Okružno vojno tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu 15. srpnja 1993. godine protiv Samira Krese i trinaest pripadnika Armije BiH za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima.³¹ Također, 11. prosinca 1993. godine isto Tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu protiv Miralema Osmanovića.³² Vojno tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv trideset četvorice pripadnika Armije BiH i odreda El Mudžahid 10. studenoga 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate na prostoru srednje Bosne.³³ Okružno vojno tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu 15. srpnja 1993. godine protiv Samira Krese i trinaest pripadnika Armije BiH za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima.³⁴ Zatim, 11. prosinca 1993. godine isto Tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu protiv Miralema Osmanovića.³⁵ Vojno

²⁹ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Presuda u predmetu tužilac protiv Sefera Halilovića, 16. studenog 2005., str. 1-8. Vidi: „Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

³⁰ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude tužilac protiv Sefera Halilovića, 16. listopada 2007., str. 1-4. Vidi: „Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

³¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-3-KU-22 od 15. srpnja 1993., Kaznena prijava protiv Samira Krese i ostalih pripadnika ABiH, 1-4.

³² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/20-1-3-KU-32 od 11. prosinca 1993., Kaznena prijava protiv Miralema Osmanovića, 1-3.

³³ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 10. studenog 1994., Kaznena prijava protiv pripadnika ABiH i El Mudžahid, 1-2.

³⁴ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-3-KU-22 od 15. srpnja 1993., Kaznena prijava protiv Samira Krese i ostalih pripadnika ABiH, 1-4.

³⁵ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska

tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv trideset četvorice pripadnika Armije BiH i odreda El Mudžahid 10. studenog 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate na prostoru srednje Bosne.³⁶ Nadalje, Okružno vojno tužiteljstvo u Mostaru podnijelo je kaznenu prijavu od 11. studenoga 1994. godine protiv Zulfikara Ališpahe, Vehabije Karića, Nihada Bojadžića i dvadeset pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Prozoru, Konjicu, Jablanici i Mostaru.³⁷ Zatim, Okružno vojno tužiteljstvo u Livnu podnijelo je kaznenu prijavu 15. studenoga 1994. godine protiv Dževada Mlaće, predsjednika SO Bugojno i trideset sedam pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Bugojnu.³⁸ Nadalje, Vojno tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv Refika Tufe i pedeset dva pripadnika Armije 28. studenoga 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logoru Tarčin za Hrvate na Kreševa.³⁹ Nadalje, Okružno vojno tužiteljstvo u Mostaru podnijelo je kaznenu prijavu od 11. studenoga 1994. godine protiv Zulfikara Ališpahe, Vehabije Karića, Nihada Bojadžića i dvadeset pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Prozoru, Konjicu, Jablanici i Mostaru.⁴⁰

Hrvati u Bosni i Hercegovini surađivali su s Haškim sudom, poglavito s Tužiteljstvom u predmetima ratnih zločina. Županijski sud u Mostaru uputio je

ska uprava Mostar, br. 03-8/20-1-3-KU-32 od 11. prosinca 1993., Kaznena prijava protiv Miralema Osmanovića, 1-3.

³⁶ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 10. studenog 1994., Kaznena prijava protiv pripadnika ABiH i El Mudžahid, 1-2.

³⁷ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, Okružno vojno tužiteljstvo, br. KU: 92/94 od 11. studenog 1994. 1-6.

³⁸ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Bugojno, kutija 1-2, Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo obrane, Okružno vojno tužiteljstvo, br. 02-11-05-05/95 od 15. studenog 1994. 1-4.

³⁹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 28. studenog 1994., Kaznena prijava protiv Refika Tufe i pripadnika ABiH, 1-5.

⁴⁰ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, Okružno vojno tužiteljstvo, br. KU: 92/94 od 11. studenog 1994. 1-6.

dopis br. K: 24/99 od 23. siječnja 2000. godine tužitelju Međunarodnoga suda za ratne zločine u Haagu putem Federalnoga Ministarstva pravde Federacije BiH u Sarajevu u kojemu je navedena optužnica protiv Mirsada Handžara i šesnaest pripadnika Armije BiH za zločine i okrutno postupanje prema hrvatskim logorašima u koncentracijskome logoru IV. osnovna škola.⁴¹ Nadalje, Županijski sud u Mostaru uputio je dopis br. K: 23/99 od 1. siječnja 2000. godine tužitelju Međunarodnoga suda za ratne zločine u Haagu u kojemu je navedena optužnica protiv Kasima Čolića i trojice pripadnika ABiH za zločine i okrutno postupanje prema hrvatskim logorašima u Gnojnicama. Zatim, Optužnica br. K: 20/99 od 7. veljače 2000. godine protiv Zikirije Lijevo, Predraga Pajkića i drugih i Optužnica br. K: 18/99 od 28. veljače 2000. godine za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima upućene su Tužiteljstvu Haškoga suda.⁴²

Prema dostupnim podacima Haški sud nikada nije podignuo optužnicu protiv Alije Izetbegovića, ratnoga i političkoga vođe Bošnjaka/Muslimana, niti protiv ostalih pripadnika ABiH koji su imali odgovorne (zapovjedne) i stražarske dužnosti u logorima za Hrvate u srednjoj Bosni i širem području Hercegovine unatoč svim dokaznim materijalima hrvatskih vlasti koji su poslani na obradu Tužiteljstvu MKSJ u Den Haagu.

5. Logori ABiH za Hrvate u Bosni od siječnja 1993. do travnja 1994. godine

5.1. Breza

Breza je mala općina u Zeničko-dobojskoj županiji koja je po popisu stanovništva iz 1991. godine imala svega 850 Hrvata. Postrojbe Armije RBiH organizirale su logor za Hrvate i Srbe u Općini Breza u listopadu 1993. godine. Ukupno je bio jedan logor VIZ Breza za 34 zarobljena pripadnika HVO-a.⁴³ Prema iskazima pripadnika HVO-a Vanje Lovrenovića i Marija Jarčevića provedli su punih pola godine u Vojnome zatvoru u Brezi. Muslimanski stražari vodili su hrvatske logoraše na batinanje svaku večer, prisilno su vođeni na prvu crtu

⁴¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 810-815.

⁴² *Isto*, str. 816-823.

⁴³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 7. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

bojišta na kopanje rovova i utvrda. Stražari ABiH u logoru ubili su dvojicu zarobljenih dječaka Andriju i Igora Dodiga te njihova pratitelja Krešu Benčića.⁴⁴

5.2. Bugojno

ABiH se nekoliko mjeseci spremala za rat protiv Hrvata u Bugojnu iz strateških razloga, a ponajviše kako bi povezala svoje postrojbe i nastavila napadne operacije na Hrvate u Uskoplju i Lašvanskoj dolini. Postrojbe HVO-a u Bugojnu bile su sastavljene od brigade Eugen Kvaternik i Domobranske pukovnije ukupne jačine 3200 vojnika. Prema hrvatskim izvorima 17. srpnja 1993. godine ABiH ubila je dvojicu pripadnika antiterorističke grupe HVO-a i još dvojicu ranila. Taj dan uzima se kao početak rata u Bugojnu između Muslimana i Hrvata. HVO u Bugojnu bio je u nezavidnu položaju u ljeto, jer se našao u škarama između srpskih snaga na Kupreškoj visoravni i ABiH.

Muslimanske su snage u borbama 20. i 21. srpnja zauzele gotovo sve važne objekte u Bugojnu, a 22. srpnja i zapovjedništvo bojne HVO-a u Čipuljiću. Grad je bio najvećim dijelom pod nadzorom ABiH osim nekoliko objekata gdje se HVO utvrdio. Preživjeli logoraš iz Bugojna Josip Kalaica u autobiografskoj knjizi *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion”* 19. 3. 1994.: 20 godina poslije navodi faksimil dnevnika Dževada Mlaće koji je obnašao ulogu predsjednika Ratnoga predsjedništva Bugojna (danas pripadnik Stranke demokratske akcije). Na faksimilu navedenoga dnevnika piše da je na 15. sjednici Ratnoga predsjedništva Bugojno dana 22. srpnja 1993. godine donesena sljedeća odluka: „Ne smijemo imati zvanično zarobljenih civila, a tajno ekstremni dio zarobljenih Hrvata treba da se likvidira.”⁴⁵ Muslimanske su snage nastavile operacije i 27. srpnja pokrenule napade na zadnja uporišta HVO-a u Vučipolju, Crničkim podovima, Gorici i na položaje topništva. Hrvatsko civilno stanovništvo i pripadnici HVO-a u razgovoru s Vojskom Republike Srpske (VRS) 28. srpnja dogovorili su prihvata civila i njihovo prevoženje u područje Donjeg Malovana. VRS je dobio gorivo za vozila i hranu za 2000 hrvatskih prognanika koji su istoga dana prebačeni do Donjega Malovana. Josip Kalaica smatra da je oko 16 000 Hrvata u srpnju iselilo iz Bugojna iz straha od nadolazećih muslimanskih snaga.

⁴⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 492-493.

⁴⁵ J. Kalaica, *n. dj.*, str. 11-15.

Postrojbe ABiH su do kraja srpnja ovladale Bugojnom i spojile snage Operativne grupe Zapad s onima oko Lašve i stavile pod nadzor veliki dio doline Vrbasa. Iskoristile su te uvjete i pokrenule napad na HVO u Uskoplju (Gornjemu Vakufu). Brigada HVO-a Eugen Kvaternik gotovo je uništena, a njezini ostatci ustrojeni su u slabiju bojnu angažiranu na ramsko-uskopaljskome bojištu.⁴⁶

Prema istraživanjima Josipa Kalaice postojalo je ukupno 56 logora i zatvora na području općina Bugojno, Gornji Vakuf, Donji Vakuf i Uskoplje pod nadzorom ABiH. Logor Stadion u Bugojnu bio je najveći logor pod kontrolom pripadnika Armije BiH za Hrvate i jedini koncentracijski logor za Hrvate prema istraživanju logoraša Anđelka Kvesića.⁴⁷ Hrvatski logoraši preživjeli su razne oblike psihičkoga i fizičkoga mučenja, a kao prisilna radna snaga također su vođeni na prvu crtu bojišnice gdje su morali kopati rovove te obavljati druge fizičke poslove. Prema istraživanjima Josipa Kalaice oko 165 pripadnika Armije RBiH bili su stražari u bugojanskim logorima koji su fizički i psihički zlostavljali zarobljene pripadnike Hrvatskoga vijeća obrane (HVO), a neke od njih i likvidirali. Iz logora Stadion nestao je 21 hrvatski logoraš, a najvjerojatnije su ih likvidirali pripadnici Armije RBiH.⁴⁸

Prema jednomu izvješću komande Operativne grupe Zapad od 19. rujna 1993. godine komandi 3. korpusa ABiH navodi se kako je zarobljeno 479 pripadnika HVO-a, od kojih je 383 imalo status ratnih vojnih zarobljenika, a u dokumentu se navodi i kako 23 zatočenika HVO-a Bugojno „zbog težine počinjenih djela imaju poseban tretman“. Iz logora Stadion ukupno je razmijenjeno 294 hrvatskih logoraša. Ukupno je kroz muslimanske logore u Bugojnu prošlo 1081 Hrvata, a oko 205 Hrvata, bježeći iz Bugojna, dospjelo u zarobljeništvo srpskih snaga. Nakon potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma* raspušteni su logori ABiH za Hrvate u Bugojnu.⁴⁹ Prema istraživanju Ivice Mlivončića u Bugojnu je kroz logore ABiH prošlo 3316 zatočenika, od toga 658 vojnika HVO-a i 719 civila, a 92 zatočenika likvidirana su, od čega njih dvanaestorica ritualno od pripadnika postrojbe El Mudžahid.⁵⁰

⁴⁶ Isto, str. 505-510.

⁴⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁴⁸ Isto, str. 96-104. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 360-366, 403-407, 500-501.

⁴⁹ J. Kalaica, *n. dj.*, str. 129-144.

⁵⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 360-366, 403-407, 530-531, 592-594.

Osim najpoznatijega logora ABiH za Hrvate, Stadion NK Iskra, drugi najveći logor bio je Osnovna škola Vojni Paleksić. Logor je bio u funkciji od 20. lipnja do 10. kolovoza 1993. godine, a u njemu je bilo zatočeno 256 zarobljenih hrvatskih civila i vojnika. Zatim slijedi logor Salon namještaja Slavonija koji je bio u funkciji od 24. srpnja do 10. rujna 1993. godine u kojemu su pripadnici ABiH zatočili 176 zarobljenih hrvatskih vojnika i civila te ih evidentirali i selektirali. Nadalje, u logoru Podrum gimnazije Mahmut Bušatlija, koji je bio u funkciji od 19. srpnja do 10. rujna 1993. godine, bilo je zatočeno 118 hrvatskih civila i vojnika. Posljednji od većih logora bio je Kloster časnih sestara u funkciji od 30. srpnja 1993. do 19. ožujka 1994. godine.⁵¹

5.3. Busovača

U siječnju 1993. godine postrojbe 3. korpusa ABiH napale su Kaćune, Gusti Grab i ostala sela na istoku Busovače i ostavljajući pri tomu pustoš. Zarobljene hrvatske vojnike i civile postrojbe ABiH koristili su kao živi štit prilikom napada na Busovaču.⁵² Preživjele Hrvate s toga dijela Busovače strpali su u logore. Postrojbe HVO-a uspjele su obraniti Busovaču u travnju 1993. godine, no nisu imale operativnu snagu osloboditi cijeli njezin teritorij zbog velikih gubitaka.⁵³

U Općini Busovača osnovan je koncentracijski logor Kaćuni Silos u siječnju 1993. godine, uz dva manja logora za Hrvate.⁵⁴ Ukupno su bila zarobljena 103 hrvatska logoraša, od toga 70 civila. Ubijeno je 14 zarobljenika, a od toga četiri ritualno od pripadnika postrojbi El Mudžahid.⁵⁵

Prema dostupnim historiografskim podacima prvi koncentracijski logor ABiH za Hrvate u Domovinskome ratu osnovan je 5. siječnja 1993. godine u silosu, u blizini sela Kaćuni. Silos je pretvoren u logore za zarobljene hrvatske vojnike i civile, uglavnom hrvatske nacionalnosti. U njemu je bilo zatočeno 87 Hrvata, 22 iz Busovače, 43 iz Zabrdā – Kiseljak i 22 iz Fojnice. Hrvatski zarobljenici svjedoče da su bili fizički i psihički mučeni te tjerani da vrše musliman-

⁵¹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 1. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 102-123.

⁵² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Busovača, Podaci o svjedocima ratnih zločina, iskaz M. R, str. 19.

⁵³ D. Marijan, “Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.”, str. 327-328.

⁵⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 421.

⁵⁵ Isto, str. 351-353, 409-410, 578-583 i 592-594; A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

ske vjerske obrede.⁵⁶ Uz navedeni logor pripadnici ABiH su u kući Dare Kutić zatočili devet Hrvata, a u selu Čopima u kući Čosića držali su u zarobljeništvu tridesetak Hrvata, a od toga su četiri Hrvata ubili ritualno dekapitacijom.⁵⁷ Iskustvo muslimanskih logora, mučenja i zlostavljanja opisali su svjedoci Anto Batista, umirovljenik iz Nezirovića, zarobljen i odveden u koncentracijski logor Silos Kaćuni,⁵⁸ zatim zarobljeni hrvatski vojnici Jozo Smoljo i Dragan Radić.⁵⁹

5.4. Fojnica

Postrojbe ABiH 1. lipnja 1993. godine napale su dijelove prostora Općine Fojnica koji je bio pod kontrolom Hrvata. Nakon mjesec i pol dana borbi te su snage protjerale hrvatsko stanovništvo i ubile 23 hrvatska civila iz Fojnice i okolnih sela.⁶⁰ Među ubijenima bili su gvardijan i vikar franjevačkoga samostana, fra Nikica Miličević i fra Leon Migić.⁶¹ Bošnjačka vojska je 17. srpnja 1993. godine u potpunosti ovladala Fojnicom i okolnim hrvatskim selima.⁶²

U Fojnici nije postojao koncentracijski logor za hrvatske vojne zarobljenike i civile. Postojalo je nekoliko manjih logora, njih 19, od kojih su najveći Osnovna škola Tovarište u kojoj je bilo 140 zatočenika, Osnovna škola Kata Govorušić u kojoj je bilo 38 logoraša, skladište Prokos i dvije obiteljske kuće Prokos, ukupno 137 logoraša, zatim crkva Svetog Duha u kojoj su bila 33 logoraša i Dom Dusina u kojemu je bilo zatočeno 30 logoraša.⁶³ Kroz logore ABiH za Hrvate u Fojnici prema dostupnim podacima prošlo je 505 logoraša, od toga 89 vojnika i 315 civila, a ubijena su 24 logoraša.⁶⁴

⁵⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 206-219.

⁵⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 1. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 208-219.

⁵⁸ *Isto*, str. 210-211.

⁵⁹ *Isto*, str. 212-215.

⁶⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 455.

⁶¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Fojnica, Podaci o svjedocima ratnih zločina, 1-59. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 456-458.

⁶² D. Marijan, “Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.”, str. 339.

⁶³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97; Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 308, 459-460.

⁶⁴ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 126-129.

5.5. Kakanj

Postrojbe ABiH izazvale su sukob s HVO-om i Hrvatima u Kaknju sredinom travnja 1993. godine kada su demolirale zgradu HVO-a u Kaknju i ubili jednoga pripadnika, a do sredine svibnja postrojbe te su snage ubile osam hrvatskih civila u Kaknju. Postrojbe ABiH započele su 8. lipnja otvoren napad na Kakanj i u nekoliko dana 12. lipnja uspostavile kontrolu nad mjestom i prisilili oko 15 000 Hrvata u izbjeglištvo u Varešu.⁶⁵ Prema dostupnim podacima u Kaknju nije bilo koncentracijskih logora, ali je bilo 12 manjih logora za Hrvate. Najveći logori bili su Termoelektrana Kakanj, u kojoj je bilo zatočeno više od tristo hrvatskih civila, i Rudnik Kakanj u kojemu je bilo zatočeno oko 190 hrvatskih civila. U Kaknju je ukupno bilo zatočeno 572 logoraša, od toga tri pripadnika HVO-a i 569 civila. ABiH je ukupno likvidirala 43 civila u Kaknju.⁶⁶

5.6. Kiseljak

U Kiseljaku je 18. travnja 1993. godine muslimanska vojska započela napad na djelovanja na snage HVO-a u Općini Kiseljak. Snage ABiH potpuno su uništile nekoliko hrvatskih sela: Kazagiće, Badnje, Male Sotnice, Oglavak, Bilalovac u Općini Kiseljak.⁶⁷ Unatoč početnim uspjesima muslimanskih postrojbi snage HVO-a uspjele su obraniti veći dio općine i zadržati grad Kiseljak pod svojim političkim i vojnim nadzorom uz velike gubitke.⁶⁸

U Kiseljaku nije bilo koncentracijskih logora, prema dostupnim podacima u toj općini zabilježeno je 16 logora od kojih je logor Plinara-Kolkoti⁶⁹ u selu Bilalovac bio najveći i brojio je 197 logoraša, zatim Osnovna škola Bilalovac, Osnovna škola Gojkovac i Osnovna škola Zabrdje brojale su oko stotinjak logoraša.⁷⁰ Najteži uvjeti za logoraše bili su u Plinari kao i u selu Bilalovcu gdje su pojedine kuće pretvorene u logore. Prema iskazima svjedoka u navedenim logorima pripadnici ABiH silovali su hrvatske logorašice, mučili fizički i psihički

⁶⁵ Isto, str. 140-159. Usp. D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 336-337.

⁶⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH", 6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁶⁷ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 390-391.

⁶⁸ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 338.

⁶⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 451-454, 513-514, 540.

⁷⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 6. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 417-420.

muškarce, a neki od njih natjerani su na kopanje rovova na prvoj crti bojišta.⁷¹ Prema istraživanjima Anđelka Kvesića u logorima ABiH u Kiseljaku bila su zatočena 324 logoraša, tri pripadnika HVO-a i 321 civil, od toga je ubijeno deset logoraša, a dva ritualno.⁷²

5.7. Kreševo

Napadi ABiH na Općinu Kreševo trajali su od lipnja do kolovoza 1993. godine. Te postrojbe uništile su šest hrvatskih sela: Poljani, Kojšina, Vranc, Crnići, Ratkovići i Bjelovići, i počinile brojne zločine nad nedužnim hrvatskim stanovništvom. Postrojbe HVO-a, unatoč boljoj opremljenosti od Armije RBiH, uspjele su sačuvati Kreševo 4. listopada 1993. godine.⁷³ Muslimanska ABiH je u Općini Kreševo organizirala devet logora, u kojima je bilo zarobljeno 93 Hrvata, od toga sedam pripadnika HVO-a i 86 civila.⁷⁴ Ukupno je ubijeno šest logoraša, od toga dva ritualno.⁷⁵

5.8. Maglaj

Postrojbe ABiH ovladale su mjestom Maglaj u lipnju 1993. godine i pritom počinile brojne zločine.⁷⁶ U skladu s tim u Općini Maglaj ABiH utemeljila je četiri logora za Hrvate. U tim logorima bilo je smješteno 37 logoraša, od toga tri pripadnika HVO-a i 34 civila. Ubijeno je pet logoraša, od toga jedan logoraš ritualno.⁷⁷ Najpoznatiji logor bio je podrum zgrade Teritorijalne obrane i Ministarstva unutrašnjih poslova.⁷⁸

⁷¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Kiseljak, Podaci o svjedocima ratnih zločina, 12-14, 18-20.

⁷² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 130-139.

⁷³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 340.

⁷⁴ *Isto*, str. 693-695.

⁷⁵ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH", 5. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁶ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 350-351.

⁷⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁸ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

5.9. Tarčin (Hadžići)

Tarčin je mjesto u Općini Hadžići koje je prema popisu iz 1991. godine imalo 168 Hrvata. ABiH je u potpunosti ovladala Tarčinom prije početka rata s Hrvatima 1993. godine. Navedene snage organizirale su koncentracijski logor Silos u kojemu je bilo smješteno 180 pripadnika HVO-a. U tome logoru ubijeno je 7 logoraša.⁷⁹ Prema drugim dostupnim historiografskim podacima logor u Silosu osnovan je u svibnju 1992. godine i do završetka oružanih sukoba, do kraja siječnja 1996. godine, u njemu je prošlo 750 logoraša, od toga 180 hrvatskih.⁸⁰

5.10. Uskoplje – Gornji Vakuf

Borbe za Uskoplje između ABiH i HVO-a trajale su od siječnja 1993. i okončane su u travnju 1994. godine *Washingtonskim sporazumom*.⁸¹ Postrojbe ABiH organizirale su devet logora za Hrvate na prostoru Općine Uskoplje i u njima je bilo smješteno 156 logoraša, od toga 86 pripadnika HVO-a i 70 civila, a ukupno je ubijeno sedam logoraša.⁸² Najveći logori bili su kavana preko puta džamije (50 logoraša dovedeno iz Bugojna), Stari bazen (70 logoraša civila) i Radionica za tehnički pregled vozila (16 zatočenih logoraša).⁸³

5.11. Vitez

U hrvatskome gradu Vitezu odvale su se najkrvavije borbe u muslimansko-(bošnjačko)-hrvatskome ratu 1993. – 1994. godine u kojemu brojnije snage ABiH nisu uspjele zauzeti grad Vitez.⁸⁴ Muslimanske snage počinile su teške ratne zločine nad Hrvatima u Križančevu selu i Buhinim kućama 22. prosinca 1993. i 9. siječnja 1994. godine.⁸⁵ U skladu s tim na prostoru Općine Vitez orga-

⁷⁹ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 133-137.

⁸⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 306-307, 357, 380-381 i 642-643; BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II.

⁸¹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 357-362.

⁸² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁸³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 3.

⁸⁴ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 324-349.

⁸⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 553-556.

nizirale su 27 logora za Hrvate, u kojima je bilo zatočeno 447 logoraša, od toga 58 pripadnika HVO-a i 163 civila, a ukupno su likvidirali 59 logoraša.⁸⁶ Najveći logori bili su „Osnovna škola Počulica“ (ukupno 94 logoraša), „Omladinski dom“ (ukupno 70 logoraša) i logor „Mahala“ (37 logoraša).⁸⁷

5.12. Travnik

Postrojbe ABiH 8. lipnja 1993. godine zauzele su grad Travnik.⁸⁸ Muslimanski napad na Travnik bio je jedan od najkrvavijih u Domovinskom ratu gdje su počinjeni brojni zločini nad hrvatskim stanovništvom i zarobljenim pripadnicima HVO-a.⁸⁹ Po ratnim zločinima posebno su se isticale postrojbe El Mudžahid koje su u selu Orašac osim svoga zapovjednog mjesta utemeljile logor za Hrvate. Na području Općine Travnik postrojbe Armije RBiH organizirale su tri koncentracijska logora: „Tvrđava grad“ (ukupno 384 logoraša), „Orašac“ (stotinjak zatočenika), „Mehurići osnovna škola“ (oko 345 logoraša), 22 manja logora u kojima je bilo oko 1774 logoraša, od toga 354 zarobljena pripadnika HVO-a i 575 civila. Ubijeno je 86 logoraša, od toga njih 11 ritualno.⁹⁰ Jedan od logoraša koji je ubijen ritualno dekapitacijom srpski je logoraš Dragan Popović. Ritualni ceremonijal vodio je strani ratnik iz postrojbe El Mudžahid u logoru u selu Orašac.⁹¹

5.13. Novi Travnik

Kada su okončale zauzimanje Travnika ujutro 9. lipnja 1993. godine, muslimanske snage pokrenule su ofenzivu na Novi Travnik. Navedene snage zauzele su sva hrvatska sela između Uskoplja i Novoga Travnika. Hrvatska sela zapadno od Travnika zauzela je ABiH do 15. lipnja.⁹² Bošnjačka ABiH iz Općine Novi Travnik potjerala je hrvatsko i srpsko stanovništvo pri tome počinivši brojne

⁸⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 220-227.

⁸⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 4.

⁸⁸ D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 333-334.

⁸⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 309-310.

⁹⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 5-6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 442-445, 700-723.

⁹¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 435-437.

⁹² D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 334-336.

ratne zločine.⁹³ HVO je držao pod svojim nadzorom grad Novi Travnik i sjeverni dio općine do travnja 1994. godine, odnosno do potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma*. U Općini Novi Travnik bošnjačko vojno rukovodstvo organiziralo je deset logora u kojima je bilo 643 logoraša, od toga 187 pripadnika HVO-a i 365 hrvatskih civila.⁹⁴ Najpoznatiji koncentracijski logor za Hrvate bio je u mjestu Opari u Osnovnoj školi.⁹⁵ Logori u Varešu bili su aktivni do početka ožujka 1994. godine.⁹⁶ U tome razdoblju ubijeno je šest logoraša, od toga dva ritualno.⁹⁷

5.14. Vareš

Muslimanska ofenziva na Općinu Vareš započela je početkom srpnja 1993. bez većega uspjeha, a krajem listopada i početkom studenoga 1993. godine zauzeli su grad Vareš i potom cijelu općinu stavili pod svoj nadzor do kraja studenoga 1993. godine.⁹⁸ Spaljeno je i uništeno nekoliko sela: Donja i Gornja Borovica, Zarude, Pogar, Strica, Vijaka, Ivančevo i Krčevine. Postrojbe ABiH ubijale su i potjerale Hrvate iz Općine Vareš i organizirale devet logora na prostoru Općine Vareš za Hrvate.⁹⁹ Ukupno je zarobljeno 96 pripadnika HVO-a koji su smješteni u logore, 13 ih je ubijeno u vrijeme zatočeništva, a 7 na obavljanju fizičkih poslova.¹⁰⁰ Najveći logori u Varešu bili su osnovna škola, SŠC Vareš, zgrada MUP-a i šest obiteljskih kuća u sjedištu Vareša.¹⁰¹ Na prostoru Općine Vareš organizirana su tri veća logora: srednjoškolski centar Kalinska, Osnovna škola Šenković u i kuća Nedjeljka Adžipa. U navedenim logorima bilo je zatočeno oko 215 hrvatskih logoraša.¹⁰²

⁹³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 609-610.

⁹⁴ *Isto*, str. 675-682.

⁹⁵ *Isto*, str. 335-336, 552.

⁹⁶ *Isto*, str. 603-604, 747-748.

⁹⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 160-193.

⁹⁸ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 343-344.

⁹⁹ *Isto*, *n. dj.*, str. 392-393.

¹⁰⁰ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 194-205.

¹⁰¹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 7.

¹⁰² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 5. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 394-395.

5.15. Zenica

U travanjским borbama u muslimansko(bošnjačko)-hrvatskome ratu postrojbe ABiH imale su najveći uspjeh u Zenici gdje su 18. travnja uspjele poraziti HVO i potjerati 1500 Hrvata prema travničkim selima.¹⁰³ Zenica je bila središte islamskih dobrovoljaca organiziranih u postrojbi El Mudžahid. Najpoznatiji logori u toj općini bili su koncentracijski logori Kazneno-popravni dom (KPD) i Muzička škola.¹⁰⁴ U skladu s tim muslimanske političke i vojne vlasti organizirale su još 24 logora za Hrvate, u kojima je sve skupa bilo 1239 logoraša, od toga 332 pripadnika HVO-a i 267 civila. Ubijeno je 59 hrvatskih logoraša u zeničkim logorima.¹⁰⁵ Prema nekim drugim podacima u Zenici je organizirano 25 logora, a najveći bio je KPD Zenica u kojemu je bilo zatočeno 760 logoraša civila i pripadnika HVO-a.¹⁰⁶ Logor Muzička škola poznat je po brutalnosti prema hrvatskim logorašima i kao mjesto gdje su mudžahedini mučili žrtve glasnim puštanjem arapskih pjesama i molitava. Svrha toga bila je da zatome jecaje, krik i druge neartikulirane zvukove koje su žrtve ispuštale prilikom mučenja.¹⁰⁷ U logoru Muzička škola ubijeno je dvanaest hrvatskih logoraša.¹⁰⁸

5.16. Žepče

Žepče se oduprlo ofenzivi postrojbi BiH u ljeto 1993. godine u napadima na Žepče i Zavidoviće, a rat na prostoru ove općine trajao je do veljače 1994. godine.¹⁰⁹ Postrojbe ABiH su na području Općine Žepče organizirale pet manjih logora, a sveukupno pritvorili su 92 logoraša, od toga 41 pripadnika HVO-a i 51 civila. Ukupno su ubili 17 hrvatskih logoraša.¹¹⁰

¹⁰³ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 329.

¹⁰⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 344-346, 370-373, 374-375.

¹⁰⁵ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 228-245.

¹⁰⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 7. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 322-323,

¹⁰⁷ *Isto*, str. 382-389, 442-445.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 425.

¹⁰⁹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 349-352.

¹¹⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 461-465, 529, 612, 632-633, 724-725.

5.17. Zavidovići

Muslimanske snage pokrenule su ofenzivu krajem lipnja 1993. godinu na Općinu Zavidoviće, ali nisu uspjele u naumu osvajanja toga mjesta.¹¹¹ Organizirale su pet logora u kojima je bio smješten 291 hrvatski logoraš.¹¹² Najveći logor bio je podrum stare općine, a prema dostupnim podacima u logoru Lovrinovac nakon zarobljavanja ubijeno je 19 Hrvata.¹¹³

5.18. Tešanj

Krajem srpnja 1993. godine ABiH napala je žepačko područje i mjesto Tešanj. Postrojbe HVO-a uspjele su obraniti Tešanj u Domovinskome ratu od napada Vojske Republike Srpske (VRS) i Armije RBiH.¹¹⁴ Potonji su na prostoru Općine Tešanj organizirali logor u stadionu za 78 zarobljenih pripadnika HVO-a.¹¹⁵ Prema dostupnim podacima u logoru Stadion mučena su i ubijena trojica pripadnika HVO-a iz Maglaja.¹¹⁶

5.19. Tuzla

Muslimansko političko i vojno rukovodstvo ugušilo je 115. brigadu HVO-a Zrinski koja je djelovala u zoni 2. korpusa ABiH 10. siječnja 1994. godine.¹¹⁷ Na prostoru Općine Tuzla ABiH organizirala je logor za 78 zarobljenih pripadnika HVO-a.¹¹⁸ Najpoznatiji logor bio je VIZ Tuzla u kojemu je među 78 logoraša bilo osamnaest pripadnika HVO-a iz Vareša.¹¹⁹

¹¹¹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 350-352.

¹¹² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹¹⁴ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 352.

¹¹⁵ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹¹⁷ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 354.

¹¹⁸ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹⁹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

5.20. Sarajevo

Alija Izetbegovića uz pomoć svojih političkih i vojnih dužnosnika Stranke demokratske akcije (SDA) i Štaba vrhovne komande Oružanih snaga BiH ugušio je jedinstveni HVO grada Sarajeva i brigadu HVO-a kralj Tvrtko koju je priznavala Hrvatska zajednica Herceg-Bosna.¹²⁰ Muslimanski vojni vrh u Sarajevu organizirao je četiri logora u kojima je bilo 48 logoraša.¹²¹ Najpoznatiji logori jesu Viktor Bubanj, u kojemu je bilo zatočeno 27 hrvatskih logoraša, Središnji zatvor Sarajevo, u kojemu je bilo zatočeno 17 logoraša iz Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i HVO-a Sarajevo, Maršalka Sarajevo i Podrum omladinskog radija, u kojemu je bilo sjedište zapovjedništva I. korpusa Armije BiH.¹²²

6. Logori ABiH za Hrvate u Hercegovini od siječnja 1993. do travnja 1994. godine

6.1. Konjic

U proljeće 1993. godine ABiH u potpunosti je ovladala Općinom Konjic i potom počinila brojne ratne zločine poglavito nad Hrvatima u selu Trusina i protjerala je nemuslimansko stanovništvo iz svojih ognjišta.¹²³ Prvi ratni zločin nad hrvatskim civilima dogodio se 23. ožujka 1993. godine u selu Orlište gdje je strijeljano četvero hrvatskih civila starosti od 63 do 80 godina.¹²⁴ Na prostoru Općine Konjic bošnjačko političko i vojno vodstvo organiziralo je 44 logora za nemuslimansko stanovništvo, a od toga jedan koncentracijski logor Musala.¹²⁵ Prema dostupnim historiografskim podacima taj je logor služio za srpske ratne zarobljenike još od 10. svibnja 1992., a prvi zarobljeni Hrvati zatvarani su u

¹²⁰ Slavko Zelić, *HVO u obrani Sarajeva 1992.-1993. (prilozi za istraživanje uloge HVO-a u obrani Sarajeva i BiH, Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Memoarsko gradivo knjiga 9., Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskoga rata - Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskoga rata u BiH, 2014., str. 25-110. Usp. D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 353.*

¹²¹ S. Zelić, *n. dj.*, str. 97.

¹²² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹²³ D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 304-310.

¹²⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 311, 337-341, 728-734.

¹²⁵ *Isto*, str. 312-317, 380-381, 628-629, 642-647, 648-651.

Musalu od travnja 1993. godine u vrijeme ratnih operacija ABiH.¹²⁶ Samo u koncentracijskome logoru Musala bilo je zatvoreno 1092 logoraša, a od toga 108 srpskih civila.¹²⁷ U tim logorima bilo je zarobljeno 2775 logoraša, od toga 1385 pripadnika HVO-a i 609 hrvatskih civila. Ubijeno je ukupno 65 logoraša, od toga njih šesnaest ritualno.¹²⁸

6.2. Jablanica

ABiH je 14. travnja 1993. godine započela ofenzivu i vrlo brzo uspostavila kontrolu nad većim dijelom Općine Jablanica.¹²⁹ U srpnju iste godine progon bošnjačke snage započele su pokolje i progon nemuslimanskoga stanovništva na prostoru Općine Jablanica, poglavito u hrvatskome selu Doljani.¹³⁰ Muslimansko političko i vojno rukovodstvo organiziralo je jedanaest logora, uključujući jedan koncentracijski logor Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi na prostoru Općine Jablanica.¹³¹ U tim logorima bio je zatočen 891 logoraš, od toga 127 pripadnika HVO-a i 764 civila, a ukupno je ubijeno 27 logoraša.¹³² Prema odluci Predsjedništva Općine Jablanica 15. travnja 1993. godine objekt Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi u Jablanici organizira se u koncentracijski logor za Hrvate, koji je služio kao logor sve do 1. svibnja 1994. godine.¹³³ Toga istog dana zatočena je prva skupina od sedam Hrvata, a prema dostupnim podatcima u tome logoru boravila su 632 logoraša, od toga ih se 88 smatralo ratnim zarobljenicima. U logoru Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi zatvarani su starci, trudnice, bolesni i ranjeni i 60 djece.¹³⁴ U Hotelu Jablanica bilo je zatočeno više od 115 civila od 4. do 13. listopada 1993. godine, a među njima bili su hercegovački franjevci iz Širokoga Brijega, fra Zdenko Karačić, župnik fra Drago Čolak

¹²⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 258-289.

¹²⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 9-II. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 376-379.

¹²⁸ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹²⁹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 304-310.

¹³⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 342-343, 347.

¹³¹ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 290-337. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 399-401, 485-488, 495-497.

¹³² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹³³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 504-512, 532-535, 570-577.

¹³⁴ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 4-8. Vidi: A. Kvesić, *n. dj.*, str. 246-257. Usp. BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II. Vidi: I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 469-472.

i časne sestre Ana, Draga i Skolastika te liječnik Mario Grgić. Navedeni franjevci, časne sestre i liječnik korišteni su kao živi štit prema postrojbama HVO-a u selu Vrđi.¹³⁵

6.3. Mostar

Mostar je bio strateški najvažniji grad u Hercegovini koji je HVO kontrolirao i bila mu je namijenjena uloga središta Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.¹³⁶ Sjeverni dio Općine i sam Grad Mostar bili su poprište oružanih borbi između postrojbi ABiH i HVO-a 9. svibnja 1993. godine.¹³⁷ Muslimanske snage započele su ofenzivu krajem lipnja i osvojile vojarnu sa Zapovjedništvom 2. brigade HVO-a, Vrapčice, branu Salakovac, HE Mostar i Raštane, Gornju Drežnicu na sjeverozapadnome dijelu općine i selo Grabovica. Bošnjačke snage počinile su ratni zločin 8./9. rujna izbrisavši sve stanovnike sela Grabovice u okviru napadne operacije Neretva 93. Crta bojišta na prostoru Općine Mostara protezala se na Malo polje – Kosor – Velmos – rijeka Neretva – Bulevar – Šantićeva ulica – Carinski most – rijeka Neretva – HE Salakovac – rijeka Neretva – Vrđi – Drežnica do potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma* u proljeće 1994. godine. U ovome razdoblju od travnja 1993. do travnja 1994. godine muslimansko političko i vojno vodstvo učinilo je neke od najstrašnijih zločina nad Hrvatima u Domovinskome ratu u Bosni i Hercegovini.¹³⁸ U skladu s tim organiziralo je 34 logora za nemuslimansko stanovništvo. Jedan od većih logora za Hrvate bio je u Bijelome Polju, Potocima, Blagaju i SDK Mostar.¹³⁹ U Mostaru je postojao samo jedan koncentracijski logor u IV. osnovnoj školu.¹⁴⁰ Koncentracijski logor IV. osnovna škola Osman Đikić u Mostaru jedan je od najzloglasnijih logora općenito na prostoru Hercegovine koji je osnovan 30. lipnja 1993. godine kao ispostava Okružnoga zatvora u Zenici. U njemu su bili 138 logoraša i četiri logorašice do 19. ožujka 1994. godine.¹⁴¹ Ubijeno je 19 logoraša, ranjeno njih

¹³⁵ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II.

¹³⁶ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 311.

¹³⁷ *Isto*, str. 313.

¹³⁸ *Isto*, str. 314-322.

¹³⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 411-412, 433-434, 516-518, 520.

¹⁴⁰ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 338-396.

¹⁴¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 446-450, 483-484, 489-490, 502-503, 515.

60, a ranjavani su umirali od posljedica na slobodi.¹⁴² U logorima na prostoru Općine Mostar ukupno je zatočeno 672 logoraša u tim logorima, od toga 235 pripadnika HVO-a i 255 hrvatskih civila, a ukupno je ubijeno 77 logoraša.¹⁴³ Prema drugim dostupnim historiografskim podacima u Mostaru je bilo ukupno 37 logora, od čega devet stalnih u kojima je bilo 367 logoraša. Pored tih logora u kućnim pritvorima bilo je oko 1500 zarobljenih Hrvata. Ubijeno je 37 logoraša, a uslijed izlaganja pogibelji prigodom fizičkih poslova poginulo je 25 zatočenika, a 25 namjerno su ubili pripadnici Armije RBiH.¹⁴⁴

7. Iskustva preživjelih hrvatskih logoraša

Svako zatočeništvo samo po sebi predstavlja kaznu, bol i, nadasve, gubitak ljudskoga dostojanstva. Brojni dokumentirani iskazi svjedoka, koji su bili zatočeni u nekoliko koncentracijskih logora ABiH za Hrvate, toliko su potresni zbog mučenja koja su proživjeli i ista posvjedočili. Jedni od najzloglasnijih mučilišta, odnosno koncentracijskih logora Armije RBiH za Hrvate bili su Muzička škola i KPD Zenica radi mudžahedina iz 7. muslimanske brigade ABiH u čijemu je sastavu bila postrojba El Mudžahid.¹⁴⁵ Pripadnik HVO-a Tihomir Botić u iskazu je naveo da su dvojica mudžahedina 18. travnja 1993. godine u KPD Zenica iz neposredne blizine ubili hrvatskoga logoraša Dalibora Tavića iz poluautomatskoga oružja. Ostale zarobljene pripadnike HVO-a tukli su pesnicama, palicama, lopatama i krampama.¹⁴⁶ U iskazu hrvatskoga logoraša Dragana (Ilija) Janjića navodi se da je bio zarobljen i odveden u logor Muzička škola. Mudžahedini su ga mučili pola sata drvenim palicama, a „kako bi zatomili krike ljudi koji su bivali mučeni, na razglasu su puštali nesnošljivo bučnu arapsku muziku“. Jedna od metoda mučenja bilo je učenje arapskih pjesama i molitava. Svjedok je vidio kako je musliman tukao logoraša Slavka Mandića „i jednostavno ga upitao ‘imaš li išta protiv da te zakoljem’“. Slavko je odgovorio „imam“,

¹⁴² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 12.

¹⁴³ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹⁴⁴ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 13.

¹⁴⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 80.

¹⁴⁶ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, 18-19.

a stražar ga je unatoč tomu zarezaao nožem po vratu. „Mudžahedina je bio pun logor, razgovarali su na arapskom, a na vratim je pisalo latinicom Hezbolah.“¹⁴⁷

Pripadnik HVO-a Dalibor Adžaić zarobljen je u Travniku 19. listopada 1993. godine sa skupinom od nekoliko Hrvata i prebačen je u selo Mehuriće, zaseok Orašac u Općini Travnik u logor u privatnoj kući koju su nadzirali mudžahedini. U iskazu ističe da je mudžahedin srpskomu logorašu Dragana Popoviću izvršio dekapitaciju uz nazočnost ostalih pripadnika El Mudžahida i hrvatskih logoraša. Uz ritualno ubojstvo uzvikivali su arapske bojne poklike i hrvatski logoraši bili su prisiljeni ljubiti odsječenu glavu Dragana Popovića u usta i čelo. U daljnjemu iskazu ističe da je proveo 57 dana u zarobljeništvu kod mudžahedina pa je nakon toga prebačen u KPD Zenica gdje je bio smješten u jednu prostoriju i doživljavao svaki dan mučenje od stražara.¹⁴⁸

Pripadnik Vojne policije HVO-a Željko (Ivo) Šakić „Tigar” uhićen je od postrojbi ABiH i mudžahedina u Busovači. Bio je u logoru Stari Travnik u prostoru nekada bivše narodne *milicije*. Premlaćivan je i od udaraca bi pao u komu svako malo. Nakon dva sata prebačen je u vojarnu u Stari Travnik. U iskazu navodi da je preživio pravi pakao maltretiranja, premlaćivanja dok su ga isljednici nazivali Kordićevac.¹⁴⁹ Mlatili su ga po bubrezima, plućima i, kada bi pao u nesvijest, zalijevali su ga uljem. Ulijevali mu silom nepoznatu tekućinu u usta i potom bi ga premlaćivali.¹⁵⁰

U iskazu Ivana (Marko) Rajkovića navedeno je da su mudžahedini upali u njegov stan, isprebijali ga i onesvijestili te odveli u zarobljenišтво. Svjedok je mudžahedinskih rituala i sjeća glava, dok su zarobljeni Hrvati morali lizati krv s glave ubijenih hrvatskih zatočenika u logoru u krugu bivše vojarne Jugoslovenske narodne armije (JNA) u Travniku. U nekim mjestima Općine Travnik mudžahedini su napravili gubilišta na kojima su razapinjali Hrvate na križ Hrvate i iste strijeljali. „Podrum je zatvor u tom krugu vojarne garnizona bivše JNA. Prozor nema rešetki i lesto dolaze mudžahedini i dobacuju - ustaše, majku vam

¹⁴⁷ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, br. II., 1-10.

¹⁴⁸ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, 11-12.

¹⁴⁹ Dario Kordić, potpredsjednik Hrvatske Republike Herceg Bosne.

¹⁵⁰ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Travnik, kutija 2., Iskazi svjedoka br. II, 1-11.

jebem... reci svom Franji, jebo on tebi ustašku majku, ti njemu, svi ćete vi ovako platiti”¹⁵¹.

Koncentracijski logor Musala u Konjicu bio je najbrojniji logor po veličini na području Hercegovine, također poznat po okrutnosti stražara ABiH prema Hrvatima i Srbima. Pero Barunčić, potpredsjednik HDZ-a Konjic, bio je jedan od hrvatskih logoraša zarobljen u koncentracijskome logoru. U iskazu svjedoči kako su stražari odvodili hrvatske logoraše na prvu crtu bojišta na kopanje rovova ili u drugim prigodama koristili su ih kao živi štit. Izmišljali su razne metode psihičkoga i fizičkoga mučenja: prestrojavanje, zarobljenici su morali stajati na jednoj nozi, jedni druge pljuvati, vrijeđati, udarati i ponavljati islamske molitve. Fizički su maltretirani, tako su se kupali i u hladnoj vodi, a sušili su se na svježem zraku, pucali su po njima u sportskoj dvorani, tjerali su ih da satima gledaju u pod.¹⁵² Nadalje, u iskazu Drage (Stjepan) Šimunovića navodi se da su stražari udarali hrvatske logoraše tvrdim predmetima i šakama.¹⁵³ Iskustva koncentracijskoga logora svjedoči zarobljeni pripadnik HVO-a Branko (Mladenov) Rajić koji je svakodnevno premlaćivan u sportskoj dvorani u prostoru veličine 40 m². U tome prostoru bilo je zatočeno 60 pripadnika HVO-a koji su spavali na hladnu podu. Rajić u iskazu navodi da su hranu dobivali jednom dnevno, obrok je bio kuhana riža bez soli, svakodnevno su vođeni na prisilno kopanje rovova i zemunica na prvoj crti bojišta. Nadalje, ističe kako su stražari tjerali Hrvate da jedu pijesak. „Bili smo prisiljeni oponašati životinjske krikove, prisiljeni udarati jedan drugoga i natjeravali su nas da skačemo sa garaže visoke dva metra i pravimo salto u zrak. Davali su nam muslimanska imena na koje su se morali odazivati, morali su pjevati muslimanske pjesme, klanjati se i uzvikivati ‘Teh bir i Allah-Uegber’.”¹⁵⁴ U Musali je bio i logoraš Šimo (Jakov) Gavran koji u iskazu navodi da su ga stražari izmrcvarili od batina te da su isti zagrijanim daskama pržili logoraše po svim dijelovima tijela.¹⁵⁵ Neke od metoda mučenja bile su

¹⁵¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Travnik, kutija 2., Iskazi svjedoka br. III, 1-24.

¹⁵² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

¹⁵³ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 2., Iskazi svjedoka br. II., 11-16.

¹⁵⁴ Isto svjedoči Vinko (Marinko) Petrović. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

¹⁵⁵ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

premlaćivanje kundakom do gubitka svijesti, prisilni rad, kopanje rovova na prvoj crti, loša ishrana, prisilno vađenje krvi i natjeravanje zatvorenika da piju svoju krv, prisilno lizanje ljudskih izmeta, prisilno sjedenje u vatri i spaljivanje genitalija.¹⁵⁶

Uza sve navedeno dostupni historiografski podatci ukazuju na to da je ratni vođa Konjica, muslimanski liječnik Safet Ćibo, po nalogu Alije Izetbegovića naredio Zulfikaru Ali Špagi da prilikom napada na selo Vrce koristi živi štiti i pri tomu su iskoristili Hrvaticu Katicu Livaju s 11-mjesečnim sinom Augustom. Ćibo je naredio da se za potrebe Ratne bolnice Konjic nasilno vadi krv zarobljenim pripadnicima HVO-a u logoru Musala u Konjicu.¹⁵⁷ Ratnim zarobljenicima je za šest mjeseci tri puta prisilno vađena krv. Hrvatski logoraši mučeni su glađu, dnevno su primali jedan kruh na deset logoraša te po četiri žlice kuhane riže za ručak, tako i za večeru, radili su teške fizičke poslove, a bilo je slučajeva kada zatočenici po tri dana nisu primali nikakvu hranu.

U logoru Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi u Jablanici bili su zatočeni djeca, žene i starci. Stražari ABiH mučili su žene i izvršeno je nekoliko silovanja djevojčica i žena.¹⁵⁸ Prema ratnim zarobljenicima HVO-a stražari su ih dano-noćno mučili i slali na prve crte bojišta na kopanje rovova.¹⁵⁹

Logori ABiH za Hrvate na prostoru Općine i Grada Mostara bili su posebna mjesta okrutnosti i razvijanja metoda mučenja. U logoru u Bijelome Polju zabilježen je slučaj silovanja Hrvaticice i mučenja zarobljenih pripadnika HVO-a. U logoru u Vrapčićima, prema iskazima preživjelih logoraša, zabilježena su brojna mučenja na zarobljenim pripadnicima HVO-a, kopanja grobova na prvoj crti i prisilan rad pod vatrenome paljbom na prvoj crti bojišta. Pravi koncentracijski logor bio je u IV. osnovnoj školi u Mostaru. Hrvatski logoraši u navedenome koncentracijskom logoru morali su kopati grobove svaki dan pod kišom metaka i granata za poginule pripadnike ABiH. U skladu s tim hrvatski logoraši

¹⁵⁶ Iskazi logoraša Gorana (Ante) Blaževića i Ivana (Frane) Kneževića. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 378, 629.

¹⁵⁷ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 752.

¹⁵⁸ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 9-12. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 624-627.

¹⁵⁹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 12-46.

morali su ljubiti mrtvace u čelo pod prisilom stražara.¹⁶⁰ Stražari su tjerali hrvatske logoraše da se međusobno tuku po noći i organizirali bi kladenja, prisilno su im vadili krv, prisiljavali ih da piju vlastiti urin, mlatili bocama, stolicama, željeznim šipkama sve dok se ne bi onesvijestili.¹⁶¹ Jedna od metoda mučenja hrvatskih logoraša bila je vješanje za noge kako bi ih se moglo lakše tući po glavi i bubrezima.¹⁶² Logorašu Juri Kosiru odsjekli su uho, a drugome logorašu Lasiću stražari ABiH urezali su slovo „U” na čelu, odsjekli genitalije i potom ga ubili.¹⁶³ Muslimanski stražari ubili su logoraša Peru Kosira i Dragana Lasića, a potonjemu su naknadno na čelu urezali “Maks”.¹⁶⁴

Zaključna razmatranja

Muslimansko političko i vojno rukovodstvo odbija i niječe svaki spomen na postojanje koncentracijskih logora za Srbe i Hrvate u Domovinskome ratu zbog zločina koje su u njima činili. Međunarodni kazneni sud za Jugoslaviju u Den Haagu priznaje postojanje bošnjačkih logora, no taj sud nije smatrao te logore integralnim dijelom muslimanske politike etničkoga čišćenja.¹⁶⁵ Prema dostupnim podacima za 23 općine Bosne i Hercegovine muslimanska ABiH po nalogu ratnoga vođe Alije Izetbegovića utemeljila je 331 logor u kojima je bilo zatočeno 14 444 Hrvata, od čega 10 386 civila i 4 098 pripadnika HVO-a. U logorima su ubijena 632 Hrvata, a njih 50 ubili su na ritualan način pripadnici postrojbe El Mudžahid. Upravo navedeni podatci dokazuju da su bošnjački logori bili integralni dio etničkoga čišćenja Hrvata u Bosni i Hercegovini. Muslimanski politički i vojni čelnici još uvijek nisu optuženi za organiziranje logora u Domovinskome ratu pred domaćim i stranim kaznenim sudovima.

¹⁶⁰ Svjedok Josip (Franjo) Kordić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 1-2.

¹⁶¹ Svjedok Mario Škobić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 3-5. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 520.

¹⁶² I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 79.

¹⁶³ Svjedok Dinko (Žarko) Vlaho. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 15-25. Usp. Svjedok Miho (Ivan) Beno. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi Miho Beno, 1-9.

¹⁶⁴ Ustaški general Vjekoslav “Maks” Luburić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka br. 3., 1-29.

¹⁶⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 23.

= *Misijana Brkić-Milinković* =====

Interdisciplinarni doktorski Studij Sveučilišta u Mostaru

misijana.brkicmilinkovic@ff3.sum.ba

UDK: 061.22:930.85(497.6 Mostar)

Stručni rad

MATICA HRVATSKA MOSTAR I NJEZINO PROLJEĆE: ČUVARI KULTURE, JEZIKA, TRADICIJE I IDENTITETA HRVATA U BIH

Sažetak

Najstarija hrvatska kulturna institucija Matica hrvatska utemeljena je 1842. godine; prvo je djelovala kao Matica ilirska, a potom dobila sadašnje ime – Matica hrvatska (1874.). Matica hrvatska otpočetak je bila usmjerena na promicanje ideja hrvatskoga narodnog preporoda, odnosno razvitak nacionalne svijesti i kulturnoga prosvjeđivanja. Ovaj rad donosi kratak pregled Matičinih ogranaka u BiH te posebno analizira djelovanje Matice hrvatske Mostar, s naglaskom na njezinu manifestaciju *Mostarsko proljeće* – *Dani Matice hrvatske*. Ujedno, u radu je ukazano na značaj i utjecaj te manifestacije ne samo u kontekstu Hrvata u BiH nego i mnogo šire. Uz manifestaciju koja je postala prepoznatljiva u regionalnim pa i europskim okvirima, napravljen je osvrt i na ostale aktivnosti Matičina ogranka u Mostaru (časopisi, spomenici, okrugli stolovi i sl.), kojima je istaknuta, između ostaloga, i edukativna te prosvjetiteljska uloga toga ogranka. Cilj je rada pokazati kako je Matica hrvatska Mostar *tihom diplomacijom* i lobiranjem u regionalnim i europskim kulturnim središtima povećala stupanj zanimanja za projekte Hrvata u BiH, napose za one iz područja kulture, ali i pozicionirala bosanskohercegovačke Hrvate kao narod koji svojom kulturom, tradicijom i identitetom pripada europskom kulturno-civilizacijskom naslijeđu.

Ključne riječi: Matica hrvatska; *Mostarsko proljeće*; kultura; identitet; Hrvati u BiH

MATICA HRVATSKA OF MOSTAR AND ITS FESTIVAL *THE SPRING OF MOSTAR*: THE GUARDIANS OF CROATIAN CULTURE, LANGUAGE, TRADITION AND IDENTITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The oldest Croatian cultural institution Matica hrvatska was founded in 1842 as Matica ilirska, and it was renamed into its current name – Matica hrvatska in 1874. Since its very beginnings, it has been focused on promoting the ideas of the Croatian national revival, that is – the development of national consciousness and cultural enlightenment. This paper provides a brief overview of Matica's branches in Bosnia and Herzegovina with a special emphasis on the activities of the Matica hrvatska of Mostar and its manifestation *The Spring of Mostar*, in an attempt to point out to the significance and influence of this manifestation not only in the context of Croats in Bosnia and Herzegovina, but also much wider. In addition to the manifestation, which has become recognizable in regional and European context, the paper also gives an overview of other activities, such as publishing magazines, raising of monuments, organizing conferences..., which emphasize, among other things, the educational and enlightening role of the Matica hrvatska of Mostar.

It is emphasized that the Matica hrvatska of Mostar, through quiet diplomacy and lobbying in regional and European cultural centres, increased the level of interest in projects of Croats in BiH, especially those in the field of culture, but also positioned the Croats of Bosnia and Herzegovina as a nation who, with its culture, tradition and identity, belongs to European cultural and civilization heritage.

Keywords: Matica hrvatska of Mostar; The Spring of Mostar; culture; identity; Croats in Bosnia and Herzegovina

Uvod

Matica hrvatska najvažnija je hrvatska kulturna institucija utemeljena 1842. godine, a njezina je svrha – promicanje nacionalnoga i kulturnoga identiteta na umjetničkome, znanstvenome i duhovnome polju i u stvaralaštvu te na području gospodarstva i javnoga života. Kao takva, Matica skrbi i o društvenome razvitku.

Prvotno je nosila naziv – Matica ilirska, a njezin je cilj bio: promicanje ideja hrvatskoga narodnog preporoda, odnosno razvitak nacionalne svijesti i kulturnoga prosvjećivanja. Ljudevit Gaj bio je začetnik ideje o utemeljenju Matice hrvatske 1829. godine, a deset godina kasnije, na sjednici Ilirske čitaonice, odlučeno je utemeljiti društvo koje bi se bavilo nakladništvom i izdavalo knjige na hrvatskome jeziku.

Matica je prvotno osnovana kao izdavačka kuća unutar Ilirske čitaonice (1844. objavljena je Matičina prva knjiga, izdanje Gundulićeva *Osmana* s Mažuranićevim dopunama XIV. i XV. pjevanja), a predsjednik Čitaonice J. Drašković imenovan je i prvim predsjednikom Matice. Za Bachova apsolutizma održala se, iako je bila zabranjena Ilirska čitaonica, postala je samostalnom ustanovom te je uspostavila odnose sa srodnim društvima u Češkoj, Sloveniji i Srbiji. God. 1869–1903. izdavala je list *Vienac*, središnji hrvatski književni časopis toga razdoblja. Pridjev ilirski zamijenjen je hrvatskim 1874., kada je za predsjednika izabran I. Kukuljević, koji je zamijenio I. Mažuranića (predsjednik od 1858)(...) (...) Od 1967., kada je potaknula donošenje Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, Matica hrvatska postala je jednim od nositelja političkih ideja hrvatskoga proljeća (napose preko lista *Hrvatski tjednik*) pa je nakon sloma toga pokreta njezin rad obustavljen (1972). Obnovljena je 1990. i od tada djeluje kontinuirano.¹

Ilirska čitaonica pridonijela je i osnutku Narodnoga muzeja (1840.), Gospodarskoga društva (1841.) te Narodnoga teatra (1840.), što pokazuje njezin velik utjecaj na hrvatsku kulturu.² Godine 1850. dolazi do promjena i Matica ilirska počinje samostalno djelovati.³

Zahvaljujući brojnim ograncima MH, 50-ih godina 20. stoljeća nastaju mnogi časopisi i niz povremenih izdanja, čija je uloga bila obnavljanje i buđenje novih kulturnih snaga. Godine 1960. u Zagrebu je utemeljen Nakladni zavod Matice hrvatske, a dvije godine kasnije Matica pokreće biblioteku *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, najutjecajniju hrvatsku književnu ediciju 20. stoljeća. Godine 1967. Matica je inicirala donošenje *Deklaracije o nazivu i položaju hr-*

¹ "Matica hrvatska", *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39433>> (24. I. 2023.).

² Tadija Smičiklas - Franjo Marković, *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892.: spomen-knjiga*, Matica hrvatska, 1892., str. 4.

³ „Počinje samostalno djelovanje Matice ilirske, odnosno ona više nije glavica u Čitaonici (koja u lipnju završava svoj časní život). Devetoga rujna sastaje se odbor kojemu je na čelu bio dotadašnji potpredsjednik Čitaonice kanonik Mate Vuković i odlučuje da nova pravila Matice ilirske izrade Ivan Kukuljević Sakcinski i Vjekoslav Babukić.“ Stjepan Damjanović, *Matica hrvatska od 1842. do 2017. – Kalendar rada i djelovanja*, Matica hrvatska, 2018., str. 26.

vatskoga književnog jezika. Time je pokrenuta borba za ravnopravan tretman hrvatskoga jezika u praksi.

Matica hrvatska danas djeluje kroz 103 ogranka u Republici Hrvatskoj, devet u inozemstvu te 17 u BiH; ima oko 4000 članova te u Zagrebu – 20 odjela. Aktualni predsjednik, književnik Miro Gavran, na čelo je Matice (na mandat od četiri godine) izabran na Glavnoj skupštini održanoj 6. studenoga 2021. godine u Zagrebu, a u medijskim je istupima naglasio da Matica i njezinih 180 godina obvezuju svakoga na aktivan pristup i otvaranje najvažnijih pitanja bitnih za hrvatsku kulturu, znanost i društvo u cjelini.

Imamo sve predispozicije za djelovanje, no čemu nešto organizirati ako nema korisnika. Zato je iznimno važno i naša je odgovornost učiniti Maticu vidljivijom institucijom u javnosti, jer time raste i njezin utjecaj. Šteta bi bila organizirati sve ove sjajne programe o kojima smo dosad razgovarali, a da za njih nitko ne zna ili u njima ne sudjeluje. S druge strane, 180 godina najstarije hrvatske kulturne institucije obvezuje nas progovarati o najvažnijim pitanjima u hrvatskoj kulturi, znanosti, društvu pa smo tako nedavno izjavom reagirali na nedopustivo srpsko prisvajanje hrvatskih književnika, što ćemo činiti i u budućnosti kada god je nešto od nacionalne važnosti. Rad institucije treba biti transparentan, a tomu će zasigurno pridonijeti i redizajn službene stranice i veća prisutnost naših aktivnosti u medijima.⁴

Jedan je od najaktivnijih Matičinih ogranka u BiH onaj mostarski, koji već dva i pol desetljeća organizira međunarodnu kulturnu manifestaciju *Mostarsko proljeće – Dani Matice hrvatske*. Manifestacija je počela kao *Uskrs s Maticom*, potom prerasla u *Dane Matice hrvatske*, da bi naposljetku dobila svoj današnji službeni naziv: *Mostarsko proljeće – Dani Matice hrvatske*. Analizom aktivnosti i djelovanja Matice hrvatske u Mostaru ovaj rad naglašava njezin utjecaj i značenje ne samo za Hrvate u BiH nego i mnogo šire.

⁴ Zvonko Sarić, „Miro Gavran: Učiniti Maticu vidljivijom institucijom u javnosti“, *Hrvatska riječ*, 11. II. 2022., <<http://www.hrvatskarijec.rs/vijest/6871/Uciniti-Maticu-vidljivijom-institucijom-u-javnosti/>> (20. XII. 2022.).

1. Kratka povijest djelovanja Matice hrvatske u BiH

Matica je hrvatska, od samoga utemeljenja 1842. godine, imala svoje članove i u Bosni i Hercegovini te ogranke u gotovo svim gradovima u BiH.⁵ Već je na prvome popisu, u prvome izvješću, među utemeljiteljima upisan anonimni – *Rodoljub iz Bosne*. Iz izvješća Matice hrvatske vidljivo je da gotovo nema mjesta u kojemu Matica nije imala povjerenstvo, a u njima nisu djelovali samo Hrvati, nego i Srbi i muslimani. Pokazuje to da ova institucija ima potencijal, vrijednost i sadržaj.⁶

Danas u Bosni i Hercegovini djeluje 17 Matičinih ogranaka, i to u: Banjoj Luci, Bugojnu, Čitluku, Grudama, Kupresu, Livnu, Mostaru, Orašju, Posušju, Sarajevu, Širokom Brijegu, Stocu, Tomislavgradu, Tuzli, Vitezu, Zenici i Žepču. Neki od njih imaju zanimljivu i bogatu povijest, neki su utemeljeni u novije vrijeme.

Koncem kolovoza 1943. godine u Sarajevu je održana utemeljiteljska skupština Pododbora (Ogranak) Matice hrvatske na kojoj su izabrana Matičina tijela. Predsjednikom Glavnoga pododbora imenovan je književnik Šemsudin Sarajlić, počasni su predsjednici postali Ivan Miličević i Edhem Mulabdić, tajnik – Dragutin Kamber, a rizničar – Enver Čolaković. Članovi Pododbora bili su istaknuti književnici i povjesničari: Ahmet Muratbegović, Emil Lasić, Alija Nametak, Vladimir Jurić, Miroslav Vanino, Hamdija Kreševljaković i Jozo Petrović.

O ogranku se MH u Mostaru pak nalaze podatci da je njegov rad prekinut 1971. godine, a obnovljen 1996. godine pod imenom – Ogranak Matice hrvatske u Mostaru, kada na njegovo čelo dolazi književnik prof. Zdravko Kordić.

⁵ „Prvi član bio je Antun Vikić, župnik u Dobretićima, a MH je imala svoje ogranke u gotovo svim gradovima u BiH. U Sarajevu je Matica do 1945. imala više od tisuću članova, među kojima velik broj muslimanske vjere, Mostar je imao dva Matičina povjerenstva, Banja Luka 23 člana, Široki Brijeg 16 članova... Zorić je istaknuo kako je Nevesinje imalo i hrvatsku čitaonicu! 'U Sarajevu je s Maticom živo surađivao S. S. Kranjčević', naglasio je Zorić te istaknuo kako je MH objavila prijelomne knjige za povijest BiH. Zorić se dotaknuo i značenja Sarajevske deklaracije o hrvatskome jeziku iz 1971.“ „Šimićevi susreti: Petrač i Zorić predstavili ediciju 'Stoljeća hrvatske književnosti'“, *Dnevnik.ba*, 29. VII. 2021., <https://www.dnevnik.ba/dogadaji/simicevi-susreti-petrac-i-zoric-predstavili-ediciju-stoljeca-hrvatske-knjizevnosti-2505043>), (22. I. 2023.).

⁶ Usp. Ida Hitrec, „Matica je uvijek bila uz Hrvate BiH“, *Vijenac*, 25. V. 2017. <<https://www.matica.hr/vijenac/606/matica-je-uvijek-bila-uz-hrvate-u-bih-26778/>> (20. XII. 2022.).

No mostarska se Matica, u pravome smislu te riječi, napokon budi 1998. godine, nakon što je za njezina predsjednika izabran odvjetnik Josip Muselimović. Tada dobiva i novo, službeno ime: Matica hrvatska Mostar. Josip Muselimović na čelu je ovoga ogranka bio čak četiri mandata – do 2014. godine, kada je predsjednica postala akademkinja Ljerka Ostojić, koja i danas vodi mostarsku Maticu.⁷

Jedan od najstarijih, ali i najaktivnijih, Matičinih ogranaka u BiH onaj je u Čitluku.⁸ Obnoviteljska je skupština održana 31. svibnja 1991. godine. Za predsjednika je izabran Tihomir Nakić. Na idućoj izbornoj skupštini, 26. svibnja 1995., predsjednik je postao Nikola Vasilj, a zbog njegove iznenadne smrti izvanredna izborna skupština MH Čitluk održana je 24. travnja 1998. godine. Za novoga je predsjednika izabran Andrija Stojić koji je na svim idućim redovitim izbornim skupštinama Ogranka MH u Čitluku potvrđivan za novoga-staroga predsjednika.

U Grudama je Ogranak Matice hrvatske osnovan 1991. godine, no nije bio mnogo aktivan, ponajprije zbog rata i, kako su sami istaknuli, „inih nedaća“. Rad Ogranka obnovljen je koncem lipnja 2005. godine. Predsjednik je Mario Bušić.

Jedini je posavski Ogranak Matice hrvatske u Orašju, a utemeljen je 1997. godine. Za njegova prvog predsjednika izabran je prof. Vidan Janjić, koji je na

⁷ „Na čelu Matice hrvatske u Mostaru u četiri mandata, bio je ugledni odvjetnik Josip Muselimović koji je Mostarsko proljeće učinio kulturnim brendom grada na Neretvi. Sadašnja predsjednica Ljerka Ostojić sa suradnicima nastavlja nadgradnju. U svim njihovim projektima prepoznaje se želja za očuvanjem kulturnog identiteta hrvatskog naroda u BiH, uz naglašeno poštivanje različitosti drugih naroda. Na takav način daju golem doprinos razvoju i širenju opće kulture u cijeloj BiH i okružju.“ Jozo Pavković, „Mostarsko proljeće učvršćuje most među bh. narodima“, *Večernji list*, 2. IV. 2019., <https://www.vecernji.hr/vijesti/mostarsko-proljece-ucvrscuje-most-me-u-bh-narodima-1310477>, (21. XII. 2022.).

⁸ „Tragom pronađenih pisanih dokumenata među prvim promicateljima rada Matice hrvatske u Hercegovini, napose u Brotnju, treba spomenuti fra Augustina Zupca, župnika u Gradničima (izvješće MH za godinu 1880.) te o. Alfonsa Curića, župnika u Međugorju, i o. Pia Knezovića, župnika u Gradničima (izvješće MH za upravnu godinu 1900.). Prvi pokušaji za osnivanje Matice hrvatske u Čitluku bili su 1970./1971. od članova iz Brotnja koji su pripadali MH u Metkoviću, a koja je u svojoj djelatnosti objedinjavala cijeli prostor Hercegovine i dijelom Bosne. Poznatim događajima nakon Karađorđeva ugušen je rad Matice hrvatske u Metkoviću, članovi podvrgnuti raznim ponižavanjima i progonima, a mnogi strpani u tamnice.“ Ivana Brkić-Čubela, „Tragom povijesti: prvi promicatelji rada MH u Brotnju još u 19. stoljeću“, *Večernji list*, 2. III. 2022., <https://www.vecernji.ba/vijesti/tragom-povijesti-prvi-promicatelji-rada-mh-u-brotnju-jos-u-19-stoljecu-1567717>, (21. XII. 2022.).

toj dužnosti ostao više od 20 godina. Godine 2019. godine zamijenio ga je Željko Vukić.

Jedan od ogranaka o kojima postoje zapisi i iz 19. stoljeća Ogranak je MH u Tuzli (Tuzli Dolnjoj), a prve kroničarske zabilješke za MH u Tuzli sežu još u 1882. godinu. Osnivačka skupština MH Ogranka u Bugojnu održana je u rujnu 2013. godine, a za predsjednika i potpredsjednika izabrani su Antonio Džolan i Bruno Vujević. Nekoliko je bosanskohercegovačkih ogranaka Matice hrvatske utemeljeno u posljednjih nekoliko godina; Matica hrvatska u Kupresu obnovljena je 5. ožujka 2022., a njezina je predsjednica postala Ružica Hrnjkaš Živković. Osnivačka skupština MH u Vitezu održana je 21. lipnja 2022. godine, za predsjednika je izabran Željko Kocaj.

Ogranci Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini, kroz svoje brojne aktivnosti (nakladnička djelatnost, organizacija kulturnih događaja – izložbe, promocije knjiga, kazališne predstave, koncerti...), čuvaju jezik, kulturu i identitet Hrvata na ovim prostorima, a većina njih ima i svoje Dane Matice hrvatske tijekom kojih se i odvijaju navedene aktivnosti. Od svih Matičinih ogranaka u BiH, trajanjem i sadržajem manifestacije, izdvaja se onaj mostarski sa svojim *Mostarskim proljećem – Danima Matice hrvatske*.

2. Ogranak Matice hrvatske u Mostaru

2.1. Dani Matice hrvatske – Mostarsko proljeće

S novim vodstvom i novim imenom mostarski se Ogranak Matice hrvatske doslovno u potpunosti budi i pokreće manifestaciju *Uskrs s Maticom*, preteču današnjega *Mostarskog proljeća*. Manifestacija je od 1998. godine do danas doživjela svojih 25 izdanja.

Godine 1990. s prof. Draženom Milasom i fra Andrijom Nikićem, koji je danas predsjednik HKD Napredak, u franjevačkoj crkvi sv. Petra i Pavla organizirao sam prvi božićni koncert u Mostaru. Na koncertu je nastupio Krunoslav Cigoj, a uspjeh je bio iznimno velik. Sljedeće 1991. organizirali smo uskrsnu kulturnu manifestaciju *Tjedan hrvatske kulture*. Dobar odjek tih zbivanja potaknuo me da 1998, nakon izbora za predsjednika Matice hrvatske - Ogranak Mostar, pokušam pokrenuti nešto slično. I tako je nastao *Uskrs s Maticom*, isprva jednotjedna kulturna manifestacija, koja je godinu poslije udvostručila trajanje. U trećem izdanju Matici, kao organizatoru, pridružio se, u svojstvu umjetničkoga ravnatelja, proslavljeni hrvatski dirigent, maestro Vjekoslav Šutej, a manifestacija

je promijenila ime u *Dani Matice hrvatske Mostar*. Maestro Šutej iznimno je mnogo pridonio današnjoj kvaliteti manifestacije, a važno je pritom napomenuti da on za svoj rad nije želio honorar. Za njega je Mostar grad u kojem je prvi put dirigirao i prema kojem je, kao i prema njegovim žiteljima, razvio poseban odnos.⁹

Činjenica je da su se *Dani Matice hrvatske* odvijali u posebnim vremenskim, društvenim pa i političkim okolnostima, kada u Mostaru mnoge stvari nisu kakve bi trebale biti ili kakve su bile, no Matičino je vodstvo u Mostaru isticalo da su iznimno sretni i ponosni što je manifestacija, prvi put i na jedinstven način, animirala, pa i ujedinila cijeli grad, te da na njoj ravnopravno sudjeluju svi kulturni centri iz BiH.¹⁰ Također se uspostavljaju jake veze s hrvatskim gradovima, središtima kulture, njihovim festivalima i kulturnim ustanovama te publika u Mostaru ima prigodu vidjeti umjetničke ostvaraje iz Zagreba, Splita, Dubrovnika, Rijeke, Pule, Osijeka, Šibenika, Zadra, Omiša, Varaždina...

Već je prvih nekoliko godina manifestacije postalo jasno da je suradnja s hrvatskim gradovima nužna radi kvalitetnije prezentacije hrvatske kulture jer su *Dani Matice hrvatske* zamišljeni kao prostor za promicanje hrvatskoga kulturnog identiteta, ali i kao čuvari hrvatskoga jezika, tradicije i kulture. Predsjednik Josip Muselimić prvih je godina manifestacije isticao da je Matica hrvatska osobito bitna za hrvatski narod koji u BiH prolazi kroz teško iskušenje, razdoblje upitne opstojnosti ili pak asimilacije u nešto što nije. No, kazao je da Matica hrvatska nikad nije stala te ju je nazvao „katedralom duha, intelekta i domoljublja, svjetlom koje obasjava naša nastojanja, zov na zajedništvo, slogu i promicanje teško stjecane kulturne baštine“.¹¹

Posebno je naglašavano: *Dani Matice hrvatske* događaj su namijenjen Mostaru, ali i jak prinos zajedničkomu životu svih naroda u BiH. Usporedno s jača-

⁹ Goran Ivanišević, „Josip Muselimić: Uzlet, odjek i ponos“, *Vijenac*, 29. IV. 2004. <https://www.matica.hr/vijenac/265/uzlet-odjek-i-ponos-10740/> (21. XII. 2022.)

¹⁰ „Dani Matice hrvatske bili su svojedobno konceptualno zamišljeni kao prigodničarska svetkovina kojom se mostarski ogranak najstarije i najmonumentalnije, i ne tek samo kulturne institucije u svih Hrvata svijeta, pridruživao uskrsnim ili božićnim blagdanovanjima. No, mostarska matičarenja s vremenom su stasala u jednu od najuglednijih međunarodnih kulturnih manifestacija ovog dijela europskoga jugoistoka. Matica hrvatska, iz godine u godinu, svojim je sve bogatijim programom u Mostaru, pa onda i po cijeloj BiH, postajala općekulturnom temom (...) (...) Matičini programi postajali odredištem, Matica hrvatska odgajala je mukotrпно nove pohodnike kulture“. Dragan Marijanović, *Široka su Matičina jedra; Dnevnik Dana Matice hrvatske Mostar*, Matica hrvatska Mostar, 2005., str. 11-12.

¹¹ Usp. Josip Muselimić, „Uvodnik“, *Dani Matice hrvatske Mostar 2003.*, Matica hrvatska Mostar, 2003., str. 3.

njem glavnih odrednica koje su *Dane Matice hrvatske* promovirale kao najjaču manifestaciju Hrvata u ovome dijelu Europe, organizatori su krenuli i s njezinom internacionalizacijom. Na taj su način uspostavljene veze s umjetnicima i ansamblima iz cijeloga svijeta, a *Dani* su dobili i tu, vrlo značajnu odrednicu. Vidljivosti *Mostarskog proljeća – Dana Matice hrvatske* u umjetničkim i kulturnim krugovima diljem regije, pa i dijela Europe, pridonijela je tiha diplomatska aktivnost njezinih poklisara. Matica hrvatska u Mostaru, kroz svoju manifestaciju *Mostarsko proljeće*, na neki način, obavlja i svoju edukacijsku zadaću – organiziranjem promocija i radionica za djecu i mlade iz područja književnosti, kazališne i glazbene umjetnosti. Matica, dakle, uči i obrazuje te tako mladim naraštajima dodatno širi svijest o važnosti hrvatskoga jezika, tradicije i kulture. MH Mostar također promovira stvaralaštvo mladih te potiče izvrsnost. U tome kontekstu organizira koncerte, izložbe, književna i kazališna predstavljanja mladih, još neafirmiranih, umjetnica i umjetnika. Na tragu su njezine prosvjetiteljske i edukacijske uloge i razni programi za djecu i mlade organizirani u sklopu *Mostarskoga proljeća*.

Na *Mostarskome su proljeću* svih ovih godina nastupile mnoge eminentne umjetnice i umjetnici¹², a izveden je i niz svjetski poznatih glazbeno-scenskih djela.¹³ Nekoliko je puta, primjerice, gostovao *Ansambl Lado*, nastupio je makedonski državni folklorni ansambl *Tanec*, a dah Rusije donio je zbor *Donski kozaci*...¹⁴

¹² Dunja Vejzović, Krunoslav Cigoj, Amila Bakšić, Zoran Todorović, Ivica Šarić, Sandra Bagarić, Vice Vukov, Arsen Dedić, Oliver Dragojević, Gabi Novak, Tedi Spalato, Zorica Kondža, Matija Dedić, Gibonni, Ibrica Jusić, Tereza Kesovija, Jacques Houdek, Massimo, Natali Dizdar; svirali Ivo i Lovro Pogorelić, Maksim Mrvica, Stefan Milenkovich, Petrit Çeku, Edin Karamazov, Monika Leskovar, kvartet Rucner, Shlomo Mintz; dirigirali Vjekoslav Šutej, Ivan Repušić, Robert Homen, Siniša Leopold, Đelo Jusić, Tomislav Fačini; gostovale Sarajevska, Zagrebačka, Beogradska filharmonija, talijanska Arena di Verona, Salonski orkestar Državne opere Budimpešta i bečka Opera, pijanist Mitani On iz Japana, *Step Afrika!* iz SAD-a, Repušić, Robert Homen, Siniša Leopold, Đelo Jusić, Tomislav Fačini; gostovale Sarajevska, Zagrebačka, Beogradska filharmonija, talijanska Arena di Verona, Salonski orkestar Državne opere Budimpešta i bečka Opera, pijanist Mitani On iz Japana, *Step Afrika!* iz SAD-a, *Contemporary Dragon Kung-fu Company* iz Kine, pijanistica Rüya Taner iz Turske, Ricardo Garcia iz Španjolske te mnogi drugi domaći i europski orkestri...

¹³ Neka od njih su: „Carmina Burana“, „Ero s onoga svijeta“, „Labude jezero“, „Šišmiš“, „La Traviata“, „Nabucco“, „Jesus Christ Superstar“, „Kneginja čardaša“, „Mala Floramye“, „Splitski akvarel“, „Mamma Mia!“, „Nikola Šubić Zrinski“...

¹⁴ Festival bilježi, među ostalima, i izložbe Vlahe Bukovca, Safeta Zeca, Ljupka Antunovića, Gabrijela Jurkića, Zlatka Ugljena, Dimitrija Popovića, Antuna Masle, Matka Vekića, Ivice Vlašića, Suzane Štimac..., kao i književne nastupe Dragutina Tadijanovića, Veselka Koromana, Ivana Aralice,

Mnogo je toga Matičino *Proljeće* u Mostar donijelo prvi put te tako omogućilo mostarskoj i hercegovačkoj publici užitek u ponajboljim umjetničkim ostvarajima iz ovoga dijela Europe, bilo da je riječ o književnosti, likovnoj, kazališnoj ili glazbenoj umjetnosti. Tako su na Matičinoj pozornici prvi put u Mostaru izvedeni: jedan balet (P. Iljič Čajkovski: „Labuđe jezero“, HNK Zagreb, 2004.), opera (G. Verdi: „La Traviata“, Opera i Balet HNK Ivana pl. Zajca iz Rijeke, 2003.), opereta (E. Kalman: „Vesela udovica“, Narodno pozorište Sarajevo, 2002.); u svojoj su povijesti Dubrovačke ljetne igre prvi put izišle izvan svoga prirodnog ambijenta upravo u Mostar i to s predstavom „Posjet stare dame“, koja je 2003. godine izvedena u krugu tvornice Aluminij. Prve dvije operne koprodukcije između MH Mostar i, u ovome slučaju – Narodnoga pozorišta Sarajevo bile su „Nabucco“ i „Nikola Šubić Zrinski“, 2004., odn. 2006. godine. Prvi je put jedna izvedba klasičnoga djela – Orffove „Carmine Burane“ na Španjolskome trgu u Mostaru 23. lipnja 2007. godine, kojom je dirigirao maestro Vjekoslav Šutej, okupila više od 2000 gledatelja na otvorenome.

Publika u Mostaru tako je u dva i pol desetljeća vidjela „na Matici“ oko 800 različitih kulturnih sadržaja. Primjerice: godine 2004. izvedeno je 55 programa, 2006. – 51 program, 2008. i 2009. godina donijele su 47, odn. 44 programa. *Mostarsko proljeće* nije prekidano ni tijekom pandemije koronavirusa. Iako je 2020. godine održano tek „pandemijskih“ – osam programa, iduće – 2021. – 15-ak, Matica hrvatska Mostar sa svojim je festivalom zadržala kontinuitet. Zanimljivo je da je *Mostarsko proljeće* tih dviju pandemijskih godina održano – ujesen. *Proljeće* je izrodilo i brojne domaće glazbenike, glumce, književnike, likovne umjetnike. U znak sjećanja na jednoga od utemeljitelja manifestacije, dugogodišnjega umjetničkog ravnatelja (2001. – 2009.), pokojnoga maestra Vjekoslava Šuteja, ustanovljena je i nagrada: *Kristalna matica* i *Velika povelja Vjekoslav Šutej*, koja se dodjeljuje pojedincima i institucijama/ustanovama za doprinos i potporu organizaciji programa *Mostarskoga proljeća* te za najuspješnija umjetnička ostvarenja. Tako je prva *Kristalna matica* i *Povelja Vjekoslav Šutej* dodijeljena glumcu Borisu Cavazzi za maestralnu ulogu Ignjata Glembeja u predstavi beogradskoga Ateljea 212 „Gospoda Glembajevi“, izvedenoj na *Mostarskom proljeću* 18. travnja 2011. godine.

Zvonimira Baloga, Luke Paljetka, Jevrema Brkovića, Petra Gudelja, Anđelka Vuletića, Nedjeljka Fabrija, Tonka Maroevića, Mire Gavrana, Julijane Matanović, Pavla Pavličića...

Posebno je značajna suradnja s velikim festivalima u okružju, primjerice – *Dubrovačkim ljetnim igrama* i *Splitskim ljetom*, što je često isticao i dugogodišnji izvršni producent Matičinih *Dana*, nekadašnji ravnatelj Zagrebačke filharmonije, danas na čelu Zagrebačkoga gradskog kazališta „Komedijska“, Mostarac rođenjem, Miljenko Puljić.¹⁵ Matica hrvatska Mostar na poseban je način uvezala te festivale čiji su programi redovito gostovali u Mostaru, a njihovi dugogodišnji intendant – dr. Ivo Prlender¹⁶ i Milan Štrlić, godinama su bili i članovi Festivalškoga vijeća *Mostarskog proljeća*. O značaju Matice hrvatske Mostar i njezinu društvenom utjecaju govori i činjenica da su visoki pokrovitelji manifestacije redovito bivali predsjednici država ili neki od najviših dužnosnika s državne i federalne razine, primjerice: dr. Dragan Čović, Kolinda Grabar-Kitarović, dr. Ivo Josipović, Vjekoslav Bevanda, Gavril Grahovac, Borjana Krišto... Prigodom otvaranja 20. jubilarnog izdanja *Dana Matice hrvatske*, travnja 2018. godine, tadašnji visoki pokrovitelj, hrvatski član Predsjedništva BiH dr. Dragan Čović, posebnim je riječima naglasio značaj Matice hrvatske Mostar za očuvanje identiteta, jezika, kulture i tradicije Hrvata u BiH.

Snagu koju generiramo iz naše stoljetne tradicije trebamo njegovati i baš kao što to Matica radi, svake godine brusiti i nadograđivati, da ne otupi, da se ne utopi i da traje. Imamo mnogo više nego što često vidimo i zato nam treba dodatni poticaj bolje sagledati odrednicu svog postojanja i opstanka u ovoj zemlji stoljećima. Svi znamo da to nije bilo lako i stoga negujemo sve ono što nas određuje, sve ono što nas izgrađuje i priprema, da tako bude i u stoljećima ispred nas. Svi moramo biti i ostati čuvari svoga identiteta, a Matica će, siguran sam, u tome i dalje biti zvijezda vodilja i crtati mozaik naše prošlosti, isprepleten kroz sadašnjost i ugrađen u vrijeme koje je pred nama.¹⁷

¹⁵ „Dani MH nose u sebi svu ljepotu i bogatstvo kulture Hrvata na ovim područjima. Povijesna isprepletenost s ostalim narodima i kulturama čine ovu manifestaciju još bogatijom i plodonosnijom, a iskrena kulturna suradnja koju smo potaknuli, polako i sigurno, vraća vjeru i nadu u budućnost na ovim prostorima. Želja nam je bila da uz Uskrs pošaljemo istinsku poruku tog blagdana te da, nakon Sarajevske zime, a prije Dubrovačkog i Splitskog ljeta, probudimo najljepše godišnje doba u Mostaru.“ Miljenko Puljić, „Potaknuli smo iskrenu suradnju“, *Večernji list*, Poseban prilog: 10. *Dani Matice hrvatske*, subota, 29. III. 2008., str. 25.

¹⁶ „Vitalnost Matičine baštine, prva je odrednica mostarskih Dana Matice. Manifestacija što stalnim rastom prokazuje posvemašnju neosnovanost ne baš rijetkih sumnji kako habitus najstarije i najuglednije hrvatske kulturne institucije – ne pripada 21. stoljeću. Jer upravo je Matičina baština bila plodotvornim uterom najvitalnije hrvatske kulturne manifestacije s početka novog tisućljeća – Dana Matice hrvatske.“ Ivo Prlender, „Vitalnost Matičine baštine“, *Dani Matice hrvatske Mostar 2004.*, Matica hrvatska Mostar, 2004., str. 8.

¹⁷ Marija Medić Bošnjak, „Kultura treba biti most povezivanja naroda u BiH“, *Večernji list*, 7. IV. 2018.
< <https://www.vecernji.ba/kultura/kultura-treba-biti-most-povezivanja-naroda-u-bih-1237561> > (21. XII. 2022.).

Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović također je, kao jedna od visokih pokroviteljica manifestacije, istaknula kako Matica hrvatska ima, od svojega osnutka do danas, izvanredno važnu ulogu u očuvanju i promicanju hrvatske kulture, što svjedoči i ovim festivalom. Kultura je, naglasila je predsjednica Grabar-Kitarović, hrvatskomu narodu uvijek bila čvrst oslonac u očuvanju njegova identiteta, pa i samoj opstojnosti. Posebice je ta uloga kulture dolazila do izražaja u Bosni i Hercegovini, drevnoj domovini Hrvata, koja je, tijekom povijesnoga vremena, postala susretište različitih kulturnih tradicija.

3. Nagrade i priznanja

Najveće priznanje Matici hrvatskoj Mostar došlo je 2009. godine kada je *Mostarsko proljeće* jednoglasnom odlukom izaslanika na Glavnoj skupštini krovne svjetske udruge festivala EFA-e (*European Festivals Association*) u Vilniusu u Litvi postalo punopravnim članom te asocijacije. Zahvaljujući *mekoj moći*, ali i kulturnoj diplomaciji te lobiranju uglednih umjetnika poput dr. Ive Prlendera, dugogodišnjega intendanta Dubrovačkih ljetnih igara, te Darka Brleka, ravnatelja ljubljanskoga festivala Križanke, festivalska i kulturna javnost na zasjedanju u Litvi čula je o festivalu Hrvata u BiH. To je bio veliki diplomatski uspjeh, vrlo značajan u mnogo širem kontekstu od samoga kulturnog utjecaja. Naime, ovo je priznanje imalo i izvjesne političke konotacije. Hrvati u Bosni i Hercegovini predstavljeni su kao narod iznimna kulturnog bogatstva, narod koji po svemu pripada europskomu kulturno-civilizacijskom krugu.

Tijekom dva i pol desetljeća *Mostarsko proljeće* – *Dani Matice hrvatske* dobili su niz nagrada i priznanja, a u prvome desetljeću 21. stoljeća o festivalu se pričalo kao jednome od najboljih u ovom dijelu Europe. Godine 2006. Matici hrvatskoj Mostar i njezinu predsjedniku Josipu Muselimoviću dodijeljena je *Velika povelja Matice hrvatske* za najbolji Matičin događaj ili manifestaciju u gotovo dvostoljetnoj povijesti te najstarije hrvatske kulturne ustanove. To je priznanje, na poseban način, u svome govoru pozdravio tadašnji predsjednik MH akademik Igor Zidić.

Pravda je spora, ali i dostizna, tako da uz uvažavanje te činjenice ističem radost i osobnu sreću, kao i odobravanje svih Matičinih ogranaka po svijetu, što ova Povelja ide u ruke Josipa Muselimovića i Matice hrvatske Mostar, koji su, djelujući u okolnostima u kakvima

bi se mnogi naši drugi ogranci ugasi, uspjeli stvoriti najrespektabilniji Matičin festival – *Dane Matice hrvatske – Mostarsko proljeće*, a takvoga nikada nije uspjela napraviti ni glavna Matičina organizacija u Zagrebu niti ijedna druga u svijetu.¹⁸

Večernji je list *Danima Matice hrvatske* 2004. godine dodijelio priznanje *Večernjakov pečat* za, kako su naveli, „kulturni događaj desetljeća“. U to vrijeme na čelu festivala kao umjetnički ravnatelj već je nekoliko godina bio proslavljeni hrvatski dirigent maestro Šutej, čiji je doprinos također nemjerljiv u pozicioniranju Matice hrvatske Mostar i njezina festivala na kulturnome zemljovidu Europe.¹⁹

Mostarskome proljeću dodijeljene su sljedeće nagrade i priznanja: *Večernjakov pečat* za 2011. godinu, za najbolju kulturnu manifestaciju u BiH; *Zlatna turistička ruža* 2009. za najbolju turističku, kulturnu i zabavnu manifestaciju u BiH; Zlatna plaketa Sajma gospodarstva u Mostaru 2009. za najbolju regionalnu turističko-kulturnu manifestaciju; priznanje *Didak* za nasljedovanje fra Didaka Buntića na području kulture; Napretkova Velika povelja za uspješnu organizaciju *Mostarskog proljeća* (2008.); *Hercegovačko sunce* za najuspješniji kulturno-umjetnički projekt u BiH (2011.); *Velika povelja* Filozofskog fakulteta SUM-a za osobit doprinos ugledu fakulteta u javnosti, 2017. godine. Velika monografija autora Dragana Marijanovića o 20 godina *Mostarskoga proljeća*, također je 2020. nagrađena *Srebrnom poveljom* Matice hrvatske za najbolja izdanja MH u toj godini.

4. Ostale aktivnosti MH Mostar

4.1. Časopisi

U okrilju Matice hrvatske Mostar, tijekom gotovo tri desetljeća njezina postojanja od obnove rada, izlaze časopisi *Cvitak*, *Motrišta* i *Suvremena pitanja*.

Književno-poučni časopis za mlade *Cvitak* izlazi od 2000. godine, svakoga mjeseca osim srpnja i kolovoza (deset brojeva godišnje). On objedinjuje kul-

¹⁸ <https://dhkhhb.org/2021/12/04/muselimovic-josip/> (19. XII. 2022.).

¹⁹ „Iznimno mi je drago da Matica hrvatska Mostar i dalje snažno ustrajava predstavljanju i promicanju našega kulturnog bogatstva, našeg jezika i identiteta. Dobro nam došli na događaj desetljeća! Tako bar misle oni u Večernjem listu. Nije da nam ne godi! Godi nam! Veselimo se i ovoga puta svemu što nam je organizirala Matica hrvatska Mostar.“ Vjekoslav Šutej, “O Danima Matice hrvatske”, *Dani Matice hrvatske Mostar 2005.*, Matica hrvatska Mostar, 2005., str. 5.

turni izraz mladih iz cijele BiH i po tomu je specifičan jer počiva isključivo na stvaralačkomu radu mladoga čovjeka. Zbog posebna pristupa kulturi časopis je dobio nagrade: *Zlatnu povelju* za najbolja izdanja Matice hrvatske za 2008. i *Mali princ*, za stvaralački doprinos razvoju dječje literature u Bosni i Hercegovini. *Cvítak* je i jedan od organizatora Književnoga memorijala Krešimira Šege, koji se organizira svake godine u prosincu u spomen na jednoga (uz Miru Petrovića) od njegovih utemeljitelja, poznatoga književnika Krešimira Šegu.

Časopis *Motrišta* utemeljen je 1997. godine. U početku su izlazila dva broja godišnje, kasnije tromjesečno, a danas dvomjesečno – šest brojeva godišnje (dva broja i dva dvobroja). *Motrišta* su referirana u *Central and Eastern European Online Library* (Frankfurt am Main). Svrha je časopisa: istraživanje, čuvanje, razvijanje i promicanje kulturnoga, znanstvenoga i duhovnoga stvaralaštva, gospodarstva i javnoga života te skrb za demokratski društveni razvitak. *Motrišta* su dobitnik *Diplome za najbolji časopis* na Međunarodnome sajmu knjiga Sarajevo 2014. te *Srebrne povelje* Matice hrvatske za najbolja izdanja 2016. godine.

Časopis za prosvjetu i kulturu MH Mostar *Suvremena pitanja*, u sunakladništvu s Fakultetom prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru, redovito je izlazio do 2021. godine.

4.2. Spomenici koje je podigla MH Mostar

Matica hrvatska Mostar, s Hrvatskim kulturnim društvom Napredak, inicirala je i 2012. godine podigla spomenike dvojici bosanskohercegovačkih nobelovaca – Ivi Andriću i Vladimiru Prelogu te uredila Park nobelovaca u mostarskoj Ulici kralja Zvonimira. Matica hrvatska tako se pozicionirala kao jedna od rijetkih institucija u Gradu Mostaru (pa i šire) koja se bori da značajni Hrvati (napose bosanskohercegovački) iz različitih područja djelovanja – kulture, umjetnosti, znanosti..., ne budu zaboravljeni. Tu su i spomenici Antunu Branku Šimiću, Iliji Jakovljeviću, akademiku Ivanu Zovki...

Otvaranje Mostarskog proljeća, i to onog 14., znanavijek će ostati upisano u kronike grada, zahvaljujući Matici hrvatskoj u Mostaru i njezinoj upornoj želji i vrlo učinkovitim nastojanjima da se u ovom gradu, na koncu i u ovoj zemlji, dostojno obilježi činjenica da su u njoj živjeli nobelovci – Ivo Andrić i Vladimir Prelog (...) (...)Inicijativa je to koju je Matica hrvatska Mostar realizirala zajedno s HKD-om Napredak. Autor skulptura je zagrebački

akademski kipar Zoran Jurić, a lijevane su u Ljevaonici Ujević. Inače, Zoran Jurić nagrađivani je autor mnogih spomenika na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, između kojima su i spomenik Stjepanu Radiću u Zagrebu, spomenik Draženu Petroviću u Šibeniku, spomenik papi Ivanu Pavlu II. u Sarajevu...²⁰

Uz to, Matica hrvatska Mostar istim se načelom vodila kada su u pitanju značajne osobe iz povijesti Hrvata BiH; tako su podignuti i spomenici posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini, i to u Mostaru i Kraljevoj Sutjesci (2005.). Autor velebnoga spomenika mostarski kipar je Željko Marić.

4.3. Ostala događanja

Od samoga osnutka Matica hrvatska Mostar pomno prati sva društvena zbivanja u BiH te organizacijom okruglih stolova, konferencija i znanstvenih skupova reagira u smjeru očuvanja opstojnosti i zaštite kulturnoga i svakoga drugog identiteta Hrvata u BiH. Na tim se skupovima govorilo o svim problemima s kojima se susreće hrvatski narod u BiH. Posebno je na tome polju Matica bila aktivna koncem 90-ih godina prošloga stoljeća te u prvim godinama novoga stoljeća.

Prvi okrugli stol organiziran je 1999. pod nazivom *Može li daytonska BiH bez tri entiteta imati tri identiteta*, drugi 2001. o temi *Hrvati Bosne i Hercegovine – što i kako dalje*, dok je treći o položaju hrvatskog jezika u BiH održan 2004. godine. Na okruglim su stolovima sudjelovali brojni eminentni znanstvenici, intelektualci, kulturni djelatnici i političari iz BiH i Hrvatske, a uvidom u zbornike s tih skupova jasno je koliko su njihova izlaganja aktualna čak i danas, s tolikim vremenskim odmakom. Matica, dakle, ne šuti: ona upozorava, ukazuje, otkriva...; ona reagira na sva aktualna društveno-politička zbivanja koja se tiču Hrvata u BiH.

Zaključak

Mostarski je Ogranak Matice hrvatske jedan od njezinih najaktivnijih ograna uopće te je, zahvaljujući ponajprije manifestaciji *Mostarsko proljeće*, uspio zauzeti značajno mjesto na kulturnome zemljovidu Europe. Odličan je to način

²⁰ Dragan Marijanović, *Dani Matice hrvatske – Mostarsko proljeće, dvadeset godina*, Matica hrvatska/Ogranak u Mostaru, 2020., str. 208.

promocije i naglašavanja vjekovne opstojnosti i samosvojnosti Hrvata Bosne i Hercegovine koji jednom takvom manifestacijom Europi i svijetu pokazuju da su i sami dio europskoga kulturnog naslijeđa. Matičino poslanje, u vremenima teškim za bh. Hrvate, dobrim je dijelom ispunilo svoju svrhu. Matica hrvatska Mostar je, zahvaljujući svojoj manifestaciji, odaslala poruku kulturnoj i inoj javnosti o Hrvatima u BiH kao ravnopravnu narodu u BiH koji ima svoju bogatu tradiciju i kulturu te predstavlja neizostavan kamenčić u mozaiku aktualnih društveno-političkih zbivanja.

Matica hrvatska Mostar obnaša i prosvjetiteljsku i edukacijsku ulogu, uči i obrazuje mlade naraštaje kroz brojne radionice u kojima ih, između ostaloga, podučava o jeziku, njihovu naslijeđu, tradiciji i kulturi naroda kojemu pripadaju. Matica hrvatska Mostar i njezino *Proljeće* u proteklih su se dva i pol desetljeća pozicionirali kao istinski čuvari kulture, jezika, tradicije i identiteta Hrvata u BiH. Na tome putu treba ustrajati, u institucionalne okvire posložiti još neke stvari, iskoristiti *meku moć* kulture te nastaviti s *tihom* diplomacijom i lobiranjem kada god se i gdje god može. Ali i „glasno“ reagirati kada zatreba.

Jezik kulture i umjetnosti kroz primjer Matice hrvatske Mostar i njezinih aktivnosti pokazao se kao istinski promicatelj vrijednosti jednoga naroda, naroda koji ima svoj identitet, jezik, tradiciju i kulturu, i koji, kao takav, treba ostati i opstati na svojim vjekovnim prostorima u BiH.

== *Silvana Marić Tokić ♦ Ivica Skoko* ==

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet - Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodnoslovno matematičkih i odgojnih znanosti

silvana.marictokic@ff.sum.ba - skoko.ivica@gmail.com

UDK: 004:323.1(497.6=163.42)

Pregledni rad

INFORMACIJSKA STRATEGIJA U SVRHU IZNUĐIVANJA IDENTITETA

Sažetak

Za opstojnost naroda potrebno je održavati i njegovati vlastiti identitet. Pritisci i poništavanje identiteta zabilježeni su tijekom povijesnih zbivanja, bilo da su dolazili od neprijatelja koji je porobio neki narod, bilo od interesnih skupina koje djeluju na suprotan način preko „meke moći“. Tako je i hrvatski nacionalni i kulturni identitet u BiH tijekom različitih povijesnih razdoblja bio pod raznim pritiscima. Medijsko političko oblikovanje javnoga prostora unutar BiH, a i šire, i dalje zahtijeva borbu za očuvanje i vidljivost hrvatskoga nacionalnog identiteta. Tako nova informacijska vremena imaju neku novu ugrozu, neke nove metode i alate, u kojima mediji imaju značajnu ulogu. Mediji tehnikama „proizvodnje pritiska“ i „proizvodnje zaborava“, stvarajući određene narative koji oblikuju korpus javnoga znanja, nastoje utjecati na donositelje političkih odluka. Primjenom određenih informacijskih strategija stvara se neko novo „kolektivno pamćenje“, neki novi identitet, gdje neće biti mjesta za očuvane postojeće tradicije, kulture i identitete, prije svega, hrvatskoga naroda. I sam jezik podlozan je raznim pritiscima, a znamo da je identitet jednoga naroda neraskidivo povezan s njegovim jezikom i dio je društvenoga znanja jednoga naroda. Stoga je očuvanje jezika bitno za očuvanje identiteta. Kako bi se odgovorilo tim izazovima, potrebno je imati definirane informacijske strategije koje bi određivale okvir održanja identiteta. Dosadašnji pokazatelji ukazuju na nedovoljno osmišljene informacijske strategije hrvatskoga naroda i njegovih političkih predstavnika u BiH, a vidljivo je da se gubitkom informacijskoga i medijskoga rata u velikoj mjeri otežava položaj hrvatskoga naroda u odnosu naspram drugih identiteta koji su dominirajući unutar medijsko-informacijskoga prostora. Bez posjedovanja medija na vlastitome jeziku te osmišljenih informacijskih strategija (koje bi osim medija uključivale i druge forme, kao što su razne udruge, tzv. nevladin sektor, akademsku zajednicu i dr.) ne može se doći do jačega utjecaja na javno znanje kao dominantno znanje u javnome prostoru.

Ključne riječi: identitet; informacijske strategije; javno znanje; mediji; Bosna; Hrvati

INFORMATION STRATEGY FOR THE PURPOSE OF IDENTITY EXTORTION

Abstract

For the existence of people, it is necessary to maintain and nurture their own identity. Various pressures and identity cancellation were recorded through historical events, whether they came from an enemy who enslaved a nation, or from interest groups acting subtly through 'soft power'. The same thing was happening to the Croatian national and cultural identity in Bosnia and Herzegovina which has been under various pressures during various historical periods. So, the new times of information have some new threats, some new methods and tools, in which the media plays a significant role. Through the technique of 'creating the pressure' and "producing the oblivion," the media has been creating certain narratives forming the public knowledge corpus and trying to influence political decision makers. By implementation of certain information strategies, a new 'collective memory' is created, a new identity, where there will be no place for preserved existing traditions, cultures and identities of the Croatian people above all. The language itself is subject to various pressures, and we know that the identity of a nation is inextricably connected to its language and it is part of the social knowledge of a nation. Therefore, the preservation of language is important for the preservation of identity. In order to address these challenges, it is necessary to have defined information strategies which would define a framework for identity preservation. Indicators to date point to the insufficiently conceived information strategy of the Croatian people and its political representatives in Bosnia and Herzegovina, and it is evident that the loss of information and media warfare significantly complicates the position of the Croatian people in relation to other identities which dominate the media and information space. Without media in their own language and developed information strategies (which would include other forms, such as various associations, the so-called non-governmental sector, academic community, etc.), there can be no stronger impact on public knowledge, as a dominant knowledge in public space.

Keywords: identity; information strategies; public knowledge; Media; Bosnia; Croats

Uvod

Države i razne interesne skupine, bilo političke ili ekonomske, kontrolom informacije i nadzorom komunikacijskih kanala, nastoje ovladati korpusom javnoga znanja kao znanja o temi rasprave koje je dominantno u javnome prostoru, te time stvoriti preduvjete za svoje lakše i učinkovitije djelovanje. One zemlje ili narodi koji nemaju izrađene informacijske strategije te razvijenu in-

formacijsku infrastrukturu i informacijsku politiku dolaze u podređen položaj i situaciju da se stalno brane od raznih nasrtaja dezinformacija i inverzije istine.

U Bosni i Hercegovini postoje podjele unutar korpusa javnoga znanja što dovodi do stvaranja triju, odnosno četiriju, oprečnih javnih znanja o događajima na ovim prostorima radi izgradnje različitih kolektivnih pamćenja, što pridonosi različitim viđenjima daljnega razvitka i opstanka države. Osim triju konstitutivnih naroda koji žive na prostoru BiH, koja imaju tri različita javna znanja, četvrto javno znanje pripada međunarodnoj zajednici. Informacijske strategije koje promovira međunarodna zajednica često su u suglasju sa strategijama jednoga od naroda. Kako bi očuvali svoj identitet, Hrvati u BiH trebaju imati izgrađene informacijske strategije koje bi bile okvir za društveno-političko djelovanje kako bi se mogle održati kao relevantan čimbenik. Do sada je vidljivo da takve strategije nisu izgrađene, nego su prividne, stihijske i mijenjaju se ovisno o trenutačnim potrebama interesnih skupina, političkih ili ekonomskih, te nemaju izrađene komunikacijske kanale (medije) koji bi poslužili za bolje pozicioniranje u javnome prostoru, što Hrvate u BiH često dovodi u podređen položaj i situaciju da su u defanzivi u odnosu na druga dva naroda. U takvoj defanzivi često su u situaciji da brane svoj identitet koji je dio društvenoga znanja jednoga naroda, ali izvan prostora javnoga znanja.

Informacijsko doba i nove tehnologije donose neke nove ugroze gdje se raznim metodama pomoću tehnika „proizvodnje pristanka“ i kreiranja „kolektivnoga zaborava“ stvaraju neka „nova pamćenja“ i narativi koji oblikuju korpus javnoga znanja te tako nastoje stvoriti neke nove istine i neke nove identitete, gdje neće biti mjesta za očuvanje postojeće tradicije, kulture, jezika, što je neizostavan dio identiteta nekoga naroda. Ovakvim je ugrozama u BiH izložen hrvatski narod, koji do sada nije imao jasno definirane informacijske strategije kojima bi se ublažili ovakvi informacijski udari.

1. Javno znanje

Javno znanje ima nezaobilazan udio u ljudskome razvoju, od samoga postanka pa sve do informacijskoga doba kada su tehnologije uznapredovale i kada su retoričke vještine na vrhuncu. U svojim počecima „javno znanje nije moglo

postojati u današnjoj formi, ono se institucionaliziralo kroz povijest¹, a tehnološkim napretkom i sve izraženijom potrebom interesnih skupina da utječu na korpus javnoga znanja nisu se birale metode i sredstva oblikovanja, nego se raznim vidovima dezinformacije i manipulacije nastojalo utjecati i javno znanje prilagoditi svojim potrebama. Stoga „prostor javnoga znanja nikada nije bio idilična razmjena znanja, nego prostor u kojemu su se vodili, i u kojemu se vode, otvoreni ratovi pisanim porukama“².

Javno je znanje tijekom cijele ljudske povijesti u gibanju i doživljava promjene, odnosno većim razvojem postajalo je sve složenije i raslojenije. „Razilaženje unutar prostora javnog znanja različitih grupa unutar jednog društva ostavlja prostor za manipulaciju javnim znanjem. Ono javno znanje koje bude nadmoćnije u informacijskom prostoru će dati svoje viđenje ‘istine’.“³ Svoju istinu interesne grupe promoviraju plasirajući dezinformacije u javni prostor kako bi utjecale na korpus javnoga znanja, tako da „javno znanje u velikoj mjeri, barem po svojem opsegu i načinu distribucije, određuje dominirajuće znanje u javnom informacijskom prostoru“⁴. Da bi plasirali dezinformacije, moraju posjedovati i medije kao komunikacijski kanal. Posjedovanjem medija dolazi se do informacijske nadmoći i oblikovanja javnoga znanja u skladu s interesima i potrebama. Ako promatramo prilike u BiH tijekom i nakon završetka rata, možemo vidjeti da one strane koje nisu imale svoje medije nisu uspjele u potpunosti oblikovati medijsku i informacijsku sliku o ratu na ovim prostorima. „Svatko tko je bio u prilici proći iskustva rata i svjedočiti međunacionalnim konfliktima, zna da se sukob interesa pretvara u sukob kolektivnih narativa, ustvari u sukob nad vlasništvom prošlosti, povijesti, baštine ili identiteta.“⁵ Različiti prikazi uzroka, tijeka i završetka rata, nametanje nekoga novog shvaćanja kolektiviteta kao i učenje zaborava, gdje se nastoji nametnuti neki novi identitet i nova povijesna i aktualna paradigma, dovode do „proizvodnje“ više znanja.

¹ Miroslav Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2008., str. 30.

² *Isto*, str. 56.

³ Silvana Marić Tokić, *Medijsko-informacijski rat: Informacija u središtu društveno-političkih događanja*, Sveučilište u Mostaru, 2002., str. 74.

⁴ M. Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, str. 181.

⁵ Tomislav Šola, *Javno pamćenje: čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zavod za informacijske studije, 2014., str. 25.

Identitet pojedinih naroda (u ovome slučaju tri konstitutivna naroda) bio je vođen različitim informacijskim strategijama u svrhu ili očuvanja njihovog identiteta, ili nadmoći jednoga od identiteta, ili u isticanju važnosti jednog identiteta nad drugim identitetima i izgradio je tri različite vrste javnog znanja, zapravo četiri (Međunarodna zajednica), o događajima na ovim prostorima.⁶

Različite interpretacije istih događanja s udjelom dezinformacije u prostoru javnoga znanja dovode do stvaranja nekih novih istina, prošlosti i sadašnjosti te stvaraju novo kolektivno pamćenje i kolektivni zaborav. Poznato je da se „rijetko kada učinak dezinformacije može poništiti bez ostatka u domeni javnoga znanja“⁷.

2. Provođenje informacijskih strategija radi utjecaja na javni prostor

Kada se analiziraju sukobljavanja tijekom povijesti, „informacijske strategije nisu novost u povijesti ljudskog ratovanja. Uspješan napad na protivnikov duh, njegov sustav moralnih vrijednosti, uvjerenja i stavova jedan je od temelja koji su teoretičari sukoba i ratova, kao što su Sun Tzu i von Clausewitz, isticali kao nužan preduvjet za postizanje ukupne pobjede“⁸. S obzirom na tehnološki napredak te širu i veću dostupnost informacija možemo reći da smo „informirano društvo“, a predrasuda je da smo informirani točnim i istinitim informacijama. Informacije su lako dostupne, bez obzira na to gdje se nalazili, u bilo kojemu dijelu svijeta možete imati podjednak pristup informacijama ako posjedujete tehničke mogućnosti. Korisnost tih informacija za vas, vašu zemlju, političke i druge elite ovisi o izgrađenoj nacionalnoj strategiji kojoj je cilj dominacija ne samo na informacijskome polju nego i na društvenome, političkome, vojnome i nizu drugih polja. Jasno izgrađene strategije naroda, država ili drugih interesnih skupina mogu zauzeti svoje mjesto u prostoru javnoga znanja na svjetskoj, ali i regionalnoj i lokalnoj razini. „Oni pak subjekti koji nemaju definirane vlastite informacijske doktrine i strategije uvijek su u obrambenom položaju, uvijek su prisiljeni sustizati događaje koje informacijski napadač(i) stvara(ju), a što

⁶ S. Marić Tokić, *n. dj.*, str. 76.

⁷ Miroslav Tuđman, *Programiranje istine*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2012., str. 87.

⁸ Gordan Akrap, „Informacijske strategije i oblikovanje javnoga znanja“, *National Security and the Future*, St. George Association, 10(2), 2009., str. 80.

ih stavlja u potpuno neravnopravni položaj u odnosu na napadača.“⁹ Kako će biti naglašeno u drugome dijelu teksta, hrvatski narod u BiH nema izgrađene informacijske strategije i upravo je, kako navodi Gordan Akrap, u nepovoljnu položaju i u situaciji u kojoj se mora opravdati. Da bi se informacijske operacije uspješno provele, potrebno je kontrolirati medije kao komunikacijski kanal koji utječe na događanja na lokalnoj i globalnoj razini. Zavladatai prostorom javnoga znanja te tako nastojati utjecati na kolektivno pamćenje kako bi percepciju sadašnjosti i viziju budućnosti gradili na osnovi izmijenjenih i prilagođenih događaja iz prošlosti jedan je od glavnih ciljeva interesnih skupina koje provode informacijske operacije. Nerazvijenom medijskom strukturom Hrvati u BiH samo su promatrači koji uviđaju da

događaji koje su prikazali tri naroda u BiH Srbi, Hrvati i Bošnjaci su prikazani u potpuno drugačijem svjetlu, oblikovani su prema različitim političkim viđenjima ustrojstva BiH. Plasirajući samo vlastite informacije odnosno dezinformacije u prostor javnog znanja i zauzevši primat u tome prostoru druga strana se nalazi u dosta nepovoljnom položaju jer će se sva buduća događanja oslanjati na postojeći prostor javnog znanja ukoliko ne dođe do njegove izmjene.¹⁰

Nerijetko možemo pronaći tekstove, ne samo medijske nego i one koji su pisani u znanstvene svrhe koji ne prikazuju istinu o ratu i Hrvatima u BiH. Oni su prepuni neistina, predrasuda, dezinformacija, inverzija i fragmentirana pristupa događajima. Upravo ti tekstovi u kasnijemu razdoblju služe kao početna osnova u građenju neke prihvatljive istine koja će imati učinak na kolektivno pamćenje.

3. Imaju li Hrvati u BiH osmišljene informacijske strategije?

Ako znamo da „društveno znanje obuhvaća tradiciju, povijesnu i kulturno baštinu nekog naroda“¹¹, sastavni su dio društvenoga znanja identitet i jezik jednoga naroda koje nastoji očuvati tijekom povijesti, bez obzira na nedaće na koje je nailazio. Tako je i s hrvatskim narodom u BiH koji je tijekom povijesti odolijevao raznim pritiscima i ugrozama, primjerice osmanskoga tlačenja kada

⁹ Isto, str. 79-80.

¹⁰ Isto, str. 142.

¹¹ M. Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, str. 51.

ga je u „jednom periodu 1723. godine ostalo samo 23000“¹². Iako je od tada prošlo skoro tristo godina, a nalazimo se u razdoblju koje možemo nazvati informacijskim, borba za očuvanje identiteta još uvijek nije prestala. Tako nova informacijska vremena imaju neke nove ugroze, neke nove metode i alate, u kojima mediji imaju važnu ulogu i u kojima se tehnikama „proizvodnje pritiska“ i „proizvodnje zaborava“ stvaraju određeni narativi koji oblikuju korpus javnoga znanja te se tako nastoji utjecati na donositelje političkih odluka. Primjenom određenih informacijskih strategija nastoji se stvoriti neko novo „kolektivno pamćenje“, neki novi identitet, gdje neće biti mjesta za očuvane postojeće tradicije, kulture i identitet, prije svega, hrvatskoga naroda. Kako bi se odgovorilo na te izazove, potrebno je imati definirane informacijske strategije koje bi određivale okvir održanja identiteta. Dosadašnji pokazatelji ukazuju na nedovoljno osmišljene informacijske strategije hrvatskoga naroda i njegovih političkih predstavnika u BiH, a vidljivo je da je gubitak informacijskoga i medijskoga rata, nekoliko desetljeća poslije oružanoga sukoba, doveo Hrvate u BiH u jako loš položaj. „Da bi se informacijske strategije mogle ostvariti, potrebna je koordinacija svih dijelova sustava, u ovome slučaju jednoga od naroda. Informacijske strategije koje su više obrambene nego napadačke neće uspjeti ostvariti nadmoć u prostoru javnoga znanja. Primjer toga jest informacijska strategija hrvatskoga naroda.“¹³

Postavlja se pitanje zašto Hrvati u BiH nemaju osmišljene informacijske strategije, nego su one prividne, stihijske i mijenjaju se ovisno o trenutačnim potrebama interesnih skupina, političkih ili ekonomskih. Tomu pridonosi i nedovoljno razvijen medijski resurs koji ni u jednome trenutku nije ozbiljno razvijen i nije stvorena „medijska mreža“ koja bi pomogla kod provođenja strategija. Isto tako vidljiv je nedostatak nevladinih organizacija (NVO-a) i drugih udruženja kao i nepostojanje sinergije javnih osoba iz reda hrvatskoga naroda za lobiranje na međunarodnoj sceni koje bi u suglasju s medijima mogle istaknuti nacionalne interese Hrvata i stati u zaštitu hrvatskoga identiteta. Kolika je važnost ovih skupina, vidljivo je onda kada one koje su kontrolirali centri moći drugih naroda u BiH ili međunarodna zajednica počnu raditi pritisak na

¹² Marko Dragić, *Književnost katoličke obnove i prvoga prosvjetiteljstva (Hrvatska barokna književnost)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2006., str. 20.

¹³ S. Marić Tokić, *n. dj.*, str. 137.

pojedina ili skupinu koja nastoji zaštititi hrvatske nacionalne interese i identitet. Razlog takva (ne)djelovanja možemo tražiti u bojazni političkih elita da bi snažan mediji u jednome trenutku mogao izmaknuti kontroli i imati veći utjecaj od „političkoga pojedinca“. Posljedica je toga zaostatak u formiranju javnoga znanja, kao dominantna znanja u javnome prostoru o određenoj temi rasprave, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u Republici Hrvatskoj te na međunarodnoj razini. Jedan od pokazatelja da informacijske strategije Hrvata u BiH nisu organizirane jest taj da, iako je informacijsko razdoblje, mnogi političari iz reda hrvatskoga naroda nemaju ili ne koriste društvene mreže kako bi iznijeli svoja stajališta o određenim političkim događanjima. Također ni članovi akademske zajednice nisu iskazali interes za npr. *twitter* nalogom kako bi dali svoj obol formiranju javnoga znanja o položaju hrvatskoga naroda u BiH. Zašto je to tako? Jedan od odgovora može se povezati upravo s nepostojanjem strategija koje bi pojedinca koji iskaže svoje stavove mogle „usmjeriti“ i „zaštititi“ od mnogih komentara, prozivanja i prijetnji od neistomišljenika. Tako da se ne bi dopustilo da pojedinac ostane na medijskoj „vjetrometini“, nego bi se pronašao odgovarajući zajednički odgovor.

Hrvati u BiH pod utjecajem su informacijskih strategija koje provode drugi, gdje se vidi sinergija političkoga, medijskoga, obrazovnoga, vjerskoga i diplomatskoga narativa, što Hrvate u BiH dovodi u težak položaj. Nameće se neko novo kolektivno pamćenje koje i povijesna zbivanja pokušava prikazati na „drugačiji“ način, primjenom inverzije i fragmentiranosti, a često i pravom dezinformacijom. Prema Miroslavu Tuđmanu, na stvaranje različitih povijesnih zbivanja utječu informacijske strategije koje oblikuju kolektivno pamćenje. Te strategije ili četiri obrasca kolektivnoga pamćenja jesu: „proizvodnja determiniranog kaosa, proizvodnja pristanka, proizvodnja identiteta, proizvodnja zaborava“¹⁴.

4. Iznudivanje identiteta

Stvaranje novoga identiteta („Jugoslaven“) u bivšoj državi nastalo je kao posljedica strategija koje su provodile određene interesne grupe. U današnjemu vremenskom kontekstu vidljivo je da takav identitet nije imao uporišta na ko-

¹⁴ Usp. M. Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, str. 169.

jima bi mogao opstati, nego je djelovanjem partije, medija i obrazovnoga sustava nastojao izdominirati i tako potisnuti druge identitete. Stvorena su mnoga pisana djela koja su bila u sinergiji s politikom koja je tada dominirala te koja su i preko znanstvenoga znanja nastojala stvoriti novi identitet. „Prema riječima jednog hrvatskog znanstvenika i bivšeg komunističkog čelnika, ‘preko noći su obezvrijeđeni milijuni pseudoznanstvenih radova koji su postali pravo smeće’.“¹⁵ Velik broj takvih radova koji je dominirao preko javnoga znanja ujedno je bio i dio znanstvenoga znanja dijela znanstvene zajednice u Jugoslaviji. „Iako su mnogi autori ‘ugašeni’ skupa s gašenjem njihove totalitarne ideologije, mnogi od njih su pisali i povijesne uratke koji su i danas nazočni u sferi javnoga znanja. Samo kroz funkciju pamćenja pojedini fragmenti tih ideoloških djela koriste se za dnevne potrebe, kako bi se osigurao bilo kakav argument u predmetnoj raspravi.“¹⁶

Nova povijest Bosne i Hercegovine doživljava sličan pokušaj iznuđivanja nove nacije, „bosanske“. To se, prije svega, ogleda u nastojanju da se u javnome diskursu i cjelokupnome medijsko-informacijskom prostoru umjesto imena Bosna i Hercegovina nametne narativ s nazivom „Bosna“. U samomu *Ustavu BiH* naglašava se sljedeće: „Republika Bosna i Hercegovina, čiji je zvanični naziv od sada ‘Bosna i Hercegovina’, nastavlja svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu kao država, sa unutarnjom strukturom modificiranom ovim Ustavom, i sa postojećim međunarodno priznatim granicama.“¹⁷ Sam naziv „Bosna“ može se odnositi na zemljopisnu odrednicu, koja zajedno s Hercegovinom teritorijalno čini državu, a osobe koje žive na tim područjima mogu biti Bosanci ili Hercegovci. U BiH ne žive „Bosanci“ kao nova nacija, nego Hrvati, Srbi i Bošnjaci, tri već izrađene nacije sa svojim posebnostima (kulturnim, jezičnim, povijesnim, vjerskim, političkim i dr.). Sam Alija Izetbegović u jednome od svojih brojnih pisama u obraćanju stranim diplomatima kaže: „Bosna je miješana zemlja: tri vjere, tri nacije, tri kulture“¹⁸, no već tu vidimo nedosljednost, izostavljanje naziva Hercegovina iz samoga naziva države. „Bosnac“ je kao nacionalnost medijski i informacijski uvedena u prostor javnoga znanja i kao

¹⁵ *Isto*, str. 63.

¹⁶ Silvana Marić - Ivica Skoko, „Korpus javnoga znanja u suvremenom dobu“, *Suvremena pitanja*, Matica hrvatska Mostar, 11(21), 2016., str. 173.

¹⁷ Ustav BiH, preambula i članak I.

¹⁸ Alija Izetbegović, *Govori, intervjui i pisma 1999.*, DES, 2002., str. 160.

takva traje dugi niz godina. „I samo izbacivanje naziva Hercegovina iz naziva države BiH prilikom obraćanja medijima dokaz je neuvažavanja dijela jednoga cijelog prostora BiH. Bosna i Hercegovina nikada ne može biti samo Bosna, to moraju shvatiti i Bošnjaci i Srbi i Hrvati, ali i strani predstavnici kada se obraćaju medijima.“¹⁹

Pokušaj izgradnje jedne nove nacije ima za cilj tijekom vremena oslabljivanje i u konačnici brisanje drugih nacionalnih identiteta, kao što je to pokušavano s jugoslavenskom nacijom. „Dok je ta politička bosanska nacionalna reinkarnacija za bosanske muslimane danas izvjesna, za bosanske pravoslavce i bosanske katolike ona će vremenski potrajati, dok ne izblijede posljedice njihove višedecenijske srbizacije i hrvatizacije.“²⁰ Mediji koji promoviraju bošnjačke stavove svakodnevno su tijekom ratnih zbivanja i poslije nastojali „potpomoći“ stvaranju novoga identiteta, preferiranjem nazivanja države Bosna. Uočava se da su i mnogi međunarodni mediji i državnici u svome izričaju koristili taj naziv. Tako u *Planu* Europske inicijative stoje ključne riječi: „Bosna, Bosanci, bosanska politika, bosanska država, bosanski federalizam, bosanski pristup, bosanske normalnosti“²¹, a još je čudnije što i pojedini mediji u Hrvatskoj te pojedini političari, uglavnom lijevoga usmjerenja, u svome izričaju koriste naziv Bosna. Postavlja se pitanje je li to stvar lobiranja ili samo lakšega izgovaranja imena države Bosne i Hercegovine. Mora se priznati da bi došlo do zbunjenosti kada bi se umjesto Ujedinjenoga Kraljevstva (United Kingdom) izgovaralo Kraljevstvo, jer se ne bi znalo je li riječ o Kraljevini Španjolskoj, Kraljevini Švedskoj ili nekoj drugoj kraljevini. Ili, pak, kada bi se umjesto Sjedinjenih Američkih Država izgovaralo Američke Države, došlo bi do nedoumice o kojoj je američkoj državi riječ: Kanadi, Meksiku, Panami ili nekoj drugoj. Ivo Lučić u svezi s tom temom postavlja pitanje: „Je li u pitanju jezična ekonomija, intelektualna lijenost, malograđanska ignorancija, osmišljeni politički projekt, ili ima od svega pomalo?“²²

¹⁹ S. Marić Tokić, *n. dj.*, str. 185.

²⁰ Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, 2005., str. 170., citirano prema: Ibrahimagić, 1999., str. 19.

²¹ Božo Žepić, „Prijedlozi i planovi Međunarodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu“, *Bosna i Hercegovina 1990.-2025.*, UHIP, 2005., str. 245.

²² Ivo Lučić, „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“, *National Security and the Future*, St. George Association, 6(3-4), 2005, str. 38.

Ako i pokušamo shvatiti pragmatičnost stranih medija kojima je lakše napisati Bosna umjesto Bosna i Hercegovina, nema opravdanja za domaće medije da državu oslovljavaju s pola imena te tako dopuste sknavljenje samoga naziva države. Ovakvo sknavljenje nije različito od sknavljenja zastave ili himne, pa je neobično da mediji i politike koji sebe nazivaju državotvornima sknave ime svoje države. Objašnjenje je u nastojanju iznuđivanja nekoga novog identiteta, kao što je to bilo i s identitetom Jugosloven. Bošnjački su mediji već izgradili status glavne nacije stvarajući novu naciju – „Bosanac“, znajući da se Hrvati i Srbi neće odreći svoje nacionalne identifikacije, optužujući da BiH ne smatraju svojom državom nego da su to Hrvatska i Srbija. Tako na suptilan način oduzimaju njihovo pravo na BiH i umanjuju važnost njihovih stajališta. „Umjesto *identiteta* [istaknuo autor] želi se sve poravnati, različitosti potrti i sve dovesti pod konac. ‘Uništiti Hercegovinu, da bi bila mirna Bosna’, već više godina klikću sokolovi unitarizma u Bosni i Hercegovini.“²³

Nastojanje da se iznudi „temeljna“ nacija „Bosanac“ ideja je koja je oživjela za vrijeme Benjamina Kallaya, austrougarskoga upravitelja Bosne i Hercegovine, jer je tako pokušao zaštititi Monarhiju, a oslabiti hrvatsko i srpsko pitanje, „stvaranjem jedne specifične bosanskohercegovačke samosvijesti“²⁴. Ovakav pristup nije dao željeni učinak, upravo jer se Hrvati i Srbi nisu željeli odreći svojih identiteta u korist nekoga novog te „zasigurno se može reći da je pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini sa uvođenjem bosanske nacije od samog svog početka bio osuđen na povijesni neuspjeh“²⁵. Narativ koji je na tragu Kallayeva ponovo je pokrenut u ratnome razdoblju, a tomu svjedoče i citati najčitanijih tiskovina *BH Dani* i *Ljiljan* iz 1993./1994. godine, gdje se navodi: „Ili je bosanska strana zauvijek potrošena i definitivno se raspala na hrvatsku, srpsku i muslimansku? Onda, pak, nema ništa od maloga ZAVNOBIH-a, niti, nažalost, od Bosne, niti od, pogotovo, Bosanca kao ‘temelnog’ naroda.“²⁶. Ejup Ganić u listu *Ljiljan* spominje: „Bosna je ekskluzivni nasljednik tržišta bivše Jugoslavije u islamskom svijetu.“²⁷

²³ Smiljko Šagolj – Franjo Takač, „‘Pidi jezik’ televizijskih dnevnika u BiH ili zašto Europska Unija nema ‘zajednički dnevnik’“, *Kultura komuniciranja*, 1(1), Mostar, 2011., str. 178.

²⁴ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, Veselin Masleša, 1987., str. 76.

²⁵ *Isto*, str. 272.

²⁶ Željko Ivanković, „Tko su Bosanci?“, *BH Dani*, 28. III. 1993., str. 17.

²⁷ Ejup Ganić, „Voljeti svoje i poštovati tuđe“, *Ljiljan*, 15. IV. 1994., str. 4.

Intenzivniji pokušaji nametanja novoga identiteta u javnome prostoru uz pomoć politike zabilježeni su poslije 2000. godine. Reakcije na te pokušaje nisu izostale. „U listopadu 2005. predsjedatelj Predsjedništva Bosne i Hercegovine Ivo Miro Jović obratio se ministru vanjskih poslova BiH Mladenu Ivaniću dopisom kojim ga je upozorio da veleposlanik u Misiji BiH pri NATO-u Sven Alkalaj neodgovorno predstavlja svoju državu, jer na telefaks adresi Misije koju vodi piše Ambassade de Bosnie, što ne odgovara nazivu države.“²⁸

Prije ovoga zabilježen je pokušaj da se aktivizmom političke stranke osnaži ideja bosanske nacije. Stoga je „Alija Izetbegović iznio je na Trećem kongresu stranke održanom 13. listopada 2001. ideju bosanske nacije. Prema njegovim riječima dvije trećine građana BiH izjasnilo bi se Bosancima. On je to i obrazložio: ‘Prije svega, to će uraditi svi Bošnjaci i tzv. ostali. Posljednji će vrlo rado dočekati tu mogućnost da bi se oslobodili ponižavajuće kategorije ostalih’²⁹“.

Alija se ograničio na one koji se osjećaju građanima, a njegov sin Bakir Izetbegović ide dalje te

u lipnju 2005. na jednom od brojnih sijela koje organiziraju stranci po Bosni (ovaj put Fondacija Konrad Adenauer), pa i po Hercegovini, izjavio kako treba promijeniti ime državi, koja bi se trebala zvati samo Bosna, ‘jer Hercegovina je samo jedna od bosanskih regija, kao Krajina ili Semberija’, To je mlađi Izetbegović potkrijepio ‘mišljenjem’, da između 80 i 90% stanovništava BiH osjeća bosanski identitet.³⁰

Ovu je ideju promovirala i „kontroverzna veleposlanica Bosne i Hercegovine u Washingtonu, Bisera Turković. Ona je u raspravi o Daytonskom sporazumu na sveučilištu George Washington izjavila ‘kako će se sva tri naroda u Bosni i Hercegovini asimilirati i svi skupa osjećati Bosancima’³¹. Nastojanje da se sve tri naroda u Bosni Hercegovini osjećaju Bosancima te zanemare svoje identitete može se dovoditi u korelaciju s nekom vrstom bosanskoga nacionalizma, čiji je cilj asimilacija naroda u ono što je po njima ispravno, neki novi identitet i identitet koji pojedinac ne osjeća.

Takvo je nastojanje neodrživo i čak opasno jer „kako biše Mirjana Kasapović u svom radu pod nazivom *Bosna i Hercegovina: deset godina nakon Dayton* ...’izgaranja opće privrženosti novoj bosanskohercegovačkoj državi moguće

²⁸ I. Lučić, *n. dj.*, str. 37.

²⁹ Isto, str. 65.

³⁰ Isto.

³¹ *Večernji list*, 17. XI. 2005., str. 5, citirano prema: I. Lučić, *n. dj.*, str. 65-66.

samo potpunim poštivanjem zasebnih identiteta, a ne njihovom potiranju i potiskivanju”³². Nastojanje da se određenim pritiscima, ovisno o povijesnome kontekstu, stvori „bosanska nacija“ nije novo, slične ideja povijest je bilježila ranije. Tako je

Austrougarska vlast svojski se, doduše, trudila stvoriti poseban bosanski narod, pa je u službi tog naroda govor u BiH nazvan bosanskim, a ponekad i zemaljskim...*Uza sve to ovaj se pokušaj po svemu izjalovio, te uz bošnjaštvo, kao posebnu narodnost onda, kada je bilo u najvećem svijetu, pristaše samo manjina bosansko-hercegovački muslimana, dok katolici i pravoslavci ne htjedoše za nj ni čuti* [istakao autor].³³

Nastojanje „izbacivanja“ Hercegovine iz naziva države nema ni povijesno uporište kada znamo da „Hum je u povijesnim vrelima spomenut 24 godine prije Bosne. Prvi humski knez Mihovil spomenut je 225 godina prije prvog bosanskog vladara bana Borića. Srednjovjekovni Hum (Hercegovina) kao država (politički entitet) postoji 557 godina (od 925. do 1482.), a Bosna 514 godina (od 949. do 1463.)“³⁴.

Identitet jednoga naroda neraskidivo je u svezi s njegovim jezikom i dio je njegova društvenog znanja. Stoga je očuvanje jezika važno za očuvanje identiteta te u pokušajima da se hrvatskomu narodu poturi neki drugi jezik osim hrvatskoga nisu uspjele ni Austrougarska³⁵ ni Jugoslavija spajajući ga sa nekim drugim jezikom. To miješanje jezika samo je pokušaj udaljavanja pojedinaca od njegova identiteta kako bi ga zamagljivanjem i zamućivanjem dezorijentali i postigli svoj cilj. Prema principu, kako je pisao F. Nietzsche: „Oni mute svoju vodu da bi voda izgledala dublje.“ Ovakvo pravljenje novoga Piđin³⁶ jezika Hrvati su uvijek prepoznavali i znali se oduprijeti. Kao dobar primjer očuvanja

³² S. Šagolj - F. Takač, *n. dj.*, str. 178.

³³ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na BiH*, Tisak Hrvatske pučke seljačke stranke, 1908., str. 19., citirano prema: S. Šagolj - F. Takač, *n. dj.*, str. 180.

³⁴ I. Lučić, *n. dj.*, str. 74.

³⁵ Godine 1895. Marko Šešelj, Hrvat iz Mostara, spjevao je pjesmu u čast hrvatskoga Homera fra Grge Martića. No, cenzor austrougarske uprave izbrisao je riječ „hrvatskoga“ i stavio na to mjesto riječ „našega“, a kada pjesnik govori o „rodu i grudi hrvatskoj“, cenzor je izbrisao riječ „hrvatskoj“ i stavio na to mjesto riječ „našoj“. Citirano prema: Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, 1982., str. 521.

³⁶ Navodimo pučkoškolski poznati primjer o afričkim crncima u Americi. Afrikanci (crnci) su kao robovi nasilno dovođeni u Ameriku iz različitih plemena i, naravno, govorili su različitim jezicima. Primjera ima mnogo. U takvim prilikama svi ljudi, zatečeni s različitim jezicima na istome mjestu, na isti način reagiraju. Stvaraju novi jezik zvan Piđin. Citirano prema: S. Šagolj - F. Takač, *n. dj.*, str. 170.

svoga jezika možemo navesti Island. „Na Islandu, koji ima svega 280 tisuća ljudi, iako svi znaju engleski, sve javne institucije imaju zakonsku i ustavnu obvezu da, uz pomoć Instituta za jezik za svaku stranu riječ, moraju pronaći domaću istoznačnicu. I to se uporno radi.“³⁷

Već tridesetak godina nastoji se državu Bosnu i Hercegovinu svesti samo na naziv „Bosna“. Do sada su se time služili mediji koji su izlazili uglavnom u Sarajevu te političari i druge javne osobe koje su sklone unitarnoj Bosni i Hercegovini. Jačina inicijativa ovisila je o trenutačnome političkom ambijentu, ali nikada nije prestala te se u najblažoj inačici održavala u medijskim istupima i pisanjem. Poslije 2000. godine u retorici pojedinih političara bili su izneseni stavovi o preimenovanju BiH, ali nije bilo nikakva konkretnog političkog prijedloga da se to pokuša učiniti preko institucija, nego se taj pojam pokušao kroz medije ustaliti u narativu koji dolazi iz političkoga Sarajeva. Naznake takva pokušaja, davanja službenoga značenja ovoga pojma zabilježena je početkom rujna 2022. godine kada su „građanske stranke“ organizirale prosvjede ispred zgrade OHR-a zbog mogućnosti da visoki predstavnik nametne izmjene *Izbornoga zakona* koje nisu u suglasju s unitarnom državom. Jedan od govornika na skupu „pozvao je da se ime Bosna i Hercegovina promjeni u Bosna. Hercegovina je pokrajina kao i Dalmacija, ne kaže se Hrvatska i Dalmacija, već Hrvatska. I Turska je promijenila ime, tako ćemo i mi u Bosni... dodao je da treba pokrenuti inicijativu da se pokrene peticija da se ovo sprovede“³⁸. Ovaj javni nastup i nagovještaj pokretanja peticije mogu se shvatiti kao „probni balon“ kako bi peticija poslužila kao alat koji bi uz podršku medija poslužio politici da pokuša prijedlog „provući“ kroz institucije. Već krajem rujna 2022. godine slijedi nastavak u kojemu se Nešad Alikadić nadovezuje na spomenutu inicijativu i poziva na zasjedanje Bosanskoga sabora na kojemu će se usvojiti tzv. *Bosanska deklaracija* koja bi išla u smjeru jednoga identiteta. Također ističe da „mi moramo ujediniti bosansku naciju na političkom planu primjenom zajedničkog bosanskog identiteta i na taj način ostvariti jedinstvenu bosansku državu, tako da svi budemo pobjedni-

³⁷ Isto, str. 172.

³⁸ „Poruke sa protesta ispred OHR-a: Okupljeni zatražili da se promijeni ime države BiH“, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/poruke-sa-protesta-ispred-ohr-a-okupljeni-zatrazili-da-se-promijeni-ime-drzave-bih/468270>, (14. IX. 2022.).

ci, da svi budemo ono što jesmo, da budemo ljudi, svoji na svom, kao jedinstveni politički bosanski narod, to jest bosanska nacija³⁹.

Usvajanje ove deklaracije i peticije, bez obzira na to koliko one bile beznačajne, u narednome razdoblju poslužit će u pojedinim raspravama kao argument na koji će se pozivati pojedini političari i zagovornici unitarne BiH u kojoj se brišu drugi identiteti u korist novoga.

Zaključak

Kada se spoznalo da se kontroliranjem javnoga znanja može ostvariti određeni profit, bilo politički ili ekonomski, nastojalo se raznim (dez)informacijama utjecati na to znanje. Informacijsko nadmetanje nije više prikriveno nego se događa unutar javnoga prostora korištenjem medija kao sredstva informacijskoga rata.

Već dugi niz godina na prostoru BiH postoji sukobljavanje različitih informacijskih strategija koje imaju potpuno različite ciljeve. Takvim nasrtajima naročito su izloženi Hrvati u BiH, kojima se nastoji nametnuti neki novi identitet kojemu ne pripadaju, te se nastoji stvoriti „klima“ koja će u narednome razdoblju napraviti preduvjete za iznuđivanje toga identiteta.

Informacijske operacije koje se provode na tlu BiH od različitih političkih opcija često se služe dezinformacijama i lažnim vijestima, obrtanjem istine, fragmentiranim pristupom istini te medijskom manipulacijom kako bi ostvarili bolju poziciju unutar informacijskoga i medijskog polja. Ona politika koja uspije izdominirati informacijskim i medijskim prostorom ostvaruje puno bolju poziciju unutar međunarodnih političkih odnosa.

Hrvatski politički predstavnici nisu se izborili za vlastite medije, osim lokalnih medija, te njihove informacijske strategije nisu jasno definirane, tako da oni nemaju jednaku poziciju u odnosu na strategije drugih dvaju konstitutivnih naroda. Ovo sve utječe i na odnos međunarodnih predstavnika prema jednomu od konstitutivnih naroda, koji nerijetko grade svoje odluke na vrlo različitim vidovima informacija koje su sve samo ne točne i istinite.

³⁹ „Bošnjački radikal poziva: „Maknimo Hercegovinu iz naziva države, kada promijenimo ime obavijestit ćemo Ujedinjenje narode“; <https://www.dnevnik.ba/vijesti/bosnjacki-radikal-poziva-maknimo-hercegovinu-iz-naziva-drzave-kad-promijenimo-ime-obavijestit-cemo-ujedinjene-narode-2642611> (17. IX. 2022.).

Bez kvalitetne informacijske strategije Hrvati u BiH i bez medija koji će promicati tu strategiju ne mogu biti jednako zastupljeni u informacijskome prostoru kako na domaćemu tako i na međunarodnome polju te ne mogu primjerenom odgovoriti na pokušaj kreiranja novih kolektivnih pamćenja.

Sveučilište Sjever, Koprivnica
zeperic@unin.hr - makikelj@unin.hr
UDK:004:316.347(497.6=163.42)
Stručni rad

ULOGA I ZNAČAJ SUVREMENE TEHNOLOGIJE U PROMOCIJI KULTURNOGA IDENTITETA I JEZIKA HRVATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Širenjem mogućnosti korištenja interneta i digitalnih platformi otvorena je sasvim nova dimenzija komunikacije – interaktivna, povoljna i trenutačna s velikim brojem sudionika. Korištenje suvremenih tehnologija, među kojima se ističu društvene mreže, danas postaje imperativ za prijenos sadržaja i raznih oblika djelovanja svih organizacija. Globalizacija pridonosi promjeni prezentiranja aktivnosti, kako poslovnih subjekata tako i kulturnih, obrazovnih, turističkih i drugih aktera. Upravo zbog prednosti, ali i prilagođenosti novim generacijama, financijski povoljnija i vremenski brža suvremena tehnologija uspješno služi za globalnu promociju kulture, jezika i identiteta naroda. Korištenje suvremene tehnologije omogućuje nove i dodatne mogućnosti usmjerene promociji i očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini kao konstitutivnoga naroda. Cilj je rada kroz sekundarne izvore i metodu anketnoga upitnika istražiti koliko hrvatska kulturna društva u BiH prepoznaju i koriste nove, digitalizirane medije kako bi svoj rad i tradiciju koju njeguju kroz različite manifestacije i svečanosti – narodne nošnje, ples, pjesmu, jezik, književnost – promovirali i prenijeli globalno. Istraživanje obuhvaća pitanja korištenja suvremene tehnologije u promociji aktivnosti Hrvatskoga kulturnog društva Napredak BiH i Matice hrvatske sa svojim podružnicama, odnosno ograncima u BiH. Istraživačka pitanja postavljena u ovome radu su: *Utvrđivanje oblika, vrste i učestalosti korištenja suvremenih digitalnih alata u prezentaciji i promociji djelatnosti organizacija koje promoviraju kulturni identitet i jezik Hrvata u BiH. Ima li upotreba društvenih mreža prednost u odnosu na „klasične” medije kao oblik promocije aktivnosti?* Doprinos istraživanja odnosi se na utvrđenje stanja te identifikaciju potrebna smjera razvoja u korištenju alata i modela suvremenih tehnologija radi prilagođene

digitalne prezentacije kulturnih vrijednosti, jezika i identiteta hrvatske zajednice u BiH kroz djelovanja entiteta koji o tome skrbe na području BiH.

Ključne riječi: suvremena tehnologija; društvene mreže; digitalna komunikacija; Hrvati u BiH; kulturni identitet

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF MODERN TECHNOLOGY IN PROMOTING THE CULTURAL IDENTITY AND LANGUAGE OF CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

With growing use of the internet and digital platforms, the concept of communication has acquired a completely new dimension. Nowadays, communication is interactive, affordable and instant, and it involves a large number of participants. The use of modern technologies today is seen as one of the imperatives for the transmission of content and the implementation of various forms of activities within organizations, especially the use of social media. Globalization provides a significant contribution to the transformation of presentation of activities carried out by business entities, as well as cultural, educational, tourism and other entities. Precisely because of its advantages, but also its adaptability to new generations, financially more favourable and faster modern technology is successfully used for global promotion of culture, language and national identity. Modern technology plays an important role in preserving the cultural identity of Croats in Bosnia and Herzegovina as a constituent nation. The aim of this paper is to examine, through a survey and secondary resources, to what extent Croatian cultural societies in Bosnia and Herzegovina use new digitised media in order to globally disseminate and promote their work and the traditions they nurture through various manifestations and ceremonies, including traditional garment, dance, songs, language, and literature. The survey covers usage issues of the use of modern technology in promoting activities of Croatian cultural society Napredak BiH and Matica Hrvatska – BiH, as well as its subsidiaries and branches in Bosnia and Herzegovina. Research questions in this paper are: *Determining the form, types and frequency of use of modern digital tools in presenting and promoting the activities of organizations which promote the cultural identity and language of Croats in Bosnia and Herzegovina; Determining whether social media as means of promotional tools have an advantage over traditional media.* The research will assess the current situation and identify the necessary direction of development in the use of tools and models of modern technologies with the aim of an adjusted digital presentation of cultural values, language and identity of the Croatian

community in Bosnia and Herzegovina through the work of organizations which are dedicated to this mission and operate in the territory of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: modern technology; social media; digital communication; Croats in Bosnia and Herzegovina; cultural identity

Uvod

Specifičnost Bosne i Hercegovine vidljiva je kako u njezinu političkom tako i u kulturnom identitetu. Potpisivanjem *Općega okvirnog sporazum o miru u Bosni i Hercegovini* iz 1995. godine (*Daytonski sporazum*)¹ zajamčena je konstitutivnost triju naroda u Bosni i Hercegovini – Bošnjacima, Srbima i Hrvatima. Bitna osnova konstitutivnosti naroda jest i njegov kulturni identitet – jezik, običaji i tradicija.

Uloga i značaj prepoznavanja kulturnoga identiteta i jezika za neki narod dokazana je u različitim oblicima tijekom povijesti. Važan je povijesni dokaz tomu i rješavanje teritorijalne pripadnosti Međimurja kroz tzv. „međimursko pitanje“. Po raskidu svih državnopravnih odnosa s Austro-Ugarskom Monarhijom 29. listopada 1918. godine Hrvatska ulazi u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim i u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, no Međimurje kao najsjevernija hrvatska regija, zbog određenja rijeke Drave kao demarkacijske linije, ostaje u sastavu Ugarskoga Kraljevstva (Mađarske). Utvrđenje kulturnoga identiteta i jezika imalo je presudan značaj za određivanje identiteta Međimuraca kao pripadnika hrvatskoga naroda te kasniju pripadnost Hrvatskoj. Na poslijeratnoj mirovnoj konferenciji u Trianonu kod Pariza pripadnost Međimurja dokazivala se, između ostaloga, i zbirkama *međimurskih popijevki*. Tako je zbirka pjesama *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, koje je skupio dr. Vinko Žganec², bila jedna od ključnih dokaza pripadnosti Međimurja hrvatskomu nacionalnom korpusu te dokaz života Hrvata u Međimurju, koji govore hrvatskim jezikom, i činjenice kako je Međimurje dio povijesnoga hrvatskog teritorija.³

¹ Usp. „Daytonski sporazum“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14064>. (14. XI. 2022.).

² Emil Heršak - Joža Šimunko, „Međimurje – History, Identity and Migrations“, *Migracijske i etničke teme*, Institute for Migration and Ethnic Studies, 6(4), 1990., str. 569-591.

³ Josip Bajuk, „O međimurskom velikanu Vinku Žgancu i njegovom remekdjelu“, *Hrvatski kajkavski koledar 2017.*, Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu, 2017., str. 224-228.

Imajući takve povijesne činjenice, kulturna obilježja Hrvata u BiH promatrana su iz iste perspektive. *Daytonskim sporazumom* uspostavljen je mir u BiH, ali i izvršena podjela na dva entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, pa su i razlike među narodima postale još vidljivije. Prekršen je dogovor kako će svaki od triju konstitutivnih naroda imati svoga predstavnika te je Hrvatima nametnut član Predsjedništva izglasan glasovima Bošnjaka. U očuvanju nacionalne misli i kulturnoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini važnu ulogu imala su kulturna društva u provedbi raznih manifestacija, kao i vezanost kulturnoga identiteta za katoličku vjeroispovijest. Konkretna ostavština takva djelovanja jesu toponimski nazivi, pojedini prezimenski korijeni, narodna nošnja, stara pučka glazbala, tradicionalne tetovaže na rukama žena po Središnjoj Bosni i Sjevernoj Hercegovini te drugi primjeri. Specifično bogatstvo tradicije Hrvata u Bosni i Hercegovini pokazuje se sve češće na smotrama folklora i gostovanjima kulturno-umjetničkih društava u Republici Hrvatskoj.⁴ Danas na području Bosne i Hercegovine aktivno djeluje velik broj nacionalnih kulturnih društava, a u očuvanju identiteta Hrvata svojim kontinuitetom, radom i značajem ističu se Matica Hrvatska (u daljnjemu tekstu MH) i Hrvatsko kulturno društvo Napredak (u daljnjemu tekstu HKD Napredak). MH u Bosni i Hercegovini djeluje u 16 ogranaka radi promicanja nacionalnoga i kulturnoga identiteta u područjima umjetničkoga, znanstvenoga i duhovnoga stvaralaštva, gospodarstva i javnoga života te skrbi za društveni razvitak.

HKD Napredak sa sjedištem u Sarajevu i s 44 podružnice po cijeloj zemlji temeljna je kulturna ustanova bosanskohercegovačkih Hrvata s osnovnim ciljevima očuvanja i jačanja hrvatske nacionalne svijesti u BiH, promocije hrvatske kulturne baštine uopće, promicanja hrvatskoga jezika i kulture, poticanja obrazovanja i suradnje s vjerskim ustanovama te drugim domaćim i međunarodnim organizacijama. U tome kontekstu očuvanje i osnaživanje položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini u promociji bogate tradicije hrvatskoga naroda i kulturnoga identiteta prepoznato je kroz provedbu programa Vlade Republike Hrvatske⁵ od interesa za bosanskohercegovačke Hrvate:

- Program potpore Hrvatima u Bosni i Hercegovini usmjeren je financiranju obrazovnih, kulturnih, znanstvenih, zdravstvenih i ostalih pro-

⁴ Matej Škarica, *Hrvati Bosne i Hercegovine – naslijeđe i izazovi budućnosti*, Alfa, 2020., str. 103.

⁵ Podatci Središnjega ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, dostavljeni 8. rujna 2022.

grama i projekata od posebna interesa za hrvatski narod s ciljem osnaživanja hrvatskoga naroda za ostankom te podupiranja i čuvanja nacionalnoga identiteta hrvatskog naroda.

- Program financiranja posebnih potreba i projekata od interesa za Hrvate izvan RH usmjeren je dodatnomu promicanju veza i jačanja suradnje s Hrvatima u BiH u vidu podupiranja provedbe projekata (filmski, glazbeni, kazališni festivali), obnove knjižnoga fonda, poticanja razvoja maloga poduzetništva, pomoć pojedincima i obiteljima koji se nalaze u teškim socijalno-materijalnim uvjetima i sl.
- Program stipendiranja studenata usmjeren je jačanju obrazovnih i znanstvenih kapaciteta hrvatske zajednice izvan RH kroz dodjelu stipendija.⁶
- Program potpore strateškim institucijama Hrvata u BiH usmjeren je na potporu Sveučilištu u Mostaru i HNK Mostar.

Kroz navedene programe i dodatne oblike potpora za rad i aktivnosti posebno su važne potpore za aktivnosti usmjerene na očuvanje i njegovanje hrvatskoga jezika u BiH u vidu objave časopisa, glasnika i portala na hrvatskome jeziku, primjerice:

- potpora Matici hrvatskoj u Sarajevu za časopis za umjetnost i znanost *Hrvatska misao* u iznosu od 2 500,00 EUR⁷
- potpora HKD Napredak, glavna podružnica Tuzla, za *Hrvatski glasnik – multimedijalni portal za kulturu i društvena pitanja* u iznosu od 76 000,00 HRK; HKD Napredak, podružnica Doboj, za projekt *Edukacijsko kreativni kutak* u iznosu od 70 000,00 HRK; HKD Napredak, podružnica Banja Luka, za projekt *Kulturna baština Hrvata banjalučkog kraja* u iznosu od 70 000,00 HRK i sl.⁸

⁶ Prema podacima Središnjega ureda za Hrvate izvan RH od 2016. godine povećavao se broj stipendija za studente koji studiraju u BiH te se dodjeljuje 1000 stipendija godišnje. Iznos je mjesečne stipendije 700,00 HRK, a dodjeljuje se za razdoblje od 10 mjeseci – podatci dostavljeni 8. rujna 2022.

⁷ Odluka o dodjeli financijske potpore za posebne potrebe i projekte od interesa za Hrvate izvan Republike Hrvatske za 2023.

⁸ Odluka o raspodjeli sredstava za financiranje obrazovnih, znanstvenih, kulturnih, zdravstvenih, poljoprivrednih i ostalih programa i projekata od interesa za hrvatski narod u Bosni i Hercegovini za 2022.

1. Uloga i značaj suvremene tehnologije u promociji kulturnoga identiteta i jezika

Razvojem suvremenih digitalnih tehnologija stvorena je nova dimenzija komuniciranja koja nudi različite načine objava koje ekonomično i na jednostavan način dolaze do velikoga broja korisnika te, bez obzira na veličinu jednoga naroda, željenu poruku promoviraju globalno. Društveni mediji danas su neizostavan dio svakidašnjice, poslovnoga i kulturnoga života bilo koje organizacije. Komunikacija na društvenim medijima jedna je od najbrže rastućih poslovnih grana, stoga je pojavnost na društvenim medijima neizostavna. Fotografije, videomaterijali i članci koji se dijele putem društvenih mreža dio su kulturnoga sadržaja koji svakako pridonosi očuvanju kulturnoga identiteta. Iskazivanje kulturnoga identiteta i jezika kroz razne oblike promocije kulturne baštine obilježeno je suvremenim tehnološkim diskursom, pa Ioannidis i suradnici navode kako su mnogi značajni istraživački napor u Europi okrenuti razvoju inovativnih rješenja informacijske i komunikacijske tehnologije za očuvanje, pristup i uživanje u kulturnoj baštini.⁹ Praćenje modernih komunikacijskih trendova postaje nužnost, pa tako povezanost kulturne baštine i komunikacije Šojat-Bikić percipira kao oduvijek usko povezanu spregu jer ni ona baština kakvu danas poznajemo ne bi bila ista bez onodobnih tehnoloških alata poput tiska, bakropisa, drvoreza i sl.¹⁰

Milenijalcima je život nepojmljiv bez suvremene tehnologije. Kao što je današnja poslovna komunikacija nezamisliva bez e-pošte, tako je promocija određenih aktivnosti i djelovanja nezamisliva bez društvenih mreža. „Društvene mreže, odnosno u širem smislu društveni mediji danas pripadaju među najdostupnije mogućnosti za povezivanje brenda s potencijalnim potrošačima. Društveni mediji izvrstan su način da se poduzeća ‘socijaliziraju’ te osvajaju povjerenje potrošača, povezujući se s njima na dubljoj razini.“¹¹ Među širom

⁹ Usp. Yannis Ioannidis i dr., *Using ICT in Cultural Heritage, bless or mess? Stakeholders' and practitioners' view through the eCultValue project*, Athena Research and Innovation Center, 2014.

¹⁰ Usp. Maja Šojat-Bikić, „Hrvatska tradicijska baština online: stanje i mogućnosti“, *Etnološka istraživanja*, (16), 2011., str. 103-128.

¹¹ Aleksandra Krajnović - Dominik Sikirić - Monika Hordov, *Digitalni marketing – nova era tržišne komunikacije*, Sveučilište u Zadru, 2019., str. 113.

populacijom najraširenija je društvena mreža *Facebook*¹² koja putem profila, stranica, raznih grupa, stvaranja i dijeljenja događaja, postavljanja oglasa i anketa, privatnim porukama i sl. omogućuje objavu fotografija i videouradaka, dijeljenje poveznica, kreiranje obavijesti, *live* prijenose i tomu slično. *You Tube*¹³ društvena je mreža koja omogućuje korisnicima objavu, pregledavanje i dijeljenje različitih videozapisa. *Twitter* kao društvenu mrežu čini zajednica *tweetova*, kratkih poruka do 280 znakova, koje mogu sadržavati fotografije, videozapise, poveznice, tekst, oznake (#oznakeljestvi) i spominjanje (@tagiranje).¹⁴ Među mlađim generacijama zastupljeni su *Instagram* i *TikTok* koji su usmjereni na objavu fotografija i videomaterijala. Same društvene mreže sa značajnim brojem korisnika besplatna su baza raznih skupina konzumenata (različite životne dobi i zanimanja, mala poduzeća, velika poduzeća, specifične društvene skupine i sl.),¹⁵ stoga je bitna prilagođenost objavljena sadržaja ciljanoj populaciji te prilagodba sadržaja objave ovisi o vrsti društvene mreže putem koje se sadržaj prenosi. „U svezi s time, upravljanje objavama i kreiranje prilagođenog sadržaja za objavu na društvenim mrežama ponekad je izazov i za velike, značajne entitete (poduzeća) koje imaju određenih izazova u modernoj digitalnoj komunikaciji.“¹⁶

Posljedično, razvoj tehnologije donio je specijalizaciju zanimanja (koja su se razvijala s pojavom društvenih mreža) poput *Community* i *Content managera* koji prate događanja, trendove i kreiraju vijesti/objave kako bi došli do što većeg broja pojedinačnih korisnika na društvenim mrežama. Kako su to novija zanimanja, tako su to osobe mlađe životne dobi koje se ističu kreativnošću i izraženim komunikacijskim sposobnostima. Društvene mreže omogućavaju slanje informacija široku krugu dionika. Analizirajući mrežne stranice promatranih institucija HKD Napredak BiH, Matice hrvatske BiH i način na koji promoviraju svoj rad i pridonose očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u BiH na društvenim mrežama, uočeno je kako najviše koriste društvenu mrežu *Facebook*. No, nemaju sve podružnice/ogranci svoju stranicu ili profil. Pro-

¹² Usp. Mjesečni broj aktivnih korisnika Facebooka je 2.94 billiona; Facebook | Meta, <https://investor.fb.com/investor-news/press-release-details/2022/Meta-Reports-First-Quarter-2022-Results/default.aspx> (10. XI. 2022.).

¹³ A. Krajnović - D. Sikirić - M. Hordov, *n. dj.*, str. 119.

¹⁴ Usp. Naslovnica / Twitter <https://help.twitter.com/en/using-x/types-of-posts> (10. XI. 2022.).

¹⁵ Usp. A. Krajnović - D. Sikirić - M. Hordov, *n. dj.*, str. 119-122.

¹⁶ Drago Ružić - Antun Biloš - Davorin Turkalj, *E-marketing*, Factum d.o.o., 2014., str. 159.

matranjem mrežnih stranica navedenih institucija vidljivo je kako, primjerice, *Facebook* stranica HKD Napredak Sarajevo ima 2300 pratitelja i svakodnevno objavljuje nove vijesti i postove, prenosi i događanja od ostalih podružnica, no interakcija je s pratiteljima tek na nekoliko oznaka „sviđa mi se“ (*likeova*). Jedan od razloga slabije interakcije s korisnicima svakako je i neplaćanje oglasa. Prema rezultatima ankete tek 13,3 % sudionika u istraživanjima zakupljuje oglase na društvenoj mreži *Facebook*. Od podružnica se po komunikaciji i interakciji može izdvojiti HKD Napredak Odžak s 1700 pratitelja, ujednačenim komunikacijskim stilom i zadovoljavajućom interakcijom s korisnicima. Objave HKD Napredak Odžak usmjerene su, prije svega, na svoje sugrađane, stanovnike Općine Odžak, koji prate kulturna, vjerska i politička događanja. Objave su česte i dosljedne, a u najvećemu broju sadrže fotografije te kratke i sažete opise koji lako dolaze do željene publike i stoga je interakcija veća jer se i građani uključuju komentarima i podjelama objava u samu komunikaciju. Primjetno je i kako su najpopularnije objave s fotografijama mlađih članova u narodnim nošnjama (što može biti pozitivan primjer i ostalim društvima), ali i kako u gotovo svakoj objavi koriste #čuvaritradicije. Osim fotografija, po potrebi objavljuju i video-materijale te prenose i ostale vijesti iz kulture kao i politička događanja. Matica Hrvatska Mostar – Mostarsko proljeće na *Facebooku* ima 2300 pratitelja, no komunikacija je nešto neujednačenija, s manjom interakcijom s korisnicima. Ostale podružnice ne prate aktivnosti MH Mostar te su u znatno manjoj mjeri zastupljene i aktivne na *Facebooku* i ostalim društvenim mrežama.

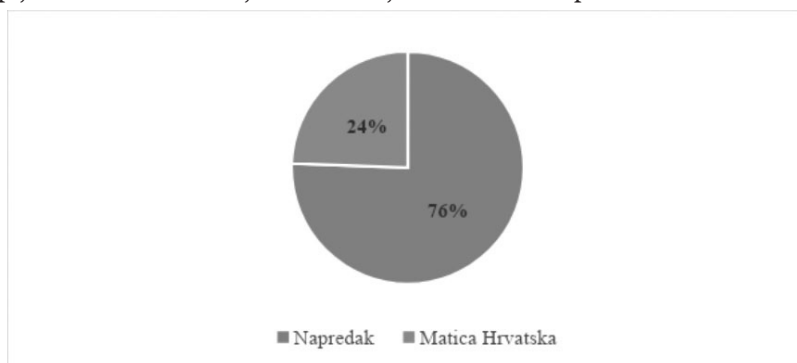
2. Svrha i doprinos istraživanja

Važnost i djelovanje kulturnih društava u BiH nemjerljivi su jer imaju velik utjecaj na opstanak i političko djelovanje Hrvata u BiH, a često su i spona s Hrvatima izvan BiH. U društvu u kojemu se svakodnevno koriste društvene mreže i alati za komunikaciju istraživanju je svrha utvrditi koliko kulturna društava koja skrbe o očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u BiH (Matica hrvatska i Hrvatsko kulturno društvo Napredak), prepoznaju i koriste suvremene komunikacijske alate za komunikaciju sa zainteresiranim korisnicima. Doprinosi su istraživanja utvrđenje stanja te identifikacija potrebna smjera razvoja promatranih entiteta u korištenju alata i modela suvremenih tehnologija radi pril-

gođene digitalne prezentacije kulturnih vrijednosti, jezika i identiteta hrvatske zajednice u BiH. Istraživanje je poticaj promatranim entitetima u aktivnostima stvaranja dodatne vrijednosti u prezentaciji rada korištenjem digitalnih alata putem suvremenih kanala komunikacije koji mogu unaprijediti i dodatno promovirati rad društava radi očuvanja i njegovanja tradicije Hrvata u BiH.

3. Rezultati istraživanja

Primarno istraživanje provedeno putem anketnoga upitnika, koji je sadržavao 21 pitanje, obuhvatilo je 44 podružnice HKD Napredak¹⁷ i 16 ogranaka MH¹⁸ u Bosni i Hercegovini. Dobiveni su rezultati na temelju odgovora ukupno 45 podružnica/ogranaka, od čega je zastupljenost 76 % odgovora predstavnika podružnica HKD Napredak te 24 % odgovora predstavnika MH – što odgovara i rezultatima analize pojavnosti na društvenim mrežama gdje je MH zastupljena u znatno manjemu sadržaju od HKD Napredak.

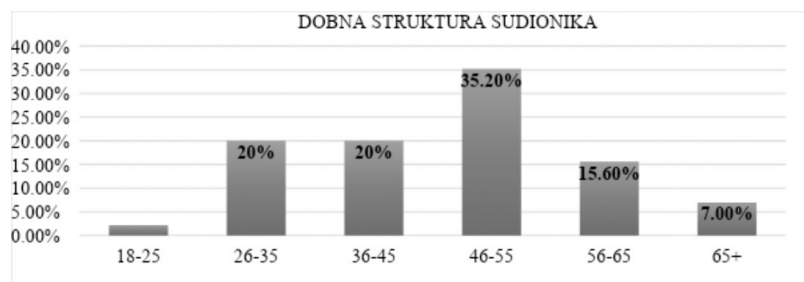
Grafikon 1. Uzorak sudionika u istraživanju
Izvor: Izrada autora.

Najveći je udio ispitanika u dobi od 46 do 55 godina, ukupno 35,20 %, no jednako tako zastupljene su i ostale dobne skupine (26 – 35, 36 – 45, 56 – 65).

¹⁷ Podružnice HKD Napredak u BiH: Banja Luka, Bihać, Bosanski Brod, Brčko Distrikt, Breza, Bugojno, Busovača, Derventa, Doboj, Fojnica, Glamoč, Gradačac, Grude, Ilijaš, Jablanica, Jajce, Kakanj, Kiseljak, Konjic, Kreševo, Kupres, Livno, Lukavac, Ljubuški, Modriča, Mostar, Novi Travnik, Odžak, Posušje, Srebrenik, Široki Brijeg, Tešanj, Teslić, Travnik, Tuzla, Uskoplje, Usora, Vareš, Visoko, Vitez, Zavidovići, Zenica, Žepče, Živinice.

¹⁸ Ogranci MH u BiH: Bugojno, Čitluk, Grude, Kupres, Livno, Mostar, Orašje, Posušje, Sarajevo, Stolac, Široki Brijeg, Tomislavgrad, Tuzla, Vitez, Zenica, Žepče.

Stariji od 65 godina te mlađe kategorije u dobi od 18 do 25 godina u značajno su manjemu opsegu.

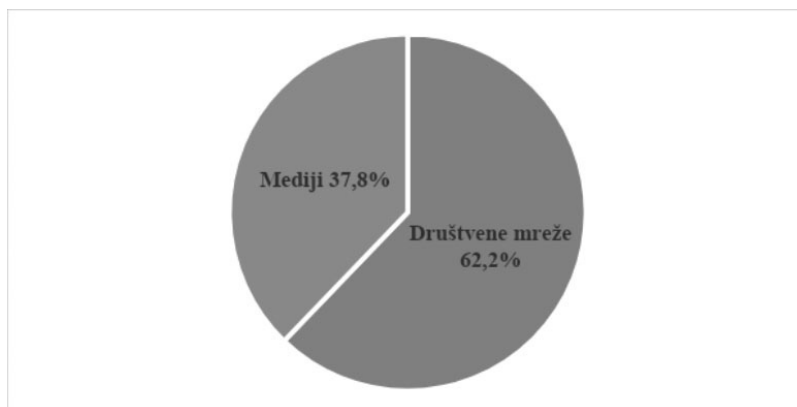

Grafikon 2. Dob sudionika koji su sudjelovali u istraživanju ispred svojih organizacija/ogranaka
Izvor: Izrada autora.

Može se pretpostaviti kako se ujedno radi o dionicima koji aktivno sudjeluju u kreiranju kao i distribuciji sadržaja aktivnosti koje društva i organizacije provode.

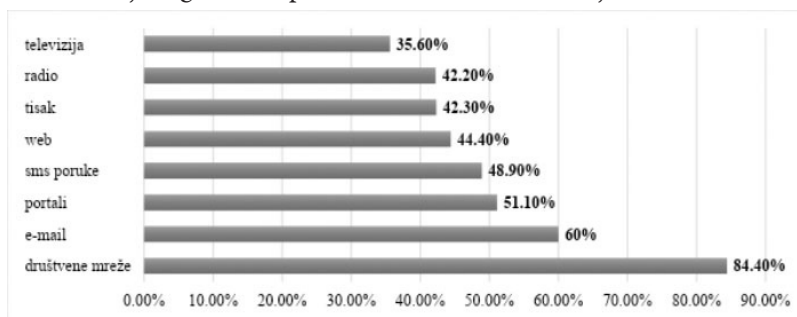
Iz Grafikona 2 vidljiv je određeni manjak sudjelovanja mlađih dobni kategorija, a s obzirom na to kako mladi danas ipak predvode u razini znanja i korištenja suvremenih alata, svakako bi bilo afirmativno za društva zainteresirati i angažirati mlađu populaciju koja bi na sebe preuzela veći angažman u radu te u kreiranju i komunikaciji sadržaja prilagođena suvremenim digitalnim oblicima.

U vezi s odabirom promotivnih alata (Grafikon 3) rezultati istraživanja pokazuju kako značajan broj (62,2 %) ispitanih entiteta, kao oblik promocije svojih aktivnosti, prednost daje društvenim mrežama kao što su *Facebook*, *Twitter*, *You Tube*, *Instagram* i sl. u odnosu na „klasične“ medije (radio, televizija, portali). Navedeno ukazuje na prepoznatu važnost i nužnost prijenosa sadržaja svojih aktivnosti putem društvenih mreža kao suvremenoga komunikacijskog alata te same pojavnosti na istima.

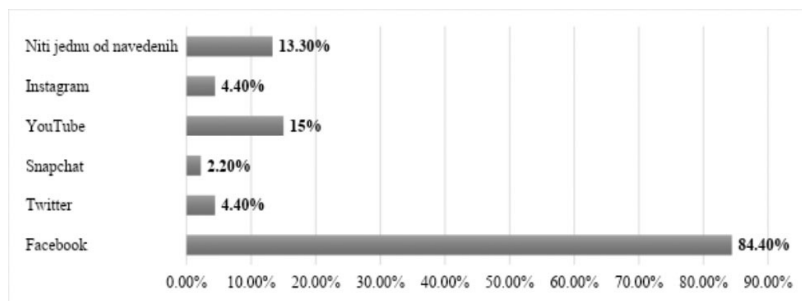
Grafikon 3. Prednost pri odabiru promotivnih alata
Izvor: Izrada autora.

Komunikacijski alati koje se najčešće koriste u promociji aktivnosti (Grafikon 4) jesu društvene mreže (84,4 %), zatim obavijesti putem e-pošte (60 %), portali (51,1 %), SMS poruke (48,9 %), WEB (44,4 %), tisak (42,3 %), radio (42,2 %) i televizija (35,6 %), što također ukazuje na pad korištenja klasičnih medija i okretanje digitalnim platformama komunikacije.

Grafikon 4. Korištenje dostupnih alata promocije u radu
Izvor: Izrada autora.

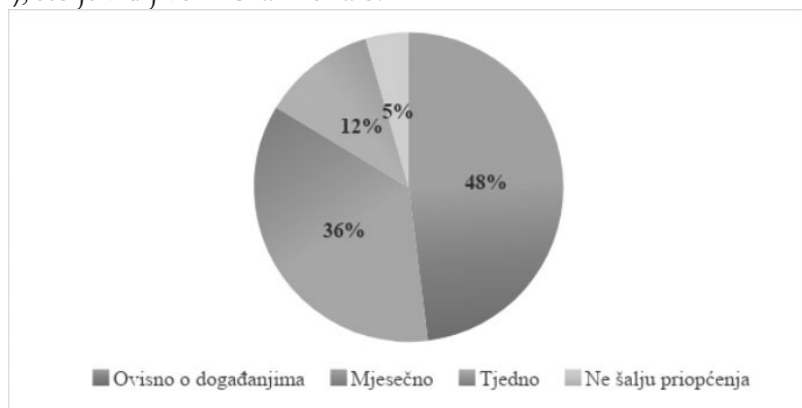
S obzirom na pojavu sve većega broja različitih društvenih mreža koje se koriste, a u vezi sa specifičnim alatima koje entiteti koriste, u najvećemu su broju kod kreiranja i prijenosa sadržaja zastupljene platforme *Facebook*, zatim *YouTube*, *Instagram* te u manjoj mjeri *Twitter* i *Snapchat*, dok trenutačno jednu od najpopularnijih platformi za mlade *TikTok* ne koristi niti jedan od entiteta, što je vidljivo iz Grafikona 5.

Grafikon 5. Korištenje društvenih mreža
Izvor: Izrada autora.

Što se tiče osmišljavanja sadržaja objava na društvenim mrežama, najčešće se informativni sadržaj objavljuje više puta tjedno (26,7 %), jednom mjesečno (26,7 %) te jednom tjedno (17,8 %), a rijetke na dnevnoj bazi (6,7 %). U najvećem postotku, jednom mjesečno, najčešće se ažuriraju objave na *web*-stranicama (35,6 %) te na *YouTubeu* i *Instagramu* (17,8 %).

Priopćenja za medije kao oblik komuniciranja koriste gotovo svi entiteti. U najvećem broju (48 %) entiteti informacije o aktivnostima, odnosno priopćenja za medije, šalju ovisno o upriličenim događanjima kao što su manifestacije, predstavljanje knjiga, humanitarne akcije, mjesečno ih šalje 35,6 %, tjedno 11,9 %, dok jedan manji dio ispitanika ne koristi priopćenja kao oblik komuniciranja (4,5 %), što je vidljivo iz Grafikona 6.

Grafikon 6. Učestalost slanja priopćenja medijima
Izvor: Izrada autora.

Jedan od pokazatelja aktivnosti na društvenim mrežama i zanimljivosti objavljena sadržaja jest broj pratitelja koje entiteti imaju na svojim stranicama. Najveći broj posjeta imaju *Facebook* i *web*-stranice (Tablica 1), no zamjetno je kako se u značajnu broju slučajeva ili ne vodi evidencija o posjećenosti ili entiteti ne koriste neke od navedenih platformi.

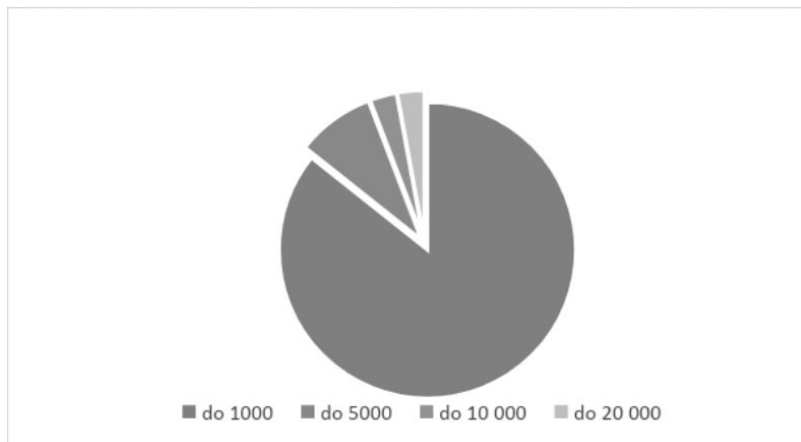
Tablica 1.: Broj pratitelja/dosega na društvenim mrežama i web-stranicama

Broj pratitelja	Facebook	Twitter	Instagram	YouTube	Web
do 500	42,20 %	2,20 %	20 %	6,70 %	31,10 %
500 – 1000	26,70 %	0 %	0 %	0 %	20 %
1100 – 3000	17,80 %	0 %	0 %	0 %	4,40 %
preko 6000	0,00 %	0 %	0 %	0 %	2,20 %
ne odnosi se na nas	13,30 %	97,80 %	80 %	93,3 %	42,30 %

Izvor: Izrada autora.

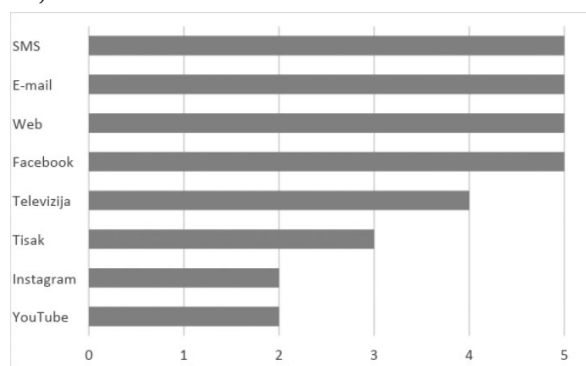
Jedan od važnijih segmenata koji omogućava promociju aktivnosti svakako su i uložena financijska sredstva za oglašavanje putem društvenih mreža ili u medijima, pogotovo uzme li se u obzir i mogućnost oglašavanja objave i događaja na društvenim mrežama, koje uvelike pridonosi prijenosu informacije do širega broja ljudi uz mogućnost određivanja geografskoga položaja, spola i dobi. No, unatoč važnosti oglašavanja, prema dobivenim rezultatima istraživanja značajan broj nema osigurana posebna sredstva namijenjena za promociju rada i događanja – njih čak 82,2 %, dok samo 17,8 % raspolaže novcima za oglašavanje na godišnjoj razini. Od entiteta koji u svome proračunu raspolažu novčanim iznosima za promotivne aktivnosti najveći dio njih raspolaže iznosom do 1 000 BKM¹⁹ (85,7 %), do 5 000 BKM (8,6 %), do 10 000 BKM (2,9 %), dok s iznosom do 20 000 BKM raspolaže tek 2,9 %, što je vidljivo iz Grafikona 7.

¹⁹ Srednji HNB tečaj 1BKM = 0,51 EUR, 14. prosinca 2022. godine.

Grafikon 7. Raspoloživa finansijska sredstva za promociju aktivnosti (iznosi u BMK)
Izvor: Izrada autora.

Većina entiteta ne zakupljuje oglase ni na društvenim mrežama ni u medijima (86,7 %), dok manji broj ulaže u zakup promotivnih oglasa kako u medijima tako i na društvenim mrežama (13,3 %). Zadovoljstvo promocijom u medijima i društvenim mrežama prikazano je na Grafikonu 8. Potpuno zadovoljstvo komunikacijskim alatima iskazano je za *Facebook*, *web*, *e-mail* obavijesti i SMS poruke kao načine promocije i komuniciranja, nešto je manje zadovoljstvo televizijom kao medijem, dok je djelomično zadovoljstvo iskazano za tisak. Nezadovoljstvo komunikacijskim alatima iskazano je za *YouTube* i *Instagram* kao medije koje entiteti smatraju neprilagođenim potrebama prijenosa sadržaja aktivnosti prema javnosti.

Grafikon 8. Ocjena zadovoljstva medijima i društvenim mrežama
Izvor: Izrada autora.

U najvećoj mjeri entiteti se slažu kako korištenje suvremenih alata pridonosi očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u BiH (Tablica 2), što je putokaz daljnjemu usmjeravanju aktivnosti i jačanju kapaciteta entiteta s obzirom na osviještenost nužnosti korištenja i suvremenih digitalnih platformi u djelovanju.

Tablica 2.: (Ne)slaganje s hipotezom kako korištenje suvremenih alata pridonosi očuvanju kulturnoga identiteta Hrvata u BiH

u potpunosti se ne slažem	2,2 %
ne slažem se	0 %
donekle se slažem	26,7 %
slažem se	37,8 %
u potpunosti se slažem	33,3 %

Izvor: Izrada autora.

Zaključak

Različite povijesne okolnosti uvjetovale su različite oblike iskaza promocije i zaštite kulturnoga identiteta. Hrvati u Bosni i Hercegovini uspjeli su očuvati bogatu kulturnu baštinu zahvaljujući, između ostaloga, i značajnu djelovanju entiteta koji djeluju na tome području – Matice Hrvatske BiH i HKD Napredak BiH. Istraživanje je obuhvatilo oblike korištenih alata, dok bi sadržaj zaslužio posebnu obradu u sklopu nekoga od nadolazećih istraživanja u vidu koji je i koliki utjecaj te doprinos suvremenih digitalnih alata u širenju i očuvanju kulturnoga identiteta i jezika Hrvata u BiH, odnosno kako suvremena tehnologija pridonosi očuvanju hrvatskoga identiteta u BiH.

Rezultati istraživanja ukazuju na stihijski pristup korištenju suvremenih digitalnih alata (društvenih mreža i medija) bez ujednačene prakse među podružnicama/ograncima – od pojavljivanja na društvenim mrežama do samoga pristupa sadržaju i objavama. Ipak, pohvalno je što su pojedine podružnice i ogranci pokazali profesionalan pristup osmišljavanju sadržaja i pojavnosti na društvenim mrežama. S obzirom na oblik, vrstu i učestalosti korištenja suvremenih digitalnih alata u prezentaciji i promociji djelatnosti organizacija koje promoviraju kulturni identitet i jezik Hrvata u BiH, možemo utvrditi kako je pojava na društvenim medijima zadovoljavajuća. Iako su u korištenju za-

stupljeni gotovo svi oblici suvremenih digitalnih alata, s prednošću platforme *Facebook* i *web*-stranica, još je uvijek u većini nedovoljna njihova aktivna primjena što pokazuje i pojedinačno broj pratitelja kao i doseg objava. Promatranjem praćenosti sadržaja koji se objavljuje dolazi se do rezultata koji ukazuju na nedovoljan broj pratitelja (tek po stotinjak) i dijeljenja sadržaja – stoga je potrebna određena prilagodba sadržaja novim medijima i zainteresiranoj javnosti kao i češća objava sadržaja koji bi privukao pažnju.

Entiteti u značajnoj mjeri prepoznaju važnost korištenja i pojavnosti na društvenim mrežama, no iako prepoznata, ona je ograničena financijskim sredstvima. Postojeće stanje resursa, kako financijskih tako i sadržajnih, nedovoljno je u suvremenome dinamičnom okružju. Upravo zato potrebni su dodatni naponi kako bi se aktivirali mladi članovi koji poznaju kulturu komunikacije i prilagodbu sadržaja ili bi se angažirali vanjski stručnjaci koji će na odgovarajući način predstaviti javnosti rad društava.

Doprinos suvremenih digitalnih alata u širenju i očuvanju kulturnoga identiteta i jezika Hrvata u BiH važan je i osviješten, no radi daljnjega razvoja i učinkovitijega korištenja digitalnih alata nužno je osnažiti ljudske i financijske resurse kako bi se kreirani sadržaj objavljivao u što bržemu i češćemu obliku s ciljem povećanja broja posjetitelja i pratitelja sadržaja. Iako još značajno prisutna, upotreba društvenih mreža ostvarila je određenu prednost u odnosu na uporabu „klasičnih“ medija kao oblika promocije aktivnosti.

Doprinos oglašavanja suvremenih digitalnih alata promatranih institucija nije u dovoljnoj mjeri prepoznata. Osim gore navedenih nedostataka promatrane institucije u značajnu broju slučajeva ili ne vode evidenciju o posjećenosti ili entiteti ne koriste neke od navedenih platformi, pa tako izostaje povratna informacija o učinku objava te potencijalnoj potrebi prilagođavanja sadržaja.

Uzimajući u obzir kako hrvatska kulturna društva u BiH imaju ograničen/limitiran pristup „tradicionalnim“ medijima kao što su televizija, portali i tiskovine (pogotovo podružnice koje djeluju u manjim okolinama), suvremene digitalne platforme nužna su alternativa za ostvarivanje njihove djelatnosti. Radi važnosti očuvanja kulturnoga identiteta i jezika važno je kontinuirano raditi na širenju i promociji aktivnosti te ih prilagođavati novim generacijama. Korištenje društvenih mreža i drugih digitalnih komunikacijskih kanala nužnost je za entitete koji djeluju na očuvanju i promociji kulturnoga identiteta Hrvata u

BiH s obzirom na suvremene trendove, poticanje interakcije te usmjeravanja na nove generacije. Nužno je snažnije potaknuti objavu i prilagodbu sadržaja kroz digitalne alate uz gradnju njihovih kapaciteta za kreiranje i oblikovanje sadržaja, a na temelju praćenja učinka samih objava na suvremenim digitalnim platformama. Rad društava aktivan je i konstantan, uz nužnu potrebu unaprjeđenja, prilagodbe i pronalaska odgovarajućih načina prezentacije prema javnosti.

== *Zvonko Martić* ==

Samostan – duhovni centar „Karmel sv. Ilije“

zvonkoocd@gmail.com

UDK: 323.174(497.6=163.42)

Pregledni rad

REGIONALNI IDENTITET HRVATA U BOSNI I HERCEGOVINI – DUVNJACI BOSANCI I/ILI HERCEGOVCI I/ILI DALMATINCI

Sažetak

U ovome se radu propituje regionalni identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini na primjeru stanovnika Općine Tomislavgrad. Kroz povijest je Tomislavgrad u nekoliko navrata mijenjao ime. Naziv Duvno najpoznatiji je. Po njemu se stanovnici ove Općine nazivaju Duvnjacima te se neki od njih identificiraju kao Hercegovci, Bosanci ili Dalmatinci.

Fokus je ovoga rada na odnosu nacionalnoga i regionalnoga identiteta u specifičnosti bosanskohercegovačkoga suvremenog društveno-političkog konteksta. Identitet se promatra kao relacijski, kontrastivni, situacijski i dinamični koncept koji je uvijek u mijeni, ovisan o društvenome i političkome trenutku unutar kojih se zbiva identifikacijski proces. Identiteti se u takvu poimanju promatraju kao narativna konstrukcija i projekcija u sadašnjosti i budućnosti, a ne nepromjenjiva ontološka danost utemeljena u prošlosti.

Regionalni se identitet Duvnjaka promatra kao narativna konstrukcija u suvremenome bosanskohercegovačkom multinacionalnom i multireligijskom kontekstu gdje su naglašeni nacionalni/etnički u odnosu na druge procese identifikacije.

Ključne riječi: Regionalni identitet; Duvnjaci; Hrvati; Bosanci; Hercegovci; Dalmatinci

REGIONAL IDENTITY OF CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – DUVNIANS (INHABITANTS OF DUVNO) BOSNIANS AND/OR HERZEGOVINIANS AND/OR DALMATIANS

This paper questions the regional identity of Croats in Bosnia and Herzegovina on the example of the inhabitants of the Municipality of Tomislavgrad. Through history Tomislavgrad has changed its name in several occasions. The name Duvno is the most known and based on this name the inhabitants of this municipality are called Duvnians, where some of them identify themselves as Herzegovinians or Bosnians or Dalmatians. The focus of this paper is the relation of national and regional identity within the specifics of contemporary social and political context in Bosnia and Herzegovina. An identity is observed as relational, contrastive, situational and dynamic concept which is in constant change, depending on social and political moment in which the identification process occurs. The identities are, within this understanding, observed as a narrative construction and projection in present and future rather than an ontological fact based on the past.

Regional identity of Duvnians has been observed as a narrative construction within contemporary multinational and multireligious context of Bosnia and Herzegovina where national/ethnic identification is emphasized more than other identification processes.

Keywords: Regional identity; Croats; Duvnians; Bosnians; Herzegovinians; Dalmatians

Uvod

Identiteti su u Bosni i Hercegovini konstruirani u povijesnome, društvenome, kulturnome i političkome diskursu multireligijske i multietničke zajednice na razmeđu svjetova, Zapada i Istoka. Zemljopisni i geostrateški položaj Bosne i Hercegovine učinio je da ova zemlja postane i ostane „povijesno mjesto susreta raznih civilizacija“¹. Višestoljetnim susretima i supostojanjem civilizacija kultura i religija Bosna i Hercegovina postala je tromeđa i pograničje katoličkomu Zapadu, pravoslavnomu Istoku i svijetu sunitškoga islama i tijekom cijele svoje

¹ Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Dani, 1997., str. 24.

povijesti ostala je rubni prostor.² Na rubovima tromede civilizacija konstruirani su identiteti triju nacionalnih i religijskih zajednica: Hrvata katolika, pravoslavnih Srba i muslimana Bošnjaka. Uz nacionalne istovremeno su se proizvodili i regionalni identiteti. Potonji su u javnome i znanstvenome diskursu ostali u sjeni istraživanja i zanimanja za nacionalne identitete.

U ovome se radu propituje konstrukcija regionalnoga identiteta Hrvata u Duvnu, današnjoj Općini Tomislavgrad, čiji se stanovnici nazivaju Duvnjacima. Zemljopisni je položaj Duvna na tromedi i rubovima Hercegovine i Bosne, između kojih nema i nije bilo jasnih granica, s jedne strane, i Dalmacije s kojom je dijeli administrativna državna granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, s druge strane. U procesima regionalne identifikacije Duvnjaci se jednim dijelom diferenciraju u odnosu na stanovništvo većih regija, ali se istovremeno i poistovjećuju s tim istim regijama. Proces regionalne identifikacije Duvnjaka i konstrukcija identiteta odvija se u pograničnim područjima, gdje su granice zamagljene i gdje se regije preklapaju te supostoje mnogostruki identiteti.

Prihvataju li ili odbijaju pogranična područja i tromede supostojanja regionalnih identiteta, mogu li Duvnjaci istovremeno biti Bosanci i Hercegovci i Dalmatinci ili samo Duvnjaci, odnosno moraju li se opredijeliti i biti samo ili Bosanci ili Hercegovci ili Dalmatinci? Koliko je samim Duvnjacima važan regionalni identitet u njihovoj hijerarhiji identiteta? Vode li rasprave o regionalnoj identifikaciji društvenoj koheziji ili izazivaju prijepore?

Odmah na početku moram napomenuti kako cilj ovoga rada nije dati konačan odgovor na pitanje jesu li Duvnjaci samo Duvnjaci, ili su Bosanci ili Hercegovci ili Dalmatinci, nego pokazati genezu, razvoj i mnogostrukost identifikacijskih procesa u konstrukciji regionalnoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini u dvadesetim godinama 21. stoljeća na tromedi i rubovima većih regija.

Sam je termin *regija* višeznačan i u suvremenome se znanstvenom i javnom diskursu rasprave o njegovu značenju rastežu od lokalnih, nacionalnih do nadnacionalnih razmjera i granica.³ Regija je jedinstveno i zasebno povijesno, kul-

² Husnija Kamberović, „O konstruiranju identiteta“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, Husnija Kamberović (ur.), Institut za historiju, 2011., str. 17.

³ Annsi Paasi, „From bounded spaces to relational social constructs: conceptualization of the region in geography“, *The Multidimensionality of Regions in World Politics*, Kohlenberg Paul - Nadine Godehart (ur.), Routledge, 2021., str. 19-20.

turno, relativno homogeno i/ili relativno područje izdvojeno u odnosu prema nadređenim geografskim cjelinama.⁴ Područje Duvna prostorni je predio koji se od širih prostora razlikuje po nekim osobinama u geografskome, povijesnome i kulturnome pogledu.⁵ Duvno je geografsko područje unutar državnoga teritorija Bosne i Hercegovine, teritorijalno i administrativno u granicama današnje Općine Tomislavgrad. Iz očista njegovih stanovnika Duvno je relativno izdvojeno područje s naglašenom interpretacijom nacionalne povijesti i lokalne kulture, koje zajedno sa zemljopisnim položajem ujedno spaja i razdvaja Hercegovinu, Bosnu i Dalmaciju.

Iako se polazi od teritorijalnoga i administrativnoga određenja duvanjske regije, naglasak je u ovome radu na ljudima, njihovoj interpretaciji i konstrukciji regionalnoga u međuovisnosti s lokalnim i nacionalnim identitetom. Identitetima se pristupa kao relacijskim, kontrastivnim, situacijskim i dinamičnim konceptima, kako ih poimaju suvremena etnologija i kulturna antropologija, polazeći od mišljenja kako su identiteti uvijek „u mijeni, ovisni su o društvenom i političkom trenutku, o trenutno relevantnim Drugima spram kojih se skupina identificira i o odnosima moći unutar kojih se zbiva identifikacijski proces. U takvom poimanju oni su narativna konstrukcija i projekcija u sadašnjosti i budućnosti, a ne ontološka datost utemeljena u prošlosti“⁶.

Konstrukcije i projekcije identiteta osjećaj su pripadanja i trajanja u kojima „identifikacijske prakse apostrofiraju objektivnu dimenziju (kulturni repertor) i subjektivnu dimenziju (emocije i lojalnost) koje su u stalnom procesu transformacije i nikada se ne pojavljuju u nekakvoj ‘prvotnosti’“⁷. Identifikacijski procesi događaju se u stalnu prožimanju objektivnih i subjektivnih identifikacijskih dimenzija u različitim povijesnim i društveno političkim kontekstima. Kako je stvarnost uvijek u mijeni, tako su i identiteti fluidni i promjenjivi, ovisno o sociokulturnim, ekonomskim, političkim i inim procesima unutar iste

⁴ Pero Maldini, „Politički i administrativni aspekti regije: regionalizam, regija i regionalna politika“, *1. Zbornik sveučilišta u Dubrovniku*, 2014., str. 128.

⁵ Emil Heršak, *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, 1998., str. 227.

⁶ Jasna Čapo, „Godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva. Identiteti između zbilje i naracije: višestrukost, mijene, prijevori“, Hrvatsko etnološko društvo - Institut za etnologiju i folkloristiku, 2013., str. 3.

⁷ Jadranka Grbić Jakopović, „Usorani o sebi i drugima; kroz identitete, politike i kulturu“, *Usora: prošlost, običaji, životna svakodnevnica*, Mario Katić (ur.), Zavičajni klub Usorskog kraja, 2011., str. 313.

etničke skupine, ali i interakcijama s drugim nacionalnim zajednicama s kojima dijele državu i regiju.

U konstrukciji identiteta na granicama i rubovima višenacionalnih i multireligijskih zajednica, idući od središta prema „periferiji teritorijalne rasprostranjenosti nacije i/ili religije – identitet postaje sve snažniji. Tu je nacionalno neizbrisivo“⁸. Interpretacija suodnosa nacionalnoga i regionalnoga identiteta na granici, u ovome slučaju tromedi, razumljiva je unutar koncepta višestruko-sti individualnih, ali i kolektivnih identiteta. Kod višestrukih identiteta čovjek prenaglašava neki od njih, a etnički je identitet u tome pogodan jer ujedinjuje prošlost i sadašnjost, budi emocije, poziva na obranu od stvarnih i imaginarnih neprijatelja.⁹ Ukratko, nacionalni identitet može postati okvir i „faktor okupljanja, nezavisan i natkriljujući i nad svim već postojećim teritorijalnim – lokalnim i regionalnim identitetima“¹⁰.

Iz prethodno navedenoga teksta proizlaze i osnovna pitanja kojima ćemo se baviti u radu: kako se na rubovima i tromedi većih zemljopisnih područja, Hercegovine, Bosne i Dalmacije, konstruira regionalni identitet u suvremenome bosanskohercegovačkom kontekstu, pri tome propitujući ulogu čvrsto omeđenih i snažnih mnogostrukih lokalnih u proizvodnji regionalnoga identiteta te u fokusu rada promatrajući odnos između regionalnoga i nacionalnoga identiteta.

U nastojanju da se prikažu objektivni i subjektivni sadržaji u konstrukciji regionalnoga identiteta Duvnjaka unutar općega bosanskohercegovačkog konteksta ovaj se rad zasniva na kvalitativnoj metodologiji, točnije na etnografskim terenskim istraživanjima.¹¹ U prikupljanju etnografske građe korištene su tehnike otvorenih intervju a i sudjelovanje s promatranjem. Prvi intervjui o regio-

⁸ Ivan Cvitković, „Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini“, *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, Ivan Markešić (ur.), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2010., str. 112.

⁹ Nikola Dugandžija, „Nedorečenost i zavodljivost etničko-nacionalnog sindroma“, *Etničnost, nacija, identitet*, Ružica Čičak – Chand (ur.), Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, 1998., str. 40.

¹⁰ Sonja Dujmović, „‘Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre’ – Situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine)“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, Husnija Kamberović (ur.), Institut za istoriju, 2011., str. 23.

¹¹ Snimke kazivanja i etnografski zapisi pohranjeni su arhivi Etnografske zbirke u Samostanu-duhovnom centru „Karmel sv. Ilije“ s naznakom „Etnografija Duvna i okolice – identiteti“ god. 2008. – 2022., br. 3/1.

nalnome identitetu Duvnjaka obavljeni su 2008. godine. Do sada su obavljena četrdeset i dva intervjua radi izrade cjelovite studije o regionalnoj identifikaciji Duvnjaka.

Među kazivačima osobe su različita stupnja obrazovanja. Odgovori su slični gotovo kod svih kazivača i kazivanja su veoma kratka, često se isprepliću i uspoređuju različite identifikacije. Tijekom istraživanja pokazalo se kako duvanjski regionalni identitet nije jedinstven nego se konstruira u naglašenoj diferencijaciji užih lokaliteta i odbijanju samoga termina „Duvnjak/ci“.

Metoda sudjelovanja s promatranjem korištena je tijekom sedamnaestogodišnjega života i rada na području Općine Tomislavgrad u usputnim razgovorima, kasnije zapisivanim bez postavljanja dodatnih pitanja ili izravna uključivanja u razgovor traženjem pojašnjenja pojedinih mišljenja. Pitanja regionalne identifikacije i razumijevanja granica u samome Duvnu bila su dijelom i drugih istraživanja na ovome području.¹²

U osvrtu na kazivanja mora se istaknuti kako su razgovori o regionalnome identitetu Duvnjaka ponekad završavali smijehom i šalom na račun nemogućnosti postizanja zajedničkoga konsenzusa o regionalnome identitetu Duvnjaka. No, bilo je i situacija kada su sugovornici međusobno ili sa mnom vodili veoma žučne rasprave iznoseći teške optužbe, a i samomu započinjanju razgovora o tome jesu li Duvnjaci samo Duvnjaci ili su Bosanci ili Hercegovci ili Dalmatinci ciljevi su unijeti prijemor u lokalnu zajednicu, širiti njima neprihvatljive nacionalne identifikacije i sl. Gotovo svi razgovori završavali su osvrtom na nacionalni identitet i njegovu primordijalnu poziciju u hijerarhiji duvanjskih identiteta.

1. Duvanjska regija – jedinstvena i mnogostruka

U Bosni i Hercegovini često su se mijenjale granice carstava, administrativnih jedinica i imena naselja. Duvno je zasigurno među onima koji su najčešće mijenjali ime naselja. Delminium/ Dlmno/ Županjac/ Duvno/ Tomislavgrad/ Duvno/ Tomislavgrad, ovisno o promjenama vlasti i nakon dolazaka i propadanja svih tih vlasti, ostalo je „izolirano i prilično zapušteno mjesto“¹³. Unatoč

¹² Zvonko Martić, „Obred blagoslova polja u sakralizaciji prostora“, Marijana Belaj i dr., *Topografije svetoga na području Buškoga Blata*, Hrvatsko etnološko društvo, 2019., str. 132.

¹³ Jure Krišto, „Zaboravljeno mjesto: duvanjski kraj tijekom prve polovice XX. stoljeća“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6.*

izoliranosti i zapuštenosti od vlasti Duvnjaci ističu povijesnu važnost svojega mjesta, počevši od Duvna kao središta ilirskoga plemena Delmata do važnosti u hrvatskoj nacionalnoj povijesti, gdje se ističu 925. godina i njezina komemoracija 1925. godine u proslavi tisućite obljetnice Hrvatskoga kraljevstva i krunidbe kralja Tomislava na Duvanjskome polju. U sjećanju na tu proslavu ističu gradnju spomen-bazilike i preimenovanje imena „Duvno u Tomislavgrad, kako bi se i po imenu mjesta znalo kako je ono bilo krunidbeno mjesto prvog hrvatskoga kralja“¹⁴. Duvnjaci za svoju regionalnu identifikaciju ističu i važnost hajduka Mijata Tomića, najpoznatijega duvanjskog borca protiv turskoga ugnjetavanja.¹⁵

Sjećanje na drevnu hrvatsku povijest čuva i predaja o doseljavanju Hrvata na područje današnje Bosne i Hercegovine. Koliko je do danas poznato, to je jedina predaja upisana u prostor Bosne i Hercegovine o mitskome doseljavanju Hrvata, petero braće i dvije sestre. Prema toj predaji u selu Prisoje, u zaseoku Dučić, na Buškome jezeru ili Buškome Blatu bili su dvori kraljice Buge, jedne od dviju sestara, po kojoj je ime dobio cijeli kraj nazvan Buškim Blatom.¹⁶

Ukratko, Duvnjaci smatraju svoju povijest znamenitom i kako je ona u mnogočemu „bitno i presudno utjecala na formiranje nacionalne i regionalne svijesti Duvnjaka“¹⁷. U nacionalnoj identifikaciji „duvanjski Hrvati ne zasnivaju ili ne vezuju svoj identitet ni na bosanskim Kotromanićima ni na hercegu Stjepanu Kosači, nego na hrvatskim narodnim vladarima, a prije svih na prvom hrvatskom kralju Tomislavu“¹⁸.

Uz opće suglasje o važnosti nacionalne povijesti problem nastaje kada se treba odrediti zemljopisni položaj Duvna. Tromeđa je zajednički diskurs i u kazivanjima i u pisanim radovima, i prema njima Duvno je kraj u sjeverozapadnoj

studenoga 2009., knjiga II., Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, 2011., str. 241-242.

¹⁴ Mario Jareb, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina. Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskog Kraljevstva 1925. i njezini odjeci danas*, Despot infinitus d.o.o., 2017., str. 94.

¹⁵ Robert Jolić, *Duvno kroz stoljeća*, Naša ognjišta, 2002., str. 207.

¹⁶ Bože Drmić, *Buškoblati kraj – hrvatski raj*, Grupa za budućnost, 2004., str. 9-11.

¹⁷ Mijo Tokić, „Regionalni identitet Duvnjaka i njegova uvjetovanost“, *Duvanjski zbornik – zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Duvanjski kraj kroz povijest“*, Tomislavgrad, 6.-7. srpnja 2000., Jure Krišto (ur.), Hrvatski institut za povijest - Naša ognjišta - Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad., str. 513.

¹⁸ Darko Periša, „Geopolitički položaj, administrativna i crkvena pripadnost i regionalni identitet Hrvata u Livnu, Duvnu, Glamoču i Kupresu“, *Status: magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Udruga građana „Dijalog“ Mostar, 15, 2011., str. 328.

Hercegovini ili jugozapadnoj Bosni, na tromedi Bosne, Hercegovine i Dalmacije.¹⁹ Povjesničar, franjevac i Duvnjak, fra Robert Jolić, koji je bio i kazivač za potrebe ovoga rada, o zemljopisnome položaju kaže kako je Duvno tromeda Bosne, Hercegovine i Dalmacije koja „ne razdvaja spomenuta područja, nego ih spaja, pa se duvanjsko pučanstvo može pripisati bilo kojoj od te tri regije“²⁰.

Cjelovitost današnje Općine Tomislavgrad često se mijenjala. O granicama Duvna s kraja 19. stoljeća napisano je: „Duvno spada po položaju zemlišta k Hercegovini. Po današnjoj političkoj razdiobi spada k Bosni (okruže travničko, kotara Županac, općina Županac). Duvno graniči od sivera [sjevera] sa selom Šuica.“²¹

Šujica je danas dio Općine Tomislavgrad. Uz promjene administrativnih granica i smještanje Duvna prema Hercegovini ili Bosni manje je poznato kako je u regionalnoj identifikaciji Duvnjaka važan čimbenik i postojanje pet različitih teritorijalnih i kulturnih cjelina koje čine duvanjsko područje. To su: Šujička kotlina, Duvanjsko polje, Roško Polje, Buško Blato i Vinička dolina. Prema njima stanovnici se nazivaju Šujičani ili Šujićaci, Duvnjaci, Rožani, Bužani i Viničani.

Granice između ovih pet lokaliteta duvanjske regije uspostavljene su jer je svako od njih „na različitoj nadmorskoj visini, još i danas s nerazvijenijim cestovnim vezama, kao i burna povijest i različite povijesne okolnosti – utjecale su na to da se nije u potpunosti proveo ni proces ‘međuduvanjske integracije’, niti se formirao istovjetan osjećaj regionalne pripadnosti, niti se u svemu formirao jedinstven regionalni identitet“²².

Među inim razlozima o lokalnim identitetskim odrednicama koje se opiru „međuduvanjskoj integraciji“, s obzirom na njihov regionalni identitet, jest i taj što stanovnici četiriju od pet užih lokaliteta u Duvnu koriste termin Duvnjaci samo za one iz Tomislavgrada i Duvanjskoga polja.

„Grad i Polje su Duvno. I oni su Duvnjaci. Tako je kod nas uvijek bilo. Mi smo Rožani. Oni doli su Bužani. A, Viničani su za svijet za sebe“ (kazivanje iz Roškoga Polja).

¹⁹ R. Jolić, *n. dj.*, str. 492.

²⁰ *Isto*, str. II.

²¹ Stojan Rubić i o. fra Andeo Nuić, „Duvno (Županac). Narodni život i običaji.“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, JAZU, (IV), 1899., str. 244.

²² M. Tokić, *n. dj.*, str. 513.

„Mi nismo Duvnjaci. Mi smo Bužani. Drugo su oni. Mi smo njih zvali Dakari.²³ [Zašto ste ih zvali Dakari?] A, ne znam. Valjda zato što su oni nosili puno sukna. Pa, kada oni dođu i prodaju one biljce [bijele suknene prekrivače za krevete] pa sve nešto imaju puno sukna. Kazivali su stari: ‘Eno, došle Dake i nose biljce.’ I drže se ko bolji od nas. Ko da smo mi sirotinja. Zato oni i nas zovu kauri. [Što znači kaur?] Pa, eto, ko neka sirotinja. Kažu kauri goli i bos, a oni ko važniji i bogatiji od nas“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

„Jest, kažemo mi za njih kauri. Stariji su govorili kavuri. Ne znam zašto ih tako zovu. Jesu oni malo drukčiji od nas Duvnjaka. Ali, opet sve je to isto. [...] Znam kako se kod nas govorilo da su se naše cure rado udavale priko Privale u kaure, jer je tamo bilo manje zemlje pa se manje i radilo“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

O čimbenicima i sadržaju lokalnoga identiteta Bužana, u odnosu na ostale Duvnjake, Petar Miloš kazivao mi je:

„Oni su zemljopisno bliže Dalmaciji, s njima više vezani, pa im se Duvanjsko polje čini dalekim. U potrazi za vlastitim identitetom prvo se rukovode onim što ne bi željeli biti. A *ne žele biti Bosanci, na što ih je Duvno asociralo* [istaknuo Z. M.]. Ali ne znaju kazati što jesu glede regionalne pripadnosti. Oni su samo Bužani. Otkada je Duvnu promijenjeno ime u Tomislavgrad, postali su malo mekši, ali i danas su u potrazi za vlastitim identitetom. Nakon što je polje 1974. godine potopljeno, a brojni se Bužani iselili, to je preostalima veoma važno definirati vlastiti identitet koji će sezati dalje od žrtve vlasti, što su oduvijek bili. Na tom identitetu posebice su ustrajni odseljeni i uspješni Bužani, koji misle da bi distanciranjem od Duvna imali jači ugled i status. Bužani su tipičan primjer obrane od globalizacije još jačim mrvljenjem identiteta.“

Identifikaciji Bužana, kao različitih u odnosu na Duvnjake, osim „asociranja Duvna na Bosnu“, kako reče Petar Miloš, pridonosi i uvijek iznova pitanje obnove općinskoga središta, jer nekada su bili zasebna općina, i administrativnoga odvajanja od Općine Tomislavgrad. Kao razloge navode mišljenja o slabijemu utjecaju u procesima odlučivanja na općinskoj razini i traže „pravednije odnose s općinom oko trošenja sredstava hidroakumulacije“²⁴, jer smatraju kako su zaknuti za pravednu raspodjelu sredstava od nadoknada za korištenje akumulacijske vode iz Buškoga jezera, koju prema međudržavnim ugovorima plaća Vlada Republike Hrvatske.

²³ Kurin je turcizam za nevjernika ili onoga tko nije musliman. Kao član jedne *whatsapp* grupe koja nosi naziv *Duvnjaci* zamolio sam članove ove skupine mogu li pomoći i objasniti što znači pojam „daka(ri)“ i u kojemu se svojstvu koristi taj pojam. Jedan od komentara na ovo pitanje bio je da „bulaznim“, jer taj izraz ne postoji. Kasnije je jedan od sudionika odgovorio: „Kad sam bio mali, desetak do petnaest godina, a i poslije sam slušao kako su djevojke iz tomislavgradskih sela nazivane Dakama. Kao npr. duvanjske Dake dolaze do pred grad u batama [gumenim opancima ili čizma-ma] i tad obuvaju cipele. Ili, eno oženi duvanjsku Daku.“

²⁴ B. Drmić, *n. dj.*, str. 149.

Za Viničane, kao i za Rožane, stanovnike Roškoga polja, može se reći isto ono što je Mijo Tokić pisao u radu o regionalnome identitetu Duvnjaka – kako će Bužani i Šujićaci u „regionalnom izjašnjavanju najprije izraziti pripadnost svojoj užoj lokalnoj regiji, Bušku blatu i Šujici, pa tek onda ili čak nikako Duvnu“²⁵.

„Kod nas svaki kraj ima svoju nošnju, svoje običaje. Šujićaci imaju svoju nošnju, igraju i pjevaju drukčije. Rožani isto. Kada ih vidiš na pozornici, ne izgledaju ko Duvnjaci, nego više ko Hercegovci. Za one s Buškog ne znam ni kakva im je bila nošnja. Valjda ko u Sinjana“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

„Prije rata nisi smio otići u kavanu u drugo selo ako tamo nisi imao rodbine ili nekog kuma ili prijatelja. Čim vide da nisi njihov, bude batinjanja [tuče]. Malo se narod i družio. U ratu smo se svi upoznali i sada moš kod očeš [možeš kud hoćeš]“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

Iz ovih kratkih kazivanja i pisanih radova proizlazi kako regionalni identitet ne mora biti jedinstven, nego mnogostruk, promjenjiv, fluidan i ovisan o kontekstima. Interpretacija regionalnoga identiteta odozdo, iz očista istraživanja, pokazuje kako se identifikacijski procesi moraju promatrati u kontekstu „drugoga“, iako blizu, ipak „drugoga“, s kojim se ne žele svrstavati i čijim se imenom ne žele nazivati. U traganju za kohezijom i rješavanjem prijevora u procesu regionalne identifikacije traže se integrativni čimbenici. Duvnjaci tu ulogu pripisuju Domovinskomu ratu. „Tek u posljednje vrijeme više je izražen proces međuduvanjske integracije. Naročito je Domovinski rat pojačao svijest o bliskosti i zajedništvu i bio vrlo značajan integrativni faktor.“²⁶

Uz prijevora u procesu jedinstvene regionalne identifikacije Duvnjaci se diferenciraju i kao zasebna regija u odnosu na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju označavajući svoj prostor kao „ono i“.

2. Mi smo ono „i“

Duvnjaci na „rubnosti i tromedžnosti“²⁷ Dalmacije, Hercegovine i Bosne pozicioniraju Duvno na „ono i“ u imenu države Bosne i Hercegovine, a ponekad „i“ služi kao veza s Dalmacijom. Iako nema suglasja o tome gdje su granice pre-

²⁵ M. Tokić, *n. dj.*, str. 516–517.

²⁶ *Isto*, str. 517.

²⁷ J. Krišto, *n. dj.*, str. 242.

ma Hercegovini i Bosni, granica s Dalmacijom državnopravna je s Republikom Hrvatskom.

„Duvno nije ni Bosna ni Hercegovina ni Dalmacija. Mi smo ‘ono i’ između i Bosne i Hercegovine i Dalmacije. [Gdje su granice?] Bosna počinje iza Šujice. Eto, Kupres nema gange. Hercegovina je od Studenih vrila, a granica Dalmacija je od Kamenskog. To je jasno ko dan“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

Petar Miloš mi je uz kazivanje dao i jedan svoj rukopis koji je pripremao za objavu. Ne znam je li ovaj tekst u međuvremenu objavljen.

„Kupreška vrata su ne samo klimatska nego i psihološka granica Bosne. To ne znači da je to granica između Hercegovine i Bosne, nego granica između Kupresa i Bosne. Regionalni identiteti nisu isto danas i nekada. [...] Granice su delikatna problem. Njih su kroz povijest najučinkovitije, ali i najbezobraznije određivali činovnici. Duvno je kroz povijest bilo središnje mjesto ilirskog plemena Delmata koje vladalo širokim prostorom do Splita i primorskih gradova. Na tom zemljopisno i etnički jedinstvenom prostoru granice su neprirodno mijenjane i pomicanje. Pa tako imamo situaciju da je mletački top početkom 18. stoljeća odredio granicu između Osmanlijskog Carstva i Mletaka, Hercegovine i Dalmacije.“

Kazivači određuju granice i po razlici u govoru. Naravno, svi potvrđuju da govore hrvatskim jezikom, a da se razlikuju u dijalektu.

„Mi Bužani govorimo više ko Dalmatinci i Hercegovci, dok Duvnjaci govore više kao Bosanci. Mi [Bužani] kažemo *reka*, *iša*, *poša*, a Duvnjaci govore *reko*, *išo*, *pošo*“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

Objašnjavajući vlastitosti lokalnoga govora, ističe se zasebnost Duvna u odnosu na susjedne regije. „Tako se u Duvanjskom polju, pod utjecajem iz bosanskih krajeva, kaže *reko* (namjesto književnoga *rekao*), dok se u Roškom polju, Buškom Blatu i selu Mesihovini, pod utjecajem iz Hercegovine i Dalmacije, kaže *reka*.“²⁸

Uz ovakvo neizravno postavljanje granica prema susjednim područjima postoje i pokušaji omeđivanja zasebne regije sastavljene od četiriju polja: Duvanjskoga, Livanjskoga, Kupreškoga i Glamočkoga koje treba promatrati kao zasebno, odnosno kao ono koje ne pripada ni Hercegovini ni Bosni, a ni Dalmaciji. To bi područje moglo bilo nazvano „Zadinarje“ jer iz perspektive Hrvata „tog

²⁸ R. Jolić, *n. dj.*, str. 469.

područja, Bosna počinje iza prijevoja Kupreških Vrata, Hercegovina iza kanjona Studenih Vrla, a Dalmacija od prijelaza Kamenskog²⁹.

U skladu s mišljenjem onih koji ovo područje smatraju zasebnom regijom posebnost regionalnoga identiteta najbolje se izražava kroz različitosti u odnosu na druge, one s kojima graniče, u ovome slučaju Bosance, Hercegovce i Dalmatince.

„Uh, što ne volim kada nas hoće svrstati ili u Bosnu ili u Hercegovinu. Nismo mi ni u Bosni ni u Hercegovini. Mi smo ti ono ‘i’. I znaš, u nas kažu da smo prepametni da bismo bili Bosanci, prepošteni da bismo bili Hercegovci i previše radini da bismo bili Dalmatinci“ (kazivač iz Duvanjskoga polja).

Poslije ovoga kazivanja pitao sam Petra Miloša zašto se Duvnjaci smatraju poštenijim od Hercegovaca, pametnijim od Bosanaca i boljim radnicima od Dalmatinaca. On mi je odgovorio:

„Tu sam misao čuo od jednog Duvnjaka u kavani. Na tragu predrasude može se učiniti zanimljiva i duhovita, ali se s ovom groznom ne slažem. Niti su Duvnjaci pametniji od Bosanaca, niti pošteniji od Hercegovaca. Ovo je vrijeme kada se mijenja identitet Duvnjaka. Nije slučajno da će Duvnjaci, na pitanje jesu li Bosna ili Hercegovina, kazati da su ono ‘i’ u imenu. To ‘i’ je poveznica ta dva entiteta, bliski jednom i drugom, a ni jedno od toga, dakle zasebni entitet. Propali plemići, nekada moćni, ali onemoćali, imaju toliko ponosa da se ne svrstaju ni Bosni ni Hercegovini nego izdržavaju ostati jedinstveni, svoji, ekskluzivni, svjesni da su sve manje prepoznati i prepoznatljiviji.“

U javnome diskursu proširila se teza o Hercegovcima kao ratnim profiterima i nositeljima nepoštene privatizacije. Vođeni željom da naprave otklon u identifikaciji u Duvnu, „čini mi se da je bila 1994. ili 1995., nepoznat netko u optjecaj pustio upaljače na kojima je pisalo – Ja sam Duvnjak / Nisam Hercegovac! Bio je to prvi signal da se poistovjećivanje pripadnosti Hercegovini s najpostojanjim hrvatstvom prometnulo u sveprisutno i svehrvatsko izjednačavanje hercegovštine s notornim lopovlukom“³⁰.

O specifičnoj identifikaciji Duvnjaka u odnosu na šira područja Hercegovine i Bosne možda slikovito govori i opaska jedno svećenika podrijetlom iz istočne Hercegovine koji je svojemu kolegi, rođenu u okolici Tomislavgrada rekao:

²⁹ D. Periša, *n. dj.*, str. 326.

³⁰ Ivica Đikić, „Razapeti identitet ili identitet od raspetosti“, *Status: magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Udruga građana „Dijalog“ Mostar, 8, 2005./2006., str. 95.

„Vi Duvnjaci ne znate gdje pripadate. Nije ni čudo da je bivša Jugoslavija bila podijeljena na šest republika, dvije pokrajine i Duvno.“

Ne ulazeći u rasprave o uzrocima proizvodnje stereotipa o nepoštenim Hercegovcima, glupim Bosancima i lijenim Dalmatincima, za potrebe ovoga rada navedena kazivanja uzimaju se samo kao samoidentifikacijske odrednice Duvnjaka koji se smatraju zasebnom regionalnom skupinom u odnosu na druge s kojima graniče, odnosno na Hercegovce, Bosance i Dalmatince.

3. Mi (ni)smo Bosanci i (ni)smo Dalmatinci

Danas je malo Duvnjaka koji će za sebe reći da su Bosanci. Među rijetkima jedan koji se smatra Bosancem kaže:

„Ja jesam Bosanac. Nemam ništa protiv onih što za sebe kažu da su Hercegovci ili što neko hoće biti Dalmatinac. Mislim, manje smo slični Hercegovcima nego Bosancima. Nisam nikada ni razmišljao po čemu sam to Bosanac. Jednostavno tako mislim. A, malo mi je i muka od ovoga da svi Duvnjaci hoće biti Hercegovci“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

„Mene kad god pitaju kažem da sam Bosanka. To mi je normalno. Volim bosansku muziku, pjesme. Eto, baš bila u Splitu i kažu mi, ‘vi Bosanci’. Pa, i jesam“ (kazivačica iz Buškoga Blata).

Identifikaciju Duvnjaka kao Bosanaca najčešće sprječava nejasnoća oko odnosa hrvatskoga nacionalnog i bosanskoga kao regionalnoga identiteta.

„Većina će reći kako biti Bosanac znači manje biti Hrvat, dok je biti Hercegovac biti više Hrvat. A mi smo Hrvati“³¹ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

„Kad kažeš Bosanac, onda to nekako više zvuči musliman. Odmah misliš na džamiju, ćevape, njihovo pjevanje i sve drugo. Baš bi mi bilo teško reći da sam Bosanac. Ako moram, onda kažem da sam Hercegovac. Nedavno sam bio u Zagrebu i pitaju me je li Duvno u Hercegovini i jesmo li mi Hercegovci. Što ću ja sada njemu objašnjavati da smo mi Bužani, pa Duvnjaci. Lijepo rekнем Hercegovac. I svi su mirni [smije se]“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

³¹ Utjecaj nacionalnoga na regionalnu identifikaciju može se pratiti i kod Bošnjaka. Nekada je Ivan-planina bila granica i nitko nije dovodio u pitanje o Konjicu kao dijelu Hercegovine. Tijekom jednoga istraživanja o tradicijskoj odjeći u Konjicu 2010. godine upitao sam jesu li njihove nošnje hercegovачke. U skupini od desetak mladića i desetak djevojaka jedan je odgovorio: „Nije hercegovачka. Mi smo ono ‘i’ između Bosne i Hercegovine.“ Ostali su se složili s njegovim mišljenjem. Još izričitije o utjecaju nacionalnoga na regionalni identitet rekao je jedan mladi Bošnjak u Podveležju, u okolici Mostara, 2015. godine. Prema njegovu kazivanju: „Nismo mi Hercegovci. Mi smo Bošnjaci. Ono Hercegovci su više Hrvati.“

Slično mišljenje iznio je i Petar Miloš kada je objašnjavao većinsko mišljenje Duvnjaka o Bosni i Bosancima.

„U svojoj neukosti Duvnjaci su se izrugivali Bosni, istodobno sažalijevajući svoje sunarodnjake. Kada sam kao student doveo jednog prijatelja u selo i ukućane upozorio da je on Bosanac i musliman, strina je prostodušno kazala: ‘Neka, sinko, volio bi i on da nije, ali šta će sad’.“

Kao zaključak o odbijanju identifikacije Duvnjaka kao Bosanaca govori i tekst Ivice Đikića: „Bosna se počela doživljavati kao nešto sasvim muslimansko, kao carstvo dimija i kahvenisanja, kao nešto što nam je strano i daleko, i što nikad nije bilo dijelom nas i našeg života. Koliko je daleko išao taj (politički) koncept, svjedoči i živa istina da su se tih godina, a i kasnije, mnogi Livnjaci i Kuprešaci deklarirali Hercegovcima. Biti Hrvat, a smatrati se (i) Bosancem bilo je ravno izdaji, a provincija je, to znamo, posebno okrutna kad su izdajnici u pitanju.“³²

Regionalna identifikacija Duvnjaka nije samo unutarnje pitanje međuduvanjskih odnosa nego i dio širih međunacionalnih i državopolitičkih i kulturnih konteksta u suvremenome bosanskohercegovačkom društvu, o čemu će biti govora kasnije. Ovdje se kratko samo kao dokaz tomu mišljenju donosi kazivanje:

„Neću biti Bosanac. Eto, neću. Zato što oni gore u Sarajevu [misli se na bošnjačke političare i medije] hoće na silu da se odreknu svoga hrvatstva. Čuj, mi Bosanci katolici. E, ne može. Mi smo prvo Hrvati, pa Duvnjaci, onda možemo biti Bosanci ili Hercegovci. Ali, samo Bosanci, e, ne može“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

Identifikacija Duvnjaka kao Dalmatinaca najbrojnija je među stanovnicima Vinice i Buškoga Blata. Tomu nije razlog samo činjenica da su to granična područja, nego su, prije svega, migracije, odnosno, naseljavanja Dalmatinaca na području Duvna zabilježena su kada se „zbog ekstenzivnog stočarstva i drugih gospodarskih potreba dio hrvatskih obitelji iz Imotskog okruga u Dalmaciji trajno nastanio u BiH, u mjestima Podzavelim i Podbila u okolici Županjca“³³.

³² Isto, str. 95.

³³ Zoran Grijak, „Utvrđivanje trajne nastanjenosti obitelji iz Dalmacije u Duvanjskom okrugu krajem 80-tih godina XIX. stoljeća, *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnog skupa „Duvanjski kraj kroz povijest“, Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.*, Jure Krišto (ur.), Hrvatski institut za povijest - Naša ognjišta, 2000., str. 564.

Neki od stanovnika ovoga područja imaju obiteljske predaje o doseljavanju njihovih predaka iz Dalmacije. Tako u Vinici, danas pograničnome selu s Republikom Hrvatskom, kazivači se osjećaju i izjašnjavaju kao Dalmatinci zbog podrijetla, ekonomske i druge povezanosti s Dalmacijom.

„Teško da smo ti mi iz Vinice Bosanci ili Hercegovci. Nismo, vala, ni Duvnjaci. Duvno nam je općina, ali naši su u Makarskoj, Splitu i mi smo Dalmatinci. Kada za sebe govorimo, onda kažemo Dalmatinci. Najviše smo Dalmatinci“ (kazivanje iz Vinice).

Za neke Bužane identifikacija s Dalmatincima neprihvatljiva je. Neki, kako reče jedna kazivačica, smatraju kako mogu raspravljati o tome jesu li Bosanci ili Hercegovci, ali Dalmatinci nisu.

„[...] jer ako pogledaš samo razliku u kulturi pite, onda vidiš veliku razliku. Dalmatinci nemaju tu kulturu pite. Nije to samo pripremiti pitu, nego i sve ono što ide uz nju. Dok i Hercegovina i Bosna imaju tu specifičnu kulturu pite“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

Neki se Bužani izričito odbijaju identificirati s Dalmatincima i kao razloge navode događaje tijekom i neposredno poslije Drugoga svjetskog rata.

„Mi Dalmatinci? Šta ti je? Pa i danas naši pričaju kako su Dalmatinci poslije onoga rata odveli sve naše blago, pokrali sve što su mogli. Ljudima su odvodili stoku s polja. Dalmatince [pogrdan naziv za Dalmatince] su partizani i komunisti. U nas nije bilo partizana. Piši nismo Dalmatinci. To što su oni uradili nama, to ne radi svoj svome“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

Priznati se Dalmatincem za Duvnjake nudi i mogućnost ne opredijeliti se hoće li biti Bosanac ili Hercegovac, a pripadati široj regiji i istovremeno naglasiti hrvatski nacionalni identitet. Jedan hercegovački franjevac, inače Duvnjak po rođenju, izjavio je kako bi se Duvnjaci trebali izjašnjavati kao Dalmatinci i zbog hrvatskoga nacionalnoga jedinstva i zato što nisu ni Hercegovci ni Bosanci. Pozivajući se na jedinstvenu povijest Duvna i Dalmacije, i fra Robert Jolić rekao je tijekom jedne promocije knjige u Tomislavgradu: „Dalmatinski je mentalitet bliži Duvnjacima nego što su to mentaliteti Hrvata u Bosni ili Hercegovini i o njemu bi trebalo više govoriti.“

Dok se smanjuje identifikacija Duvnjaka s Bosancima i Dalmatincima, „u posljednje vrijeme osjeća se u mlađih generacija tendencija identifikacije s Hercegovcima“³⁴.

³⁴ M. Tokić, *n. dj.*, str. 516.

4. Hercegovizacija Duvnjaka

Danas je teško utvrditi kada je započeo proces identifikacije Duvnjaka s Hercegovinom. Za neke kazivače sve je započelo još u 19. stoljeću i odlučujući je čimbenik bila pripadnost hercegovačkoj crkvenoj upravi. Uspostavom „Hercegovačkog vikarijata (1846.), Hercegovačke franjevačke provincije (1852.) i Mostarsko-duvanjske biskupije (1881.) Duvno je u teritorijalno crkvenomu ustroju Hercegovine. To je važna činjenica za razmatranje formiranja mentaliteta stanovništva i osjećaja regionalne povezanosti“³⁵.

Tijekom jednoga susreta 2008. godine sa skupinom mještana angažiranih oko uređenja prilaza župnoj crkvi u Seonci, u Duvanjskome polju, započeo sam razgovor o tome jesu li Bosanci ili Hercegovci. Na početku je sve započelo smijehom i šalom, a onda je rasprava postala napetija jer su se tabori podijelili između Duvnjaka i Hercegovaca. Na kraju razgovora jedan stariji gospodin doviknuo je: „Dokle biskup dolazi krizmavati [dijeliti sakrament krizme], dotle ti je Hercegovina.“

Bez obzira na to kada su se Duvnjaci počeli identificirati kao Hercegovci, postoji suglasje kako je proces intenziviran u ratu 1990-ih. Ivica Đikić, opisujući duvanjski i vlastiti regionalni identitet, uvodi pojam „hercegovizacije“ i njime definira „nasilno svođenje tog gradića samo na njegovu hercegovačku identitetsku komponentu. Duvno se ispraznilo od Srba, a iduće, 1993., godine uglavnom smo ostali i bez Muslimana. Hercegovizacija bila je, naime, povezana s radikalnom hrvatizacijom“³⁶.

U kazivanju o protivljenju hercegovizaciji Duvna potvrđuje se rat kao vrijeme jačanja hercegovačkoga identiteta kod Duvnjaka.

„Duvnjaci Hercegovci? Jesu na baterije. [Što znači na baterije?] Na silu i u ratu. Nešto meni tu nije prirodno. Ne možeš biti to što nisi. Ali, i šire se drugi preko nas. Poslije ovoga rata [1990-ih] nastale su nove države i sve su nekako manje nego što su mislile biti. Proširile su se samo Srbija i Hercegovina. Srbija preko Republike Srpske, a Hercegovina na Duvno, Livno i Kupres“ (kazivanje iz Duvanjskoga polja).

Na pitanje zašto se Duvnjaci radije izjašnjavaju kao Hercegovci, Petar Miloš poslao je pisani odgovor u kojemu ističe dva odlučujuća razloga: migracije i nejasno navodeći prilike koje su ih natjerale izjasniti se:

³⁵ Isto, str. 514.

³⁶ I. Đikić, *n. dj.*, str. 95.

„Da ne duljim, danas u mome selu žive isključivo doseljenici iz Hercegovine i Dalmacije. [...] Duvnjaci, premda su aristokratskim manirom naglašavali ekskluzivnost i posebnost svoga mjesta, prilike su ih u posljednje vrijeme natjerale da se oko toga izjasne. Većina će njih naglasiti da korijen imena Duvno potječe od ilirske riječi Dalma (ovca), da je istog podrijetla kao i ime Dalmacija, da je bilo glavni grad Hrvatske, ali će većina njih, nakon mjerkanja, kazati da su, ako se već moraju izjasniti, ipak Hercegovci. Uostalom, pripadaju mostarsko-duvanjskoj biskupiji.“

Iz ovih kazivanja proizlazi kako su identifikaciji Duvnjaka kao Hercegovaca pridonijeli: doseljavanja stanovništva iz Hercegovine u duvanjski kraj, već stoljetna pripadnost Mostarsko-duvanjskoj biskupiji te osobito intenzivirane društveno političke, ekonomske i kulturne interakcije između Duvna i Mostara, središta Hercegovine, u novome demokratskom bosanskohercegovačkom kontekstu i ratnim događanja 1990-ih.

„Ako se već moraju izjasniti“, time potvrđujući kako identifikacijski proces Duvnjaka s Hercegovinom proizlazi iz sveukupna konteksta koji u pograničju i na tromedi ipak ne trpi „nesvrstanost“ i „neopredijeljenost“. Tomu u prilog ide i jedna rasprava na društvenim mrežama oko regionalnoga identiteta. Pokušavajući odgovoriti na pitanje o regionalnome identitetu Livanjaka, Radoslav Dodig spomenuo je i Duvnjake i napisao: „Kada ja upitam prijatelje Livnjake što su, Hercegovci ili Bosanci, oni uznosito odgovaraju: Nismo Hercegovci, nismo Bosanci. Mi smo ono ‘i’ između Bosne i Hercegovine. Slično za sebe kažu i Duvnjaci. *Ja ih prozivam da su kao Titovi nesvrstani* [istaknuo Z. M.] [...] Kada budem pisao monografiju o Hercegovini u rimsko doba, uvrstit ću i Livnjake i Duvnjake u nju, jer su Delmati uglavnom poklopili Hercegovinu do Neretve. Supstrat je Hercegovcima iz antičkoga doba zajednički!“³⁷

Suvremeni bosanskohercegovački sociokulturni i politički kontekst s državne razine izravno utječu na „hercegovizaciju“ Duvna. To je unutar bošnjačkoga nacionalističkog diskursa oživljena ideja o bosanskoj naciji, koja bi trebala poništiti postojeća ustavna rješenja, i smetnja bošnjačko-bosanskim nacionalistima, „dvočlano ime države Bosne i Hercegovine, koje im onemogućava potpuno poistovjećenje s njom i preuzimanje uloge državnog – bosanskog naroda

³⁷ „Tko su Livnjaci“, <https://blog.dnevnik.hr/livno1/2005/03/185653/tko-su-livnjaci.html>, (2. XII. 2022.).

u svojoj zemlji – Bosni. Radi toga pokušavaju izbrisati Hercegovinu iz ustava i pamćenja³⁸.

Promoviranje bosanske nacije izravno umanjuje bosanski i jača hercegovački regionalni osjećaj Duvnjaka jer je pojam Hercegovac postao „gotovo sinonim za Hrvate iz Bosne i Hercegovine“³⁹. Upravo je ovo jedan od najvažnijih razloga zašto se Duvnjaci identificiraju s Hercegovcima. Time istovremeno postaju dio veće regije, nisu nesvrstani i potvrđuju svoj hrvatski nacionalni identitet.

„Kada u Zagrebu kažeš da si Hercegovac, onda ne moraš objašnjavati da si Hrvat. Ako kažeš da si Bosanac, onda moraš objašnjavati da si katolik, pa da si Hrvat. Eto, zato naši kažu: ‘Ja sam Hercegovac’ i to ti je to“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

U duvanjskoj regionalnoj identifikaciji članovi iste obitelji različito se izjašnjavaju. Takav je primjer dviju sestara u Buškome Blatu jer jedna za sebe kaže da je Bosanka, a druga Hercegovka. Njih dvije to mirnije prihvaćaju i o tome rijetko razgovaraju. No, prema nekim kazivanjima događaju se veoma žučne rasprave koje izazivaju kratkotrajnije ili dugotrajnije prekide komunikacija članova uže i šire obitelji. Ipak, može se zaključiti kako prijepori u razgovorima završavaju općim konsenzusom, naglašavajući važnost nacionalne u odnosu na druge identifikacijske razine.

„Nije važno šta smo mi ovako lokalno, Duvnjaci ili šta drugo. Možemo biti i jedno i drugo i treće, ali sigurno da smo Hrvati. I točka. Slušaj me, lijepo ti kažem. Mi smo Hrvati. I dosta ti je to“ (kazivanje iz Buškoga Blata).

Iako se može čuti i pročitati kako „Duvnjaci imaju vrlo razvijen hrvatski nacionalni osjećaj te ne pridaju posebno važnost regionalnoj pripadnosti“⁴⁰, ipak može se reći kako su Duvnjacima veoma važne i lokalna i regionalna identifikacija. Primordijalan položaj nacionalnoga u hijerarhiji identiteta ističe se i zato što nudi rješenja prijepora disparatnih lokalnih i regionalnih identifikacija.

Praveći vlastitu hijerarhiju identiteta, nacionalni je „primarni“, „prvi“, „glavni“, „osnovni“, ili kako ga već nazivaju. „Glavni identitet je hrvatstvo, a Hrvatima kao starosjedilačkom i većinskom stanovništvu u Livnu i Duvnu, on jest

³⁸ Ivo Lučić, „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“ *Status: magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Udruga građana Dijalog Mostar, 8, 2005/2006., str. 121.

³⁹ *Isto*, str. 115.

⁴⁰ M. Tokić, *n. dj.*, str. 516.

i najvažniji. Zatim dolazi katoličanstvo, pa zavičajna pripadnost, a sve ostalo im je, kako sam redoslijed kaže, četvrto razredno ili čak nebitno.⁴¹

Zaključak

Konstrukcija regionalnoga identiteta Duvnjaka promatrana je, prije svega, kao dinamičan proces u suvremenome bosanskohercegovačkom kontekstu na tromedi i rubovima svjetova i triju većih regija, Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Objektivni i subjektivni elementi regionalnoga identiteta Duvnjaka, bilo onih koji su se smatrali zasebnom regijom ili dijelom većih regija, prema kojima su se izjašnjavali kao Bosanci i/ili Hercegovci i/ili Dalmatinci, u pisanim radovima i u kazivanjima prikupljenima za ovaj rad, objašnjavani su kroz prirodno-geografska obilježja, povijest, jezik, upravno-teritorijalna ustrojstva na civilnoj ili vjerskoj razini.

Ne ulazeći u rasprave o višeznačnome određenju samoga termina regija, Duvno se promatralo kao jedinstvena regija, relativno neovisna u odnosu na veće regije Hercegovine i Bosne, gdje su granice zamagljene i nejasne, i Dalmacije s administrativnom državno-pravnom granicom s Republikom Hrvatskom. U geopolitičkim kontekstima „Duvno je dio Bosne, premda se stanovništvo tako ne osjeća, nego čuti da je tromeda što ujedno dijeli i povezuje Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju“⁴².

Iako se u ovome radu polazilo od teritorijalnoga određenja Duvna kao zasebne regije, naglasak nije na geografskim karakteristikama nego na ljudima i njihovim interpretacijama vlastitih identiteta. Identitetu se pristupilo kao promjenjivim, fluidnim, situacijskim i dinamičnim narativnim konstrukcijama u sadašnjosti, kao nedovršenu, simbolički konstruiranu, zamišljenu i iracionalnu polju gdje se objektivni i subjektivni čimbenici koriste od nositelja te smisla koji im oni daju.⁴³

Propitujući hijerarhiju identiteta, u fokusu je međuodnos nacionalnoga, regionalnoga i lokalnoga identiteta. Potonji su međusobno oštro odijeljeni u pet zasebnih cjelina i zajedno tvore mnogostruk, ponekad prijeporan, regionalni

⁴¹ D. Periša, *n. dj.*, str. 327.

⁴² J. Krišto, *n. dj.*, str. 17.

⁴³ Jadranka Grbić Jakopović, *Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2014., str. 42.

identitet. Tako se u propitivanju duvanjskoga regionalnog identiteta ne može pristupiti samo kao jedinstvenomu identitetu, jer je on u svojoj biti mnogostruk. Mnogostrukost regionalnoga identiteta Duvnjaka i nedovršena „međuduvanjska integracija“ malo je poznata u širemu javnom diskursu, ali ona snažno boji proces duvanjske identifikacije.

Odbijanje identifikacije i upotrebe termina „Duvnjaci“ kazivača iz Vinice, Roškoga Polja, Buškoga Blata i Šujice, jer ga koriste stanovnici Tomislavgrada i sela u Duvanjskome polju, utječe i na njihovu identifikaciju s većim regijama. Tako zemljopisna blizina pojedinih duvanjskih užih lokalnih cjelina s većim regijama, Hercegovinom, Bosnom i Dalmacijom, jest jedan, ali nije odlučujući čimbenik u njihovoj samoidentifikaciji kao Hercegovaca, Bosanaca ili Dalmatinaca.

Duvnjaci koji ističu posebnost duvanjskoga područja u odnosu na Hercegovinu i Bosnu kažu kako su „ono i“ i time Duvno izdvajaju u zasebnu regiju. Na taj način u imenu države Bosne i Hercegovine nalaze i opisuju vlastiti položaj, ne identificirajući se ni s jednom od dviju većih regija. Veznik „i“ u zemljopisnome smještanju duvanjske regije koristi se u opisu različitosti i pripadnosti Dalmaciji. Ovaj je narativ i danas odlučujući u prihvaćanju posebnosti u regionalnoj identifikaciji i još uvijek najzastupljeniji u terminu „Duvnjak“. Njegovim korištenjem pravi se otklon i do nepoštenih Hercegovaca, manje pametnih Bosanaca, koji su i sve manje Hrvati. Oba stereotipa su „naravno, pogrešna, a bilo bi banalno na ovom mjestu objašnjavati i dokazivati kako Bosna ne isključuje hrvatstvo i kako Hercegovina ne isključuje poštenje“⁴⁴.

Jedinstvenost i posebnost duvanjske regije ističe se jer Duvno „uistinu jest zaseban svijet koji je i Bosna, i Hercegovina, i Dalmacija, a istovremeno nije ništa od toga, nego je neka čudna (i čudesna) derivacija svih tih identiteta. [...] [S]vijet Duvna, čardak razapet između triju identiteta čiji je identitet opet čvrsto izgrađen na toj raspetosti, svijet sa svojim jedinstvenim multikulturalnim i multiregionalnim jezikom“⁴⁵. Duvno je zasebna regija jer „duvanjski Hrvati znaju za sebe često, što u šali što ozbiljno, reći da su ‘nesvrstani’ ili veznik *i* u sintagmi Bosne i Hercegovine, a to je posebno došlo do izražaja poslije završetka nacionalnog i vjerskog rata koji je pratio raspad komunističke Jugoslavije i

⁴⁴ I. Đikić, *n. dj.*, str. 95.

⁴⁵ *Isto*, str. 95.

podjelu Bosne i Hercegovine. Zbog toga se pripadnost Livna i Duvna može i treba promatrati na drugi ili drukčiji način⁴⁶.

U posljednjih tridesetak godina, ponajprije rat 1990-ih, a zatim i poslijeratni disparatni pogledi triju naroda na prošlost, sadašnjost i buduće uređenje države Bosne i Hercegovine, te bošnjačka revitalizacija diskursa o jedinstvenoj bosanskoj naciji s tri religijske zajednice, snažno utječu na proces regionalne identifikacije Duvnjaka. Ponajprije, javlja se i sve više udaljuje Duvnjake od osjećaja pripadnosti Bosni i identificiranja kao Bosanaca. Danas je Bosna za Duvnjake, u pravilu, svijet islama i sarajevske političke propagande, izravno protivna Hrvatima i njihovu nacionalnom identitetu.

Reakcije su Duvnjaka na ovaj diskurs dvojake: sve je izraženije naglašavanje hrvatskoga nacionalnog, s jedne strane, i osnaživanje hercegovačkoga regionalnog identiteta, s druge strane. Izjednačavanje pojma Hercegovac, koji gotovo postaje sinonim za Hrvate u BiH, Duvnjacima s primordijalnim hrvatskim nacionalnim identitetom istovremeno čini prihvatljiviji proces hercegovizacije Duvna. Nadalje, iz predratnoga razdoblja i u početku rata 1990-ih započinju i danas se nastavljaju intenzivnije političke, kulturne, ekonomske veze i, uz sve veći broj studenata iz Duvna u Mostaru, umrežuje se povezanost Duvnjaka s Hercegovinom.

Prema kazivanjima o duvanjskome regionalnom identitetu „koji naginje Hercegovini“ ističe se presudan utjecaj pripadnosti Mostarsko-duvanjskoj biskupiji i Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji. Način i aktivnosti svećenika i redovnika koji su utjecali na regionalnu identifikaciju Duvnjaka tražili bi zasebno istraživanje. No, primjećuje se kako i među svećenicima ne postoji suglasje oko toga jesu li Duvnjaci samo Duvnjaci ili su Hercegovci ili Dalmatinci. Kažu „nije se još čulo da se ijedan izjasnio kao Bosanac“. Općenito, Katoličkoj se crkvi pripisuje utjecaj na regionalnu identifikaciju Duvnjaka kroz „njezin teritorijalni ustroj. [I] osim što je njegovala i čuvala vjeru, bila je čuvarica nacionalne svijesti i identiteta, nositeljica i primateljica kulturnog života, čuvarica kulture i svekolike nacionalne baštine“⁴⁷.

Opće je suglasje Duvnjaka u primarnu isticanju hrvatskoga nacionalnog identiteta, religijski i regionalni identiteti nemaju čvrstu drugu poziciju i če-

⁴⁶ D. Periša, *n. dj.*, str. 326-327.

⁴⁷ M. Tokić, *n. dj.*, str. 514.

sto je mijenjaju. Kod onih s Duvanjskoga polja ponekad je na drugome mjestu religijski katolički, a ponekad regionalni identitet. Bužani, Rožani, Šujićani i Vinićani, poslije nacionalnoga, a ispred regionalnoga, daju prvenstvo svojem lokalnom identitetu. Supostojanje različitih regionalnih identiteta na tromedi i pograničju narušava koheziju, pa čak i unutar istih obitelji stvara prijepor koji se rješava naglašavanjem nacionalnoga identiteta.

Može se reći kako svi Duvnjaci u svojoj hijerarhiji identiteta ističu prvenstvo nacionalnoga, koji po njihovim kazivanjima, nadilazi, ali istovremeno uključuje sve druge identitete osim bosanskoga. Naime, danas je biti Bosanac za Duvnjake sve manje prihvatljivo kao dio hrvatskoga nacionalnog identiteta. Slušajući disonantne i ponekad veoma oštre rasprave Duvnjaka o njihovoj regionalnoj identifikaciji, stječe se dojam kako nacionalni identitet ima kapacitet riješiti prijepore u regionalnoj identifikaciji, dok regionalni duvanjski identitet nema kapacitet nadići prijepore oko lokalnih identifikacijskih procesa.

Budućnost će pokazati u kojemu će smjeru ići proces „međuduvanjske integracije“ i postizanja općega konsenzusa oko jedinstvena regionalnog identiteta Duvnjaka. Danas se može govoriti ne o jednome nego o četirima supostojećim nazivima regionalnoga identiteta Duvnjaka i rasprave o njima ne vode socio-kulturnoj koheziji nego stvaraju prijepore. Među Duvnjacima nacionalni identitet natkriljuje različite identifikacije i Duvnjaka koji ostaju „ono i“, odbijajući prihvatiti identifikaciju s nekom većom regijom, i drugih koji Duvno smatraju dijelom Hercegovine i/ili Bosne i/ili Dalmacije i po tome se nazivaju Hercegovcima, Bosancima i/ili Dalmatincima.

*(Etno)nacionalizam ili
federalizam*

== Dejan Vanjek ==

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

vanjekd@gmail.com

UDK: 342.1:323.1](091)

316.356.4

Izvorni znanstveni rad

STANJE I PERSPEKTIVE OPĆE NORMATIVNE AKOMODACIJE KOLEKTIVNOGA NAČELA

Sažetak

Rad proučava povijesnu dominaciju mononacionalne koncepcije, manifestnu u obliku nacija-države, utemeljene na dvjema ključnim idejama: suvereniteta – praćen tendencijom apsolutizacije i centralizacije; individualiteta – kao osnova jednakosti svih pripadnika nacije u okviru mononacionalnoga građanskog poretka. S druge su strane spektra sustavi i modeli multinacionalnih država i multinacionalnoga federalizma, čija je relevantnost u proteklih nekoliko desetljeća u porastu, a koji, pored individualnoga, snažno promiču i kolektivno načelo. Takav razvoj također podržavaju višenacionalne države koje uspješno koriste federalizam kao alat za upravljanje razlikama. Pretpostavka šire afirmacije ovoga modela otklon je od sintetičkoga jedinstva sintagme nacija-država kako bi se država mogla promatrati kao zasebna analitička kategorija unutar koje je moguće akomodirati kolektivno načelo.

Ključne riječi: Individualno načelo; suverenitet; kolektivno načelo; mononacionalna koncepcija; multinacionalna koncepcija; nacija-država; plurinacionalni/multinacionalni federalizam

STATE AND PERSPECTIVES OF THE GENERAL NORMATIVE ACCOMMODATION OF THE COLLECTIVE PRINCIPLE

Abstract

The paper studies the historical dominance of the mononational conception manifested in the form of a nation-state based on two key ideas: 'sovereignty' – followed by the tendency of absolutization and centralization, and 'individuality' – as a basis of equality of all members of a nation within a mononational civil order. On the other side of the spectrum are systems and models of multinational states and multinational federalism, the relevance of which has been increasing over the past few decades, and which, in addition to the 'individual' principle, also strongly promote the 'collective' principle. Such development is also supported by multinational states that successfully use federalism as a tool to manage differences. The assumption of a wider affirmation of this model is a departure from the synthetic unity of the syntagm nation-state so that 'state' could be viewed as a separate analytical category within which it is possible to accommodate the collective principle.

Keywords: Individual principle; sovereignty; collective principle; mononational conception; multinational conception; nation-state; plurinational/multinational federalism.

Uvod

Globalizacija kao proces teži uspostavi normativna jedinstva na razini međunarodnoga poretka, što pogoduje većinskim nacijama i narodima u odnosu na manjinske. U tome smislu prisutna je tendencija uspostave globalnoga liberalnog poretka koja potiče većinsko-manjinske tenzije, unutardržavnu političku i kulturnu mobilizaciju, često s različitim i suprotstavljenim ciljevima i interesima. Veći narodi koriste te okolnosti kako bi ojačali unitarizacijske projekte praćene snažnim asimilacijskim pritiscima na štetu „manjinskih“ naroda, dok potonji nastoje pružiti odgovarajući odgovor radi zaštite vlastitoga identiteta i kulturne posebnosti. Njihov je odgovor najčešće političke prirode, a proklamiran cilj jest uspostava struktura i institucija koje identitet, kao varijabilnu kategoriju podložnu *longue durée* transformacijama, mogu učvrstiti kao trajan čimbenik s ustavnim i političkim jamstvima postojanosti i održivosti. Odgovor

koji sve češće u tome smislu potenciraju „manjinske nacije“ jest multinacionalni/plurinacionalni federalizam i različite forme upravljanja razlikama koje u većoj ili manjoj mjeri afirmiraju načelo samoopredjeljenja. No, budući da je narav većinsko-manjinskih odnosa političke prirode, jer se kao takvi vežu za interes kontrole i ovladavanja strukturama moći, prisutan je snažan otpor¹ prema drugačijim društveno-političkim koncepcijama od onih koje nudi mononacionalni državni poredak u vidu akomodativnih rješenja koja su upotrebljiva u multinacionalnome / plurinacionalnome kontekstu. Stoga rad kritički analizira dominaciju mononacionalne koncepcije (nacija-država) i njezine nedostatke u kontekstu akomodacije kolektivnoga načela, nudeći alternativnu multinacionalnu koncepciju. U tome smislu teorijski je fokus rada normativna diferencijacija mononacionalne i multinacionalne države, u čijoj su osnovi dva definirajuća načela: individualno i kolektivno. Taj se odnos promatra na široj teorijskoj ravni unutar akademskoga registra i međunarodnoga normativnog poretka.

1. Suverenitet i individualitet u povijesnoj perspektivi kao temeljne odrednice sintagme nacija-država

Začetci suvremenoga poimanja države mogu se pratiti još od antike i pojave prvih prirodnopravnih koncepcija koje su imale za cilj legitimirati oblike političke vladavine. U razdoblju srednjega vijeka naglasak je bio na prirodnome zakonu koji obuhvaća niz principa koji uređuju načela organizacije države i njezin odnos naspram crkvenoga i božanskoga autoriteta. Pitanje individualiteta u smislu slobode i prava pojedinca pripadalo je isključivo sferi duhovnoga i dugo će trebati da se iz toga područja projicira u područje materijalne pojavnosti i veže za državu kroz društveno-ugovorne teorije.² Dekalogom sv. Tome Akvin-

¹ Koji može imati različite forme, implicitne i eksplicitne, od načelna prihvatanja, skepse i rezerviranosti do otvorene osude i odbacivanja, pa i stigmatizacije čitavih naroda i njihovih političkih reprezentata.

² Preobrazba u tome pravcu počinje već s kršćanstvom, između ostaloga, proglasom opće jednakosti u poslanicama sv. Pavla, potom Rimskim pravom koje je s vremenom evoluiralo i u tome procesu integriralo i preuzelo niz svetopisamskih imperativnih odrednica, zatim skolastičkim naukom o prirodnome zakonu i nominalizmom, da bi se kasnije nastavila s novovjekovnim misliteljima koji su razvili sekularne prirodno pravne i društveno-ugovorne teorije. Vidi Costas Douzinas, *The End of Human Rights*, Bloomsbury Academic, 2000., str. 17-21.

skog prirodni je zakon prvi put pretočen u niz konkretnih i jasno razumljivih zapovijedi koje su bile ključne za autonomnu regulaciju društvenoga života i odnosa. Tako je prirodni zakon spušten iz područja apstraktno-duhovnoga u opipljivo područje svjetovnoga, s važnim daljnjim implikacijama u smislu potpune transformacije nauka o prirodnome zakonu u nauka o prirodnome pravu, koje se izravno vežu za čovjeka i njegov razum, čime postaje subjektivno i racionalno.³ Ta je tradicija već bila započeta u skolastici s franjevcima Dunsom Scotusom i Wiliamom Occamom, koji su ustvrdili da je vrhunski izraz kreacije individualno, po uzoru na povijesnu činjenicu o inkarnaciji Isusa Krista. U nominalističkoj perspektivi individualitet ima epistemološko i ontološko prvenstvo u odnosu na sve druge koncepcije koje su proizvod jezičnih i intelektualnih nastojanja, odnosno nastaju kao rezultat različitih diskurzivnih praksi.⁴ U sprezi s kršćanskim poimanjem apsolutne moći stvaralačke božanske volje nominalizam je modernoj teoriji države servirao pojmove individualnoga i apsolutnoga, kao dva ključna gradivna elementa potrebna za određenje suvereniteta kao jezgrenoga pojma koji će predodrediti pravac razvoja novovjekovne koncepcije sekularne države, čije će bitne odrednice do današnjega dana ostati presudne za njezino razumijevanje.

Već kod T. Hobbesa i J. Bodina uočljiva je zaokupljenost pitanjem suvereniteta i njegove apsolutne naravi, kao neupitnom legitimizacijskom osnovom monarhističkih država toga doba. Njihov suverenističko-apologetski fokus bio je usmjeren na utemeljenje prava vladara u odnosu na podanike koji su primarno imali obveze prema vladaru kao nositelju suvereniteta. Nešto kasnije javljaju se ugovorne društvene teorije koje će naglasak postupno staviti na prava i autonomiju pojedinca, što povlači niz daljnjih konsekvenci u smislu razrade koncepcije civilnoga društva i prirodnih prava koja, primjerice kod J. Lockeja i J. J. Rousseaua, nakon uspostave društvenoga poretka ostaju nepovredivo vlasništvo građana. No, bez obzira na razlike važno je primijetiti da su Hobbes, Locke

³ Pravo u novovijekovlju više nije objektivno dano u prirodi, kao što je bilo u antici, niti je ostalo u okvirima Božjih zapovijedi, kako je to bilo u skolastici. Ono što je substanta prava u skladu s razumom ili božanskim u moderni postaje individualno pravo u skladu sa zakonom. *Isto*, str. 18.

⁴ Primjerice, to onda znači da je i društvo kao takvo konstrukt, a da je jedini njegov realan, kognitivno upotrebljiv i ontološki opravdan sadržaj individua, tj. pojedinac i obitelj kao gradivne sastavnice društva.

i Rousseau na različit način i u različitoj mjeri⁵ tvrdili da izvorna antička ideja prirodnoga zakona nije samo stvar jednoga ili više apstraktnih načela dostupnih razumu nego i da se ona izravno tiču prava pojedinca i da se u tome smislu može govoriti o prirodnim pravima čovjeka sa stanovišta njegove racionalne prirode i sposobnosti uporabe razuma. Prirodni zakon više nije bio izvanjski predmet objektivne teorijske spoznaje i primjene u području organizacije društvenoga i političkoga života, nego je inherentan racionalnosti čovjeka, što samo po sebi implicira određena temeljna prava prema kojima čak i suveren duhuje određene obveze i poštovanje.

Na temeljima koje je prvenstveno postavio Locke kasniji razvoj liberalne teorije proširit će obzor pripadajućih prava i sloboda pojedinca s jasnim normativno-pravnim i činjeničnim epilogom koji je prezentan u suvremenome smislu odnosa države i građanskoga društva. Ipak, definicija suvereniteta, kako je postavio Bodin, ostavit će višestoljetni pečat i usmjeriti razvoj teorije države tako što će njezina glavna legitimirajuća osnova ostati autoritet, vladavina, vlast i moć. Time je naglasak trajno stavljen na posjedovanje vlasti i koncentraciju moći s usporednim uvođenjem liberalnih normativnih ograničenja, iznutra prema civilnomu društvu i prema van u odnosu na druge države. Tek će se kroz unaprijeđenje protektivnih⁶ aspekata liberalizma i međunarodnoga normativnog poretka postupno i u praksi regulirati ova pitanja slijedom sukcesivnih povijesnih turbulencija koje su obilježile brojne krize, revolucije i ratovi, koji su do kraja izložili egzistencijalne slabosti svake države u okolnostima neregulirane i nekontrolirane uporabe moći, autoriteta i prisile.

Ideja individualiteta, afirmirana na osnovama srednjevjekovnoga skolastičkog nominalizma, postat će sve snažniji politički koncept neodvojiv od teorije države i s vremenom više neće biti dostatno da država jamči samo temeljna prava na život, sigurnost i vitalne aspekte slobode. Emancipacijom pojedinca proširivat će se i katalog prava za koja će država morati preuzeti odgovornost radi njihova poštivanja. Povijesni je vrhunac toga procesa normiranje individu-

⁵ Kod Hobbesa su i prirodna prava predmet trgovine i razmjene između vladara i podanika, a to je primarno pravo na samoodržanje i život, dok su kod Lockeja to prava na život, posjed i slobodu, pa čak i pravo na revoluciju ako suveren ne poštuje odredbe prirodnoga ugovora.

⁶ Aspekt kojim se posebno bavio škotski politički filozof James Mill, a kasnije i njegov sin John Stuart Mill. Vidi Michael Clifford, *Political genealogy after Foucault*, Routledge, 2001., str. 51, 61, 79, 81, 82, 100, 101.

alnih prava na univerzalnoj razini i njihova institucionalizacija na razini globalnoga UN i regionalnoga europskog sustava zaštite ljudskih prava. Gledajući taj povijesni razvoj iz suvremene perspektive, postignuta su značajna ograničenja suvereniteta država naspram pozitivnih i negativnih prava pojedinca.⁷

S druge strane, kolektivno načelo bilo je zanemareno u odnosu na pozornost koju je razvoj liberalne teorije poklanjao načelu individualiteta.⁸ Umjesto sazrijevanja svijesti o potrebi reinterpretacije i redefinicije ideje suvereniteta, osim što je postupno limitiran kako bi se oslobodio prostor za akomodaciju drugih bitnih obilježja suvremenoga liberalizma poput demokracije, prava, jednakosti, sloboda i sl., najbitniji je način njegova razumijevanja ostao nepromijenjen. Naime, razumijevanju države i njezine uloge u pogledu uspostave i regulacije građanskoga poretka imanentna je Weberova koncepcija legitimizacije političke vlasti, koja unatoč ograničenjima ostaje depozitar suvereniteta koji u svakome trenutku može primijeniti, interno – naspram civilnoga društva i eksterno – na planu međunarodnih odnosa. Ovdje je ključan uvid u to da koncept suvereniteta nikada nije redefiniran u pravome smislu riječi na način da je revidiran i prilagođen potrebama višenacionalnoga društva (suprotno od mononacionalnoga), pa je tendencija apsolutizacije „vlasti i moći“ do danas ostala njegovo ključno obilježje.⁹

2. Pozicija kolektivnoga načela u okviru mononacionalne koncepcije¹⁰

Strukturi nacija-država zapravo je inherentan kolektivistički princip u smislu njezine mononacionalne konstitucije i u kontekstu nacionalnih pokreta koji su prethodili njezinu utemeljenju. U tome smislu, povijesno gledajući, kolektivno

⁷ Isaiah Berlin, „Two Concepts of Liberty“, Henry Hardy (ur.), *Liberty: Incorporating „Four Essays on Liberty“*, Oxford University Press, 2002., str. 166-217.

Također za opširniju diskusiju na ovu temu vidi Alain-G. Gagnon, *Minority Nations in the Age of Uncertainty*, University of Toronto Press, 2014., str. 59-62.

⁸ Pojam suvereniteta u bitnome ostao je netaknut – Bodinovski, a u praktičnome smislu Hobbesovski i Weberovski.

⁹ Koncept ograničena suvereniteta općenito je svojstven federalizmu nasuprot njegovu apsolutnom poimanju. Vidi Michael Burgess – Alain-G. Gagnon, „Introduction: federalism and democracy“, Michael Burgess – Alain-G. Gagnon (ur.), *Federal Democracies*, Routledge 2010., str. 16.

¹⁰ Za opsežnu kritiku mononacionalne koncepcije s pozicije multinacionalnoga federalizma vidi Alain-G. Gagnon, *The Legitimacy Clash*, University of Toronto Press, 2022.

načelo imanentno je državi, ali pod uvjetom da je mononacija isključiva forma njegova ozbiljenja na teritoriju na kojemu je uspostavljen jedinstven građanski poredak, unutar kojega svi članovi imaju standardizirana prava i obveze. To je i osnova liberalna razumijevanja jednakosti, koje je time prilagođeno potrebama mononacionalne koncepcije. Svaka daljnja ambicioznija, ozbiljnija i dosljednija primjena kolektivnoga načela, *al pari* individualnomu, mora uključiti alternativne koncepcije u odnosu na strukturu nacije-države i klasično poimanje suvereniteta koje joj je inherentno.

Za razliku od naroda etabliranih kroz vlastite nacionalne države, manjinski narodi teže samoočuvanju i političkoj subjektivizaciji, ali na bazi drugačijih postavki suvereniteta i načina kako se on pojavljuje. Naime, suverenitet legitimira koncentraciju i centralizaciju apsolutne moći u sprezi s načelom individualiteta, čime pogoduje narodima koji su logikom prinude ostvarili nacionalni interes uspostavom vlastite države koja, upravo zbog svoga mononacionalnog karaktera može funkcionirati u skladu s principima individualiteta kao osnove liberalnoga građanstva. Pri tome naglasak na individualnim građanskim pravima može marginalizirati komunitarne zahtjeve i isključiti svaku mogućnost da na suverenitet polažu pravo i drugi kolektiviteti u okviru multinacionalne koncepcije države.

Naprосто, suverenitet – nedjeljiv, neprenosiv i apsolutan, kakav jest, može imati samo jednoga nositelja, a u strukturi nacija-država to je isključivo jedna nacija. To je ujedno i razlog zašto se narativ o kolektivnim pravima teže i sporije etablirao kako unutar mononacionalnih država tako i na međunarodnoj sceni. Nekako je implicitna pretpostavka bila da je jedino (mono)nacionalna država prihvatljiva forma ozbiljenja načela kolektiviteta, sve do trenutka njezina potpunog etabliranja kada ona nastavlja svoje postojanje pod okriljem građansko-individualističkoga principa koji zapravo služi očuvanju statusa dominantne većinske nacije i njezina monopola nad državom. Građanski individualitet, koji podrazumijeva mononacionalna koncepcija, blokira daljnju protočnost i mogućnost primjene kolektivna načela u nacionalnim okvirima za potrebe političke emancipacije nevećinskih zajednica. Stoga je upravo klasično poimanje suvereniteta, koje ima primat, odredilo povijesnu dominaciju načela individualiteta kroz model nacija-država, nasuprot načelu kolektiviteta koji akomodiraju multinacionalne društveno-političke koncepcije.

U skladu s tim strukture mononacionalnih država sumnjičavo gledaju na kolektivna prava i u njima vide subverzivan potencijal koji može oslabiti i ugroziti jedinstvo nacije, a u konsekvenci i stabilnost države. Naime, prisutan je određen republikanski strah¹¹ prema zahtjevu kolektiviteta koji se veže za mononacionalne države. Takav odnos dalje se odražava i u sferi normiranja prava na nadnacionalnoj i globalnoj razini, uslijed činjenice da su strukture nacija-države temeljni čimbenici međunarodnih odnosa, ali i teorijski-interpretativno u području razumijevanja demokracije, suvereniteta, ljudskih prava, građanskoga društva i drugih bitnih odrednica suvremene države. Budući da kolektivno načelo ne prati interese nacija-države u pogledu njihova imperativa homogenizacije i jedinstva, one na raspolaganju imaju suptilne mehanizme koje koriste da ga relativiziraju i ignoriraju.¹²

Osporavanje legitimiteta manjinskim nacionalizmima sa stanovišta već „održavotvorenih“ nacionalnih projekata najčešće se naslanja na važeće odredbe i standarde u pogledu zaštite ljudskih prava, prava nacionalnih manjina, ali i razne mitigacijske mehanizme i politike kojima se nastoji osporiti snaga argumentata u korist eventualnoga zahtjeva za autonomijom.¹³ Naime, stvara se privid da moderna liberalno-demokratska država, bez obzira na karakter svoga uređenja i unutarnju organizaciju, štiteći prava svih svojih građana štiti i njihova komunitarna prava, a tamo gdje izravno tretira kolektivne zahtjeve to obično čini odnoseći se prema njihovim nositeljima bilo kao nacionalnim manjinama, koje nisu autohtone i nemaju izvorna politička prava kao konstitutivne zajednice; ili kao kulturnim, etničkim¹⁴ ili vjerskim grupama koje nemaju nacionalno izra-

¹¹ Daniel Weinstock, „L'éducation à la citoyenneté dans les sociétés multiculturelles“, Alain Dieckhoff (ur.), *La constellation des appartenances*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 2004., str. 153-177.

¹² Eksterno kao čimbenici međunarodnih odnosa i globalnoga poretka, a interno i zbog činjenice da kontroliraju tradicionalne formativno-socijalizacijske mehanizme poput odgojno-obrazovnoga sustava i informiranja javnosti.

¹³ Nacija-države stoga općenito pokazuju tendenciju bavljenja neidentitarnim pitanjima, koja su često širega međunarodnog, pa i globalnoga karaktera. A.-G. Gagnon, *Minority Nations in the Age of Uncertainty*, str. 7.

¹⁴ Koje Schermerhorn naziva: kolektivitet unutar većega društva koji ima realno ili navodno zajedničko porijeklo, sjećanja na zajedničku prošlost i kulturni fokus na jedan ili više simboličkih elemenata definiranih kao epitom njihova narodstva. Vidi Alonzo Schermerhorn, *Ethnic Relations*, Random House, 1970.

žen društveno-politički identitet.¹⁵ Već sam taj pristup pokazuje da nacija-država ne dopušta afirmaciju više od jedne nacije odnosno ne poznaje kolektivno načelo na način jednakopravnih tvorbenih ko-nacija. To ne treba čuditi jer je proces izgradnje nacije-države u pravilu praćen homogenizacijskim mjerama, uz primjenu različitih oblika prisile spram reakcionarnih elemenata.¹⁶

Većinsko-manjinske tenzije nezaobilazne su u okviru nacija-države upravo zbog njezina mononacionalnog karaktera. Nacija-država u vlasništvu dominantne etnije, kroz svoje institucije, izraženu kontrolu društvenih procesa i medija, oblikuje i upravlja politikama akomodacije, određuje njihov opseg i definira društvene politike. To u biti znači da standarde definicije i zaštite razlika diktira država bez odgovarajuće uključenosti i utjecaja manjina. Samim tim ona je ta koja određuje karakter tih razlika te u skladu s tim vrši implicitnu subnacionalnu kategorizaciju manjinskih zajednica kao nacionalnih, kulturnih, etničkih ili vjerskih. U takvim okolnostima nacionalno osviještene manjine u multikulturalnim politikama integracije vide samo vješt pokušaj njihove asimilacije u društvu u kojemu već postoji izgrađena nacionalna kultura kojoj svi drugi duguju bezuvjetnu odanost.¹⁷ Stoga manjinske zajednice strukturu nacija-država vide kao instrumentarij koji je implicitno u funkciji društvene i političke kontrole dominantne etnije i njezinih elita.¹⁸

Neizbježna je pristranost institucija nacija-države na polju upravljanja razlikama jer liberalna načela, nezaobilazna kada je riječ o građanskome poretku, u srazu s određenim društvenim realitetom ne proizvode identične ishode i ne mogu u cijelosti zamijeniti ili potisnuti objektivne društvene odnose i vrijednosti. Tako najapstraktnija načela liberalizma i demokracije, oko kojih postoji minimum međunarodnoga konsenzusa i razumijevanja, više imaju demarkacijsku ulogu, tj. utvrđuju granice dopuštenoga ponašanja i time određuju okvir unutar kojega se situira građanski poredak. To, međutim, ipak nije dostatno da bi

¹⁵ Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, 1995., str. 18.

¹⁶ Ponajviše etnije koje odbijaju biti dijelom tuđih nacionalnih projekata, bilo što imaju vlastitu političku agendu ili naprosto žele sačuvati autonomiju i identitet.

¹⁷ Bez mogućnosti uključenja u dinamičke procese redefiniranja nacionalnoga okvira, oblika državljanstva, vrste građanskoga poretka i sl.

¹⁸ Svijest o tim procesima samo ih navodi da pruže otpor i ulože dodatne napore u očuvanje vlastite kulture, identiteta i posebnosti, osobito prema većinskomu kulturnom okružju u odnosu na koje je za njih od vitalna značaja sačuvati kritičnu distancu.

se uspostavila specifična politička kultura, oblikovala ili čak održala određena politička zajednica kao takva. Dakle, esencijalizacija građanskoga nije moguća bez društveno djelatne kulture.¹⁹ Iz toga dalje proizlazi da je svaka građanska kultura koja se veže za određenu državu i društvo u biti nacionalna, odnosno ne može se promatrati odvojeno ili izolirano od pripadajućega miljea unutar kojega se razvila i kojemu pripada. Građanska i nacionalna komponenta usko su vezane i građanski poredak nije moguće uspostaviti neovisno o društvenome kontekstu, što ga u bitnome čini ovisnim o realnim društvenim i ustavnim propozicijama.²⁰

Sve to upućuje na delikatnost integracije manjinskih zajednica i kolektiviteta u identitarno zaokruženim nacionalnim projektima. Oni evidentno imaju svoje inherentne limite koji se sastoje od toga da nije moguće naknadno nacionalizirati etnonacionalno izdiferencirane grupacije stanovništva, što je i razumljivo, jer svaka etnija teži svojem samoostvarenju u nacionalnome smislu, u čemu je samo sputava njezin manjinski status, tj. činjenica da politički teritorij na kojemu obitava već ima svoga posjednika – većinsku etniju.²¹ U tome smislu nacija-država kao politički prostor u okviru kojega se učvršćuje nacija već je implicitno popunjen i, kao takav, nedostupan za preispitivanje odnosa ili poravnanje značaja cjeline većinskih i manjinskih identitarnih društvenih grupacija. Takvo što odražava se i na politiku upravljanja razlikama u smislu odabira odgovarajuće platforme (multikulturalne, interkulturalne²² ili sl.) radi uspostave različitih modela građanskoga poretka ovisno o (pluri)nacionalnome karakteru države.

¹⁹ Mada postoje i drugačija promišljanja, kao što je npr. koncept „performativa“ koji je prvi opisao filozof jezika John Austin, a koji se sastoji u promatranju jezika kao medija društvenoga djelovanja odnosno akcije. U daljnjoj razradi njegovih ideja Judith Butler zaključila je kako komunikacija može imati performativnu funkciju u smislu utvrđivanja i održavanja identiteta.

²⁰ Tako je, primjerice, građanski poredak usko povezan s režimom državljanstva, ali ih nipošto ne treba izjednačavati, jer u društvu kakva je BiH u njegovoj izgradnji treba uzeti u obzir realne društvene, ustavne dispozicije i vrijednosti – u tome smislu nezaobilazna je odrednica „konstitutivnosti“ koja upućuje na kolektivnu ravnopravnost te autonoman demokratski politički izbor tri konstitutivna naroda.

²¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell University Press, 2006., str. 1-2.

²² Dejan Vanjek, „Interkulturalizam kao prikladna platforma za uspostavu građanskog poretka u multinacionalnoj federaciji“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, Pressum, 2019., str. 433-450.

3. Multinacionalna koncepcija kao rješenje za plurinacionalna društva

U hegelijanskome smislu bez slobodne afirmacije kolektivnoga načela u sferi institucionalne etičnosti nema ni individualiteta i osobnosti, odnosno nema samosvjesne i odgovorne osobe kao konzumenta višestrukih lojalnosti, što mu omogućava multinacionalni institucionalni okvir. Pretpostavka tomu jesu priznanje i akomodacija uvjeta za slobodan razvoj svakoga kolektiviteta²³ koji svoje specifičnosti slobodno manifestira i koristi u kontekstu izgradnje i oblikovanja multinacionalne države. Drugim riječima, iako možda nije nužno da svaki narod ima svoju državu, potrebno je pružiti mogućnost (u)gradnje vlastitih institucionalnih formi etičnosti i posredstvom njih sudjelovati u izgradnji zajedničkih struktura multinacionalnoga građanskog poretka. S druge strane, apsolutizacija individualiteta koju prakticiraju nacija-države vodi njegovoj depersonalizirajućoj apstrakciji i instrumentalizaciji, u korist suverenističkoj mononacionalnoj koncepciji, a nauštrb grupnih prava i kolektivnoga načela. Bez otvorenosti za afirmaciju kolektivnoga načela unutar već postojećih država, ili onih u nastajanju, nema ni potpuna ozbiljenja objektivnoga duha u njegovoj pluralističkoj formi.

Zahtjev za priznanjem univerzalno je prirodno pravo, ali čini se da tek multinacionalni okvir pruža mogućnost da se, pored zajamčene akomodacije individualnoga načela, kroz norme građanskih prava i oblika jednakosti, usporedno afirmira i načelo „kolektiviteta“. Tim više što na međunarodnoj akademskoj razini komunitarno-liberalni spor, posebno izražen 80-ih i 90-ih godina prošloga stoljeća, nikada nije bio razriješen nedvosmislenom pobjedom liberalizma, nego je došlo do njihove interakcije, uzajamne razmjene i djelomične integracije. Liberalizam je, doduše, zadržao prevagu, ali ne bez posljedica, vidno obogaćen svijesću o legitimnim komunitarnim preokupacijama.²⁴ Pojava komunitarizma

²³ Hegel je prostorom realizacije slobode smatrao intersubjektivnost, koja uvezuje moralno izoliranu (atomiziranu) individu i zakone države. U tome kontekstu smatrao je da sustav javnoga zakonodavstva uvijek treba biti izraz živih običaja prisutnih u narodu. Vidi Aksel Honet, *Borba za priznanje*, Albatros plus, 2009., str. 20.

U multinacionalnome kontekstu to znači integraciju običajnosti svih naroda u institucionalnu strukturu, ustav, zakone i ukupnu regulativu države. Takav ambijent ujedno je i pretpostavka ozbiljenja slobode svakoga pojedinca kao osobe.

²⁴ Naime, dok su liberali komunitarizam uglavnom gledali kao anakron i regresivan pravac razmišljanja, drugi su bili skloni kritizirati koncept „države blagostanja“ koja promovira izraziti individuali-

može se tumačiti kao pokušaj revitalizacije osjećaja zajedništva i dubokih potreba pripadnosti nasuprot globalizaciji koja je mnogima, osim tehnološkoga napretka, mobilnosti i novih prilika, donijela dobro poznat osjećaj otuđenja i tjeskobe. Zato ne čudi da se javlja potreba za iščezujućim osjećajem solidarnosti čiji manifestacijski oblici ostaju isti, ali su motivi i akteri bitno drugačiji nego što je to slučaj s tradicionalnim oblicima društvene solidarnosti izgrađivane na poznatome terenu država-nacije.²⁵

Kao rezultat toga danas nema čistoga liberalizma, niti je liberalizam više vjerodostojan ako antagonizira temeljne komunitarističke postavke, odnosno odbacuje ili ignorira kolektivistički princip. Osim toga liberalizam više nije neodvojivo vezan i uvjetovan mononacionalnim građanskim poretom kao substancom nacija-država. Danas se sve više govori o multinacionalnome društvu, državi, plurinacionalnome federalizmu, dubokim razlikama i grupno diferenciranim pravima,²⁶ priznanju i akomodaciji, multikulturalizmu i interkulturalizmu te drugim odrednicama koje po svojoj prirodi nisu neliberalne i, kao takve, neobilazne su u liberalnim demokracijama. U strogo akademskome smislu, primjerice, Michel Seymour vrlo je uspješno liberalna načela Johna Rawlsa primijenio na apologetiku kolektivnih prava, tako dajući doprinos inkluzivnosti i uravnoteženosti suvremenoga liberalizma.²⁷ Pokazalo se tako da su grupna prava itekako branjiva unutar teorije liberalizma, pa čak i na onoj razini na kojoj govorimo o multinacionalnim i plurinacionalnim državama.

Danas je na raspolaganju pojmovni instrumentarij kojega nije bilo prije svega nekoliko desetljeća, a koji je sve prisutniji na svjetskim katedrama i uglednim znanstvenim časopisima. Nitko više ozbiljan ne osporava utemeljenost ovih ka-

zam, a koji pristalice komunitarizma percipiraju kao samoživ, egoističan i protivnik integraciji kojoj prilaze iz vizure vrijednosti zajednice, a ne individualnih vrijednosti, čija afirmacija po njima vodi ka dezintegraciji društvenoga kapitala kao i moralnomu osiromašenju javnoga diskursa. Vidjeti Jean Cohen, "Trust, voluntary associations and workable democracy", Mark E. Warren (ur.), *Democracy and Trust*, Cambridge University Press, 1999., str. 230.

²⁵ U tome smislu pojava komunitarizma ne treba čuditi, iako se, međutim, isti može vezivati za konzervativizam odnosno mogućnost etničke, vjerske i drugih vidova homogenizacije koji u sebi nose potencijal isključenja drugih i drugačijih. Tako se naglasak komunitarizma bitno vraća unatrag – prema primordijalnomu, s obzirom na to da je stavljen u funkciju obnove i zaštite zajednice kao takve. Vidi *Isto*.

²⁶ Za oba pojma zaslužan je Will Kymlicka. Vidi W. Kymlicka, *n. dj.*

²⁷ Seymour je uspješno primijenio Rawlsovu liberalnu teoriju individualnih prava za uspostavu liberalne teorije kolektivnih prava. U Michel Seymour, *A Liberal Theory of Collective Rights*, coll. *Democracy, Diversity, and Citizen Engagement*, McGill-Queen's University Press, 2007.

tegorija i prednosti koje one donose u odnosu na ograničenost znanstvenoga pojmovlja određena matricom nacija-država. Upravo zbog toga prešućenog ili nedovoljno naglašenog „proboja“ u političkoj filozofiji, suvremenoj komparativnoj politologiji i ustavnome pravu moguće je i potrebno zauzeti izvanjsku kritičku perspektivu u odnosu na tendencije koje multinacionalna obilježja društva vide kao nepremostivu prepreku i teret, a multinacionalni federalizam i federaciju kao neodrživ koncept.

4. Plurinacionalna²⁸ nasuprot mononacionalnoj državi

Mononacionalno u političkoj teoriji i praksi većemo za dvije forme, unitarnu i federativnu, ovisno o tome ima li država mononacionalnu društvenu bazu ili pluralitetnu, tako da se može govoriti o federativnome društvu. Pored mononacionalnoga imamo i višenacionalno, kao koncept koji uz *demos* dopušta i postojanje više različitih političkih zajednica čiji su odnosi definirani nekim temeljnim ustavnim sporazumom ili paktom. Neki razlikuju i pojam plurinacionalnoga federalizma koji umjesto *demos*a operira s nacionalnim zajednicama. Pojedine unitarne države mogu prihvatiti pluralističku agendu, akomodativnu, ali to onda ima veze s njihovom specifičnom ustavnom tradicijom²⁹, dok su druge otvorene za one forme pluralizma koje su načelno dopuštene, tj. one koje se rješavaju na subnacionalnoj razini, poput akomodacije nacionalnih manjina.³⁰

S druge strane, države koje pokazuju otvorenost za primjenu federalnoga principa koji vrjednuje i valorizira duboke, identitarne razlike, plurinacionalne su. One dopuštaju postojanje više političkih zajednica koje čak ni ne moraju

²⁸ Prema Michelu Keatingu „plurinacionalna država proširuje concept plurinacionalnosti, referirajući se na postojanje više političkih zajednica umjesto jednog unitarnog *demos*a”; dok je multinacionalna država „kompleksna država u kojoj koegzistira nekoliko zajednica definiranih identitetom ili interesom”, Michael Keating, „Par-delà la souveraineté. La démocratie plurinationale dans un monde post-souverain“, Jocelyn Maclure – Alain-G. Gagnon (ur.), *Repères en mutation: identité et citoyenneté dans le Québec contemporain*, coll. *Débats*, Québec Amérique, 2001., str. 64.

²⁹ Npr. Ujedinjeno Kraljevstvo u kontekstu tamošnjega procesa devolucije započetoga 90-ih godina prošloga stoljeća.

³⁰ Kao takve ne smatraju se subverzivnim ili potencijalno opasnim za dominantnu matricu nacija-država. S druge strane rijetko se govori o manjinskim nacijama ili autohtonim zajednicama koje traže političko priznanje i sustavno akomodativan pristup.

konstituirati zajednički *demos* u smislu spomenuta plurinacionalnog federalizma. Glavni otklon od mononacionalnih država zapravo se i sastoji u tome što *demos* nije nužan u višenacionalnoj državi. Kao osnova razlikovanja ovih dva ju koncepata upravo su korisna načela individualiteta i kolektiviteta, u smislu kako su pozicionirani unutar pravno-političkoga sustava. Unitaristički modeli i nacija-države u svojoj su naravi nepovjerljivi prema kolektivističkomu načelu koje se doživljava kao potencijalnu prijetnju nacionalnomu jedinstvu i suverenosti, koje nacija-država smatra esencijalnim za svoje održanje.

U multinacionalnome federalizmu se više nego u drugim sustavima dijaloški traga za prostorima „preklapajućega konsenzusa“. Tendencija je uspostava kulture dijaloga, aktivna primjena vrijednosti kompromisa i konsenzusa, društvenoga priznanja, tolerancije, zaštite individualnih i kolektivnih prava, manjinskih prava, prava nacionalnih manjina, slobode, autonomije i jednakosti; dakle, gledajući u cjelini, ne samo komunitarnih nego i općenito liberalnih vrijednosti, kolektivna i individualna načela. Sve ono što multinacionalni federalizam u sprezi s interkulturalizmom može ponuditi u zaštiti te raznovrsnosti daleko je više i dalekosežnije od onoga što može ponuditi koncept nacija-država koji se temelji na ideji nacionalne homogenizacije³¹ koja suzbija raznovrsnost i teži uniformizaciji u korist prividu građanske jednakosti i jedinstva. S druge strane, multinacionalni federalizam, u sprezi s koncepcijama upravljanja razlikama na društvenoj razini poput interkulturalizma, omogućava razvoj oblika zajedništva koji nisu opterećeni niti uvjetovani imperativom općega nacionalnog identiteta i singularnoga građanskog poretka.

U multinacionalnome kontekstu alternativa idealu nacionalnoga zajedništva, kako ga promovira nacija-država, postaje federalno zajedništvo utemeljeno na vrijednostima interkulturalizma, poštivanju razlika bez obzira na njihov karakter i dubinu, suradnji i zajedničkomu radu na postizanju općih interesa i ciljeva. Sve to u konačnici može voditi blagostanju koje će svaka samosvjesna zajednica uvijek staviti kao vlastiti interes ispred svih drugih kalkulacija o eventualnim projekcijama njezine budućnosti izvan okvira multinacionalne federacije. U tome smislu federalizam i interkulturalizam razuman su, racionalan, pa i

³¹ Za Anthony Smitha nacija je populacija koja dijeli povijesni teritorij, zajedničke motive i povijesno sjećanje, masovnu javnu kulturu, zajedničku ekonomiju, zakonska prava i obveze za sve članove. Vidi Antony. D. Smith, *National Identity*, Penguin, 1991., str. 52.

prosvijećen izbor za multikulturalna, multietnička, a osobito multinacionalna društva kakva je Bosna i Hercegovina, ponajprije jer slobodu kao vrijednost štite politička načela djelatna kroz institucije i ustavni poredak koji jamči zaštitu individualnih i kolektivnih prava, horizontalnu jednakopravnost i autonomiju. Njih je teško provesti u djelo bez primjene nekoga oblika federalizma ili akomodativnih tehnika koje se u najširoj interpretaciji mogu smjestiti u okvire paradigme multinacionalnoga federalizma. To znači da je federalizam danas, u različitoj mjeri i obliku, globalno nužan i opravdan u pluralitetnim političkim zajednicama. Drugim riječima, u svijetu rastuće kompleksnosti, diferencijacije, raznolikosti i međupovezanosti, federalizam je sve važniji za uspostavu i održanje legitimnih oblika vlasti koji dosljedno afirmiraju demokratsko načelo i u funkciji su zaštite ljudske slobode. U konačnici on može osigurati nužan legitimitet državama koje odlikuju duboke razlike na bazi primjene kolektivnoga načela i suvereniteta prilagođena uvjetima multinacionalnoga društveno-političkog okružja.

5. Razvoj kolektivnoga načela na razini međunarodnoga poretka

Represija nad manjinskim zajednicama, pogotovo onima koje su se opirale većinskoj državotvornoj etniji, sastavni je dio procesa koji su pratili povijest oblikovanja prvih nacija-država, osobito u središnjoj i istočnoj Europi.³² Ipak, hegemonne metode koje su primarno bile korištene u procesu stvaranja i konsolidacije nacionalnih država s kraja 18., tijekom 19., pa i 20. stoljeća, s vremenom izgubile su svoju popularnost i praktičnu primjenjivost. U međuvremenu mononacionalni suverenistički poredak do te je mjere nagrižen globalizacijskim procesima da je iscrpio mogućnosti autonomne samoregulacije i homogenizacije na klasičnim nacionalnim principima legitimiranim Vestfalskim poretkom još u drugoj polovici 17. stoljeća³³. Iako otvaranje prema ideji akomodacije, nasuprot integraciji/asimilaciji, nije nešto što je inherentno naravi strukture nacija-država kao takve, ono je, djelomično nakon Prvoga i osobito nakon Drugoga

³² Gdje je posebno rašireno organsko poimanje procesa njene izgradnje. Vidi Miroslav Hroch, *European Nations: Explaining Their Formation*, Verso Books, 2015.

³³ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1990, str. 191.

svjetskog rata, pokrenuto pod snažnim utjecajem globalne ekspanzije liberalnih načela, normiranja ljudskih prava i temeljnih sloboda, a kasnije i sve većega broja obvezujućih međunarodnih dokumenata u kojima se poziva na zaštitu manjinskih zajednica, kako autohtonih tako i useljeničkih. Inauguracijom ljudskih prava u međunarodni pravni sustav, izgradnjom njegovih institucija, općenito jačanjem multilateralizma, postupno je u normativni plan došlo i pitanje zaštite prava manjina, a s njim i kolektivno načelo.

Danas nepoštivanje međunarodnih normi u odnosu na prethodna vremena šteti ugledu države i provocira unutarnju reakciju koja može biti izazov za njezinu koheziju i stabilnost. Osim toga, postoji i niz drugih pragmatičnih³⁴ razloga zašto je otvaranje prema razlikama postalo poželjno i popularno, osobito u visoko razvijenim zapadnim zemljama. Stoga je i upravljanje razlikama danas u većini liberalnih demokracija prepoznato kao nužnost, kako radi promocije vanjskih tako i radi zaštite unutarnjih interesa države, koji se poglavito sastoje u potrebi očuvanja kohezije, sigurnosti, stabilnosti i unaprjeđenja vitalnih socijalizacijskih procesa koji se više ne mogu voditi u strogo kontroliranim uvjetima, pomoću klasičnih metoda ideološke impregnacije u području kulture, medija, obrazovanja i sl.³⁵ Premda i dalje dominantne, nacija-države nisu više jedini čimbenik na međunarodnoj sceni, pa samim time ne mogu ni autonomno određivati pravila i odnose na toj razini. To znači da su izgubile „diskrecijsko pravo“ nad korištenjem ideologije nacionalizma kao homogenizacijskoga oruđa uvijek kada osjete da dosegnuti stupanj nacionalnoga jedinstva može biti ugrožen uslijed rastuće unutarnje diversifikacije i komunitarnih zahtjeva. Stoga i nastoje sustavno odgovoriti na takve zahtjeve iznalaženjem odgovarajućih akomodacijskih modela, a primarno u interesu minimalna nacionalnog jedinstva u odnosu na zadani imperativ očuvanja mononacionalnoga karaktera države.

No, značajniji poticaji reafirmaciji kolektivnoga načela na međunarodnome planu ostvareni su tek njegovim situiranjem u okvire globalnoga sustava ljudskih prava, u smislu manjinskih prava, odnosno prava nacionalnih manjina koja su se s vremenom proširivala i dalje diversificirala po različitim kriterijima. Ipak, to se nije dogodilo na način afirmacije kolektivnoga načela u mjeri do-

³⁴ Primjerice demografija, gospodarstvo, sigurnosni aspekti i sl.

³⁵ Ernest Gellner govorio je o idealu nacije u formi idealna preklapanja temeljnoga naroda i teritorija države, odnosno etničkih i političkih granica. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, 2008., str. 1.

statnoj za preispitivanje modela nacija-država, odnosno njegove primjerenosti sa stanovišta zadovoljenja diverzitetnih potreba pluridentitarnih društava koja karakteriziraju duboke razlike. Tako, primjerice, pojam nacionalne manjine prihvatljiva je forma akomodacije kolektivnoga načela na subnacionalnoj razini jer nije subverzivan u odnosu na pojam nacija-država. On se naprosto referira na manjinski kolektiviteta koji nije izvorno konstitutivan, koji kao takav jasno ne može imati jednak status u odnosu na većinsku naciju koja je temelj građansko-ga društva, ekskluzivni nositelj konstitutivnosti i suvereniteta. Štoviše, status nacionalne manjine, premda nudi mnogo u smislu prava i zaštite kulturnoga identiteta ciljnoga kolektiviteta, zapravo verificira podređen položaj manjinske zajednice u odnosu na većinski – nacionalno konstitutivan narod. U tome smislu takva primjena kolektivna načela ne dovodi u pitanje prikladnost koncepcije nacija-država, koja na razini opće percepcije i u okvirima međunarodnoga poretka ostaje osnovni okvir za afirmaciju individualnih – građanskih prava na teritorijalnome principu. To je ujedno i razlog zašto je primjena kolektivnoga načela na toj razini prihvatljiva za mononacionalne države, jer ne remeti postojeću globalnu strukturu moći i važeću koncepciju suvereniteta koja ih definira i potvrđuje njihov demokratski karakter.

Ostaje činjenica da je u modernitetu struktura država-nacija pozicionirana kao najmjerodavniji okvir integracijskih i socijalizacijskih procesa i glavnoga aktera međunarodnih odnosa. To je model koji je posljednjih desetljeća uslijed globalizacije i njezinih pratećih učinaka oslabljen, ali je, unatoč svemu, ostao i dalje ključan oblik definicije međunarodnoga subjektiviteta, odnosa i prava. Dokaz je tomu što je većina odluka koje se donose na toj razini zapravo proizvod djelovanja nacija-država. Njihov utjecaj vidljiv je na supranacionalnoj razini – npr. u Europskoj uniji gdje bilo kakva kolektivna politika, da bi se etablirala i bila prihvaćena kao takva, mora proći prethodne filtere odlučivanja u tijelima u kojima njezine članice, nacija-države, mogu uložiti veta ili na razne druge načine kontrolirati procese. Slična je situacija i na međunarodnoj razini, primjerice unutar UN sustava gdje u Vijeću sigurnosti također funkcionira princip veta čiji su nositelji nacija-države, članice toga tijela. Dakle, već na nadnacionalnoj – supraregionalnoj i globalnoj razini vidimo dominaciju modela nacija-država, kojima je zajedničko da i dalje izrazitu prednost daju individualističkomu u od-

nosu na kolektivističko načelo, bez ozbiljnijih napora da se između ovih dvaju načela uspostavi uravnoteženiji odnos.

Stoga i pored jasnih argumenata u prilog unaprjeđenju pozicije kolektivnoga načela i multinacionalne formule uopće, koncept nacija-država ostaje dominantan u međunarodnim odnosima i konstitutivan u odnosu na međunarodni pravni poredak, što podržava dominaciju normi mononacionalne koncepcije. Naime, čini se da sve što je danas standard po pitanju organizacije političkih struktura, institucija i njihova života usko je vezano za strukturu nacija-država. Pored toga, na djelu su i nepovoljni globalni procesi koji osnažuju ovaj koncept uslijed aktualna slabljenja multilateralnog poretka. S tim u svezi, nacija-država i njoj svojstvena načela individualiteta i apsolutnoga suvereniteta imaju presudnu ulogu u kreiranju politika, čak i u području regulacije normi kolektivnih prava na međunarodnoj razini.³⁶ S obzirom na to da u radu međunarodnih organizacija koje se bave ovim pitanjima sudjeluju predstavnici nacija-država, razumljivo je da su nedjeljivost suvereniteta i građanski individualitet, nasuprot relativnu/decentraliziranu/ograničenu suverenitetu i načelu kolektiviteta, ključne odrednice koje oblikuju međunarodne normativne procese. Stoga je u većini međunarodnih dokumenata fokus i dalje na kulturnim, etničkim, religijskim i nacionalnim manjinama (kao subnacionalnim odnosno nacionalno nesubverzivnim kategorijama), a kolektivno načelo na međunarodnoj normativnoj razini potisnuto je na marginu.

Ipak, kolektivno načelo nije moguće potpuno ignorirati. Već od 90-ih godina prošloga stoljeća raste relevantnost multinacionalnih koncepcija, intenzivno u akademskim,³⁷ međunarodnim sferama, ali i u političkoj praksi uspješnih višenacionalnih federacija poput Kanade, Belgije i Švajcarske. Akomodativnomu pristupu pribjegle su i mnoge zemlje u EU, kao izboru koji je konzistentan s interesom zaštite temeljnih prava i sloboda, dok EU kao takva koristi sofisticirane federalističke tehnike razdiobe vlasti, čime se uvelike približila načelima

³⁶ Naglasak je na antidiskriminacijskim zakonima, pravima člana manjinske zajednice kao pojedinca. Manjinama se ne pristupa kroz afirmaciju kolektivnoga načela nego individualnoga, a često se i etnički identiteti promatraju kao ograničavajuća kategorija za ljudske slobode.

³⁷ Raste eksponencijalno i literatura koja se bavi istraživanjem novijih koncepata poput multikulturalizma, multinacionalnoga federalizma, konsocijacije, kojima se razbija monopol mononacionalnoga.

konsensualne demokracije.³⁸ UN-ova *Povelja i Pakt o građanskim i političkim slobodama* kolektivna prava vežu za slabljenje kolonijalizma kroz odredbe o samoodređenju naroda, ali se pri tome o „unutarnjemu samoodređenju“ jedva i govori, pa stoga taj princip nije normiran iako se o njemu vode žustre rasprave u akademskim krugovima. Kolektivno načelo novi je *impetus* dobilo početkom 90-ih godina, nakon sloma komunizma, kada je kod mnogih naroda u istočnoj Europi probuđen zahtjev za slobodom. S tim u svezi, u protekla tri desetljeća agencije UN-a i Visokoga povjerenika OEES-a za nacionalne manjine usvojile su nekoliko važnih dokumenata³⁹, gdje su, primjerice, posebno važne *Smjernice* iz Ljubljane o integraciji u diverzitetnim društvima iz 2012. godine, koje pozivaju na ono što bosanskohercegovačka ustavna terminologija označava „legitimnim predstavljanjem“ i otklonom od uobičajene većinsko-manjinske matrice u pristupu upravljanja društvenim razlikama.⁴⁰

Zaključak

Na tragu prethodnoga može se reći da je u suvremenim okolnostima neadekvatno potpuno terminološko i značenjsko prilagođavanje države i nacije. Drugim riječima, njihovo jedinstvo više nije samopodrazumijevajuće, unatoč činjenici da se pri kolokvijalnoj uporabi, pa čak i unutar znanstvenoga diskursa koriste sinonimno. Tu dolazimo do središnjega argumenta, a on se tiče poželjnosti razdvajanja nacije i države u plurinacionalnim državama. Naime, takav zahvat nameće se nužnim na sličan način kako je to svojevremeno učinjeno kroz proces sekularizacije kada je sretno odvojeno vjersko i svjetovno, čime su spriječeni daljnji vjerski sukobi u Europi u 17. stoljeću. Analogno tomu, osiguranje trajne stabilnosti u višenacionalnome okružju moguće je samo uz otklon od strukture nacija-država kao najmasovnijega proizvoda moderniteta, ali tako da

³⁸ U cjelini gledano, teži se proširenju primjene demokratskoga načela kako bi se osigurala inkluzivnost, ali to ne smije biti puko zadovoljenje forme nego supstancijalno i učinkovito. S tim u svezi možemo reći da se već na razini EU-a ozbiljno pristupa primjeni kolektivnoga načela.

³⁹ Cjelovit pregled sličnih dokumenata koji afirmiraju kolektivno načelo dostupan je u A.-G. Gagnon, *The Legitimacy Clash*.

⁴⁰ Dokument poziva države da ne diskriminiraju i ne prave razliku između većina i manjina, nego da usvoje politike koje promoviraju potpuno sudjelovanje u političkome životu društva u svim područjima (gospodarskome, društvenome, kulturnome, institucionalnome), The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies, OSCE, <https://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines>, Ljubljana, 2012, str. 2-3.

se njezina dva temeljna gradivna elementa razdvoje, čime se uspostavlja prostor slobode unutar kojega je moguće unaprijediti međunacionalne odnose rastećene pojava dominacije. U nacionalno pluralitetnome okružju veza između građanina – pojedinca i države ne može biti neposredna i jednoznačna kao u slučaju pojma nacija-država, nego posredna i višeznačna, gotovo imaginativna, izgrađena na bazi objektivnih društvenih danosti, postojećih subnacionalnih identiteta i lojalnosti.⁴¹ S tim u svezi pogrešna je pretpostavka da su nacija⁴² i država nerazdvojne i da se ne mogu analitički odvojeno promatrati. Naprotiv, tek njihovim razdvajanjem otvara se prostor za akomodaciju više različitih identiteta. To je prilika za multinacionalni federalizam kao model koji proširuje obzor primjene liberalnih vrijednosti i sve više dobiva na značaju upravo u razvijenim pluralitetnim zapadnim demokracijama. Razdvajanje nacije i države razbija neprikosновенost mononacionalne jednakosti što posljedično otvara prostor za afirmaciju plurinacionalne države s pripadajućim institucijama koje prate konfiguraciju društva i prema njemu se oblikuju, umjesto da država impregnira društvo na štetu postojećih komunalnih identiteta. U tome pogledu vrlo je velika razlika između onoga što kao mogućnost nude multinacionalne u odnosu na mononacionalne koncepcije. One vode različitim ishodima, a multinacionalna je daleko prikladnija za Bosnu i Hercegovinu kao državu koja je po prirodi multikulturalna, multikulturalna i plurinacionalna.⁴³

⁴¹ A.-G. Gagnon, *Minority Nations in the Age of Uncertainty*, str. 41.

⁴² Između ostaloga, i zbog toga što sociološki pojam nacije nužno podrazumijeva zajedničke vrijednosti, ideje, osjećaj zajedništva, odnosno da demokratsko društvo „ne može da postoji ako svim članovima nisu zajednički jedan jezik, izvesna kultura i, barem, neke vrednosti...“ Dominik Schnaper, *Zajednica građana*, Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića, 1996., str. 104.

⁴³ U smislu ranije spomenute definicije razlike između multinacionalne i plurinacionalne države Michela Keatinga.

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

drazen.barbaric@ff.sum.ba

UDK: 323.1(497.6)

Izvorni znanstveni rad

PRKOSNI NACIONALIZMI DEKOMPOZITNOGA DRUŠTVA: RAZMATRANJE NACIONALNOGA U SUVREMENOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U radu se tematizira fenomen nacionalnih identiteta i njihovih manifestnih oblika u suvremenome kontekstu, s posebnim fokusom na situaciju u Bosni i Hercegovini. Naime, u akademskim krugovima nacionalizam i pridruženi mu identitet uglavnom se svode na pejorativni fenomen 19. i 20. stoljeća, koji je u potpunosti neadekvatan novonastalim kulturološkim, sociološkim i političkim okolnostima. Pokušat ćemo objasniti da nacionalni identitet i dandas predstavlja operativnu matricu modernističkih procesa koji su u političkome smislu rezultirali poretkom nacija-država te da su potonje najvažniji izvor društvene solidarnosti. Nadalje, uopćene obrasce analize primjenjujemo na bosanskohercegovački kontekst koji upravo zbog kompleksne teritorijalizacije triju nacionalnih zajednica u jedinstvenoj državi predstavlja važan poligon za proučavanje aktualnosti nacionalizma. Referirajući spomenuti kontekst u odnosu na postavke banalnoga nacionalizma, dolazimo do početne premise da su nacionalizmi u BiH međusobno neuglavljani, fingiraju međusoban suživot i zajedničku državnost, ali zapravo stvaraju trajan izvor međusobne nelagode. Stalnim iritiranjem drugih nacionalnih zajednica BiH pretvara se u dekompozitno društvo – biopolitičku masu kojom je nužno gospodariti u neokolonijalnim manirima. Dvije su ključne varijable uzete pri razmatranju postavljene teze: prva je problematika jednakosti, a druga problematika otpora. Obje su u različitim povijesnim okolnostima stvarale „događajnost“ modernih nacija i bivale ugrađene u same fundamente nacionalnih identiteta. Situacija u BiH nije nipošto drugačija, obje varijable igraju presudnu ulogu u formatiranju međunacionalnih odnosa i dodatne dekompozicije društva. Koliko god zvučalo paradoksalno, opisani

fenomen nipošto nije genuino balkanska pojava, nego odavno zakašnjeli finalni proces europeizacije 19. stoljeća.

Ključne riječi: kozmopolitizam; situacijska zajednica; banalni nacionalizam; državljanska nacija; dekompozitno društvo

DEFYING NATIONALISMS OF A DECOMPOSITE SOCIETY: CONSIDERATION OF THE NATIONAL IN CONTEMPORARY BOSNIA AND HERZEGOVINA

The paper examines the phenomenon of national identities and their manifest forms in the contemporary context, with a special focus on the situation in Bosnia and Herzegovina. Namely, in academic circles, nationalism and its associated identity are mainly reduced to a pejorative phenomenon of the 19th and 20th centuries, which is completely inadequate to the newly emerging cultural, sociological and political circumstances. We will try to explain that national identity still today represents the operative matrix of modernist processes that resulted in the political order of nation-states, and that the latter are the most important source of social solidarity. Furthermore, we apply the general patterns of analysis to the context of Bosnia and Herzegovina, which precisely because of the complex territorialization of three national communities in a single state represents an important training ground for the study of the current state of nationalism. Referring to the mentioned context in relation to the settings of banal nationalism, we arrive at the initial premise that nationalisms in BiH are mutually uncoordinated, pretending mutual coexistence and common statehood, but actually creating a permanent source of mutual discomfort. By constantly irritating other national communities, Bosnia and Herzegovina is turning into a decomposite society - a biopolitical mass that must be managed in neo-colonial manners. There are two key variables taken into account when considering the thesis: the first is the issue of equality, and the second is the issue of resistance. Both, in different historical circumstances, created the 'event' of modern nations and were embedded in the very foundations of national identities. The situation in BiH is by no means different, both variables play a crucial role in the formatting of inter-national relations and additional decomposition of society. As paradoxical as it may sound, the described phenomenon is by no means a genuine Balkan phenomenon, but a long overdue final process of Europeanization in the 19th century.

Keywords: cosmopolitanism; situational community; banal nationalism; citizen nation; decomposite society

Uvod

U prvome dijelu rada pokušat ćemo prikazati metodološke probleme s kojima se suočava kozmopolitsko učitavanje suvremenih društveno-političkih tendencija i zanemarivanja utjecaja nacionalnih identiteta u istima. Potonji ostaju vrlo žilav takmac svim nadnacionalnim procesima i za sada predstavljaju najznačajniji oblik političkoga organiziranja. Bit će prikazane osnovne varijable kojima je nacionalizam kao ideološki sklop uspio postati globalni fenomen i do današnjih dana opstati u različitim formama. Služeći se konceptom „naciocentrične artikulacije događaja“, pojasnit ćemo utjecaj nacionalizma na mnoštvo suvremenih problema koji se počesto niječu ili kojima se oduzima važnost. Ipak je horizont stvoren putem navedenoga koncepta postao nepresušan izvor narativa koji pojedince diljem svijeta obuhvaća u zajednički kognitivni, emotivni i simbolički okvir – nacionalni identitet. Potonji svoju snagu crpi iz ritualiziranih habitualnih navika koje pripadnici pojedine nacije upražnjavaju kao zdrav razum svoje zajednice. Što je neki nacionalizam pripitomljeniji svojim habitualnim navikama, to je njegova snaga među pripadnicima veća, za razliku od vrućih nacionalizama koji stalno traže zalaganje, pojavnost, pa i represivno ritualiziranje nacionalnih kodova. Ključna teza ovoga rada jest da Bosna i Hercegovina (BiH) proizvodi određeni paradoks, u njoj postoje tri vruća i nedovršena nacionalizma koja uopće ne teže banalizaciji, tj. vlastitoj habitualizaciji. Paradoks je u tome što su sva tri nacionalizma visoka intenziteta i vrlo prisutna u društvenoj strukturi, ali su zbog odsustva habitualizacije vrlo slaba i traže stalnu represivnu ritualizaciju i javnu prisutnost.

1. Metodološka obmana postnacionalne ere

Prva dva desetljeća 21. stoljeća u društvenim su znanostima obilježena elementarnom pretpostavkom da „klizimo“ prema supranacionalnomu i globaliziranomu svijetu u kojemu će društveni obrisi biti potpuno kozmopolitizirani, a stari identiteti s kojima su se filozofija, sociologija i politologije 20. stoljeća hrvale jednostavno postati bespredmetni. „Ulaskom u posljednju četvrtinu dvadesetog stoljeća, pojavila se široko rasprostranjena pretpostavka da je doba

nacionalizma završeno, da smo na pragu postnacionalne ere.¹ Neki od najprominentnijih autora navedenih disciplina² nisu se ustručavali, ponekad i s prijezirom, teoretizirati „zastarjele“ identitete te ih poslati u kategoriju atavističkih koncepata. Problem je, međutim, što je suvremeni svijet zapeo u rascjepu gdje stari kategorijsko-metodološki aparati nisu zamijenjeni posve novima, a „pravila igre“ i jasne konture novoga poretka nisu uopće definirane niti kristalizirane. Dakle, zatekli smo se u situaciji gdje dinamiziranu identitetsku logiku načelno odbacujemo kao zastarjelu, bez jasnih koncepata kojima suvremeni kontekst uopće možemo interpretirati, a kamoli uzročno objasniti. U takvoj nedefiniranoj situaciji teško je biti društveni teoretičar i usuditi se promišljati spomenutu dinamiku. Vjerojatno najpodcjenjeniji identitet u smislu trajnosti, povijesne ukorijenjenosti i emotivne privrženosti dionika svakako je nacionalni identitet. Toliko je stranica teksta ispisano ne bismo li mogli shvatiti globalnu disperziranost potonjega, njegovu opću prihvaćenost i simbiotski odnos koji je uspostavio s konceptom moderne državnosti. Pa ipak, govoriti o općim teorijama nacionalno-integracijskih procesa može zavesti na potpuno krivi trag i dovesti do situacije u kojoj pojedinačni slučaj morate na silu nagurati na odrednice generičkih teorijskih kalupa. Pored toga, protekom vremena nacionalni identiteti s pripadajućim nacionalizmima, bez obzira na to shvaćali ih kao potpune ideologije ili ne,³ zadobili su poprilično negativan prizvuk te ih se uglavnom određuje u pejorativnim okvirima. Nacionalizmi i njihovi pripadajući identiteti u javnim se diskursima zapadne popularne kulture i akademskim sferama uglavnom određuju kao negativna pojava i nerijetko kao nadiđen koncept koji ne pripada razvojnim tendencijama današnjih društava.

Veliki problem i teret koji nacionalizmi nose jest apriorno pripisivanje genuine nasilnosti,⁴ što se obično potkrepljuje tragičnim događajima 19. stoljeća koji

¹ Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, 1993.

² Kao dva ogledna primjera vidi Ulrich Beck, *Pronalaženje političkoga: Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Jesenski i Turk, 2001.; Eric Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, 1993.

³ Detaljnije o navedenom prijedoru vidi Andrew Vincent, „Nacionalistička ideologija u XX. stoljeću“, Michael Freeden (ur.), *Političke ideologije: novi prikaz*, Algoritam, 2006.

⁴ U popularnoj kulturi i akademskoj sferi uz nacionalizam automatizmom se vežu nasilje i šovinizam. Malešević tvrdi da u nacionalizmu nema ništa genuino nasilno. Usp. Siniša Malešević, *Države-nacije i nacionalizmi: Organizacija, ideologija i solidarnost*, Jesenski i Turk, 2017., str. 103.

donekle i diskreditiraju ideju nacionalnih identiteta. Čak i kada nacionalizmi postanu pacificirani, njihova je fundamentalna logika ekskluzivna, tj. mogućnost pripadnosti naciji uvijek je strogo definirana i rijetko kada fleksibilna i inkluzivna.⁵ Događaji u današnjoj Europi te kreiranje nove političke konstelacije idu tomu u prilog. Naime, nakon valova masovne imigracije mnoge europske države razvile su tendencije prema ksenofobiji i antiimigrantskim politikama. Pozivanje na očuvanje nacionalnoga identiteta jedan je od učestalijih političkih dekora navedenih pokreta, stranaka i politika koje pronose i zastupaju. Ne treba niti naglašavati da se kod istočnoeuropskih i balkanskih nacionalizama navedeni simbolički teret dodatno potencira različitim varijacijama orijentalističko-balkanističkih imputacija i stereotipizacija.⁶ Čak i ako se neki zapadnoeuropski nacionalizmi mogu „provući ispod radara“, oni zakašnjeli nacionalizmi „istočno od Rajne“⁷ ostaju trajni zarobljenici genuine nasilnosti, ekskluziviteta i atavističke naravi.

Ukratko, uvriježeni stav o atavizmu nacionalnih identiteta i pripadajućih ideoloških sklopova nacionalizma postali su uteg daljnjoj civilizacijskoj putanji i svedeni su isključivo na šovinizam. Njihova analitička upotrebljivost iscrpljena je, a njihova psihološko-ektivna nabijenost prijetnja je modernim društvima. Problem s ovako reduciranom percepcijom nacionalizama jest u tome što zanemaruje društvenu realnost, pa čak i zapadnoga dijela svijeta koji je „pravovremeno“ odradio svoju nacionalnu fazu civilizacijske putanje. Ona zanemaruje elementarnu činjenicu da je nacionalizam u zapadnome svijetu odigrao ulogu *softwarea*, tj. idejne matrice modernizacije svijeta, doduše u tome trenutku ruku pod ruku s liberalizmom.⁸ Nakon raspada potonje ideološke osovine nacionalizam je nastavio svoju trasu, mnogo manje liberalnu, ali bez obzira na to, on je odigrao krucijalnu ulogu u strukturiranju političkoga *nomosa* Europe, zapadnoga svijeta, pa i ostatka svijeta kakva danas poznajemo. Razmatranja

⁵ Izuzetak su integracijski nacionalizmi koji nastaju kao rezultat masovnih useljavanja različitih etničkih i kulturnih skupina. Usp. Hans-Ulrich Wehler, *Nacionalizam: Povijest, oblici, posljedice*, Jenski i Turk, 2005., str. 68.

⁶ Vidi Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, 1998.; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, 1999.

⁷ Poseban problem predstavljaju zakašnjeli nacionalizmi (istočno od Rajne). Vidi John Coakley, „National identity and the ‘Kohn dichotomy’“, *Nationalities Papers*, Cambridge University Press, 46(2), 2018., str. 252-271.

⁸ O ideološkoj sprezi i kompatibilnosti liberalizma i nacionalizma vidi Y. Tamir, *n. dj.*

fenomena nacionalizma uglavnom ga izmještaju izvan zapadne civilizacije, što stvara analitičku pomutnju. Michael Billig o tome navodi: „Uobičajena upotreba reči ‘nacionalizam’ navodi na pogrešan put jer ne obuhvata nacionalizam zapadnjačkih nacionalnih država. U svetu nacionalnih država, nacionalizam ne može biti ograničen na periferiju.“⁹ Prešutjeti ovu činjenicu znači ostati akademski nepošten ili, što je mnogo gore, doći do pogrješnih zaključaka na temelju potpuno iskrivljenih premisa. Drugim riječima, kada bi nacionalizam bio sveden isključivo na reduciranu varijantu šovinizma, lako bismo ga se otarasili, kreirali novi kategorijalno-metodološki aparat i živjeli prema pravilima nekih mnogo manje nasilnih ili ekskluzivnih identiteta. No, društveno-politička realnost mnogo je manje reducirana nego što to odražava akademska sfera.

U svome javnom istupu prilikom gostovanja na *Sajmu knjiga u Puli* 2018. godine Peter Sloterdijk ističe da je prenamaglašavanje kozmopolitizacije svijeta pogrješna metoda, jer kozmopolitizam funkcionira kao optička varka.¹⁰ On je tek mehanizam pomoću kojega su aristokratske obitelji svoju povijest znale prepričati kao svjetsku – svjetska povijest samo se epizoda njihovih obiteljskih historiografija. Prihvaćanje njihove logika svjetske povijesti djeluje kao strategija *raz-imenovanja*¹¹ u kojemu se mitološki oblikuje narativ koji odmah po svome nastanku teži naturalizaciji. Zaista je teško objasniti kako, primjerice, najkozmpolitskiji sport na svijetu – tenis u jednome od najkozmpolitskijih gradova na svijetu – Londonu, prilikom finala *wimbeldonskoga* turnira u svečanoj loži ostavlja rezervirana mjesta za državne delegacije iz kojih finalisti dolaze. Nadalje, kako u jednome od najgrađanskijih i kozmopolitskijih društava na svijetu kakvo je američko, u jednome od tri najveća grada – Chicagu, gradonačelnica Lori Lightfoot proglašava Vidovdan praznikom grada iako spomenuti blagdan nema nikakvih veza s američkom poviješću?¹²

⁹ Michael Billig, *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, 2009., str. 20–21.

¹⁰ „Doručak s autorom: Peter Sloterdijk“, 2. XII. 2018., Pula, HRT 3.

¹¹ Roland Barthes, *Mitologije*, Pelago, 2009., str. 165.

¹² Usp. „Gradonačelnica Čikaga proglasila Vidovdan praznikom u tom gradu“, *N1 Beograd*, 29. VI. 2021., <https://rs.n1info.com/vesti/gradonacelnica-cikaga-proglasila-vidovdan-praznikom-u-tom-gradu/>, (2. I. 2023.).

2. Naciocentrična artikulacija društvene realnosti

Plauzibilno objašnjenje ovakvih anomalija nudi Siniša Malešević svojim teorijskim manevrom „naciocentrične artikulacije događaja“.¹³ Ukoliko nacionalni identitet svedemo na ekskluzivistički i nasilni šovinizam, utoliko iz vida gubimo izuzetno bitnu dimenziju da je značajan dio naših perceptivnih mogućnosti upravo formatiran nacionalno uobličenim rakursom. Pojedinaac je činjenicom života u specifičnoj nacionalnoj državi oblikovan njezinim horizontom, preradom realnosti i strukturiranjem narativa prema vlastitoj zamišljenoj slici granica toga istog nacionalnog identiteta. Ovo vrijedi i za male nacije koje nemaju vlastitu nacionalnu državu. Primjerice, iako se radi o sastavnome dijelu teritorijalnoga suvereniteta Bosne i Hercegovine (BiH), u informativnome dijelu programa Radiotelevizije Republike Srpske (RTRS) iscrtavaju se granice Republike Srpske (RS). Tako se dovodi do apsurdne situacije gdje su prilikom vremenske prognoze vizualno prikazani isključivo meteorološki parametri u tome entitetu, dok je ostatak države prazan i neobrađen. U svim nacionalnim državama ove planete sportski informativni program oblikovan je po opisano-me načelu, uglavnom se prate, vrjednuju i hvale sportaši, klubovi, a pogotovo reprezentacije, koji se smatraju vlastitima. Oni predstavljaju horizont cijele nacije, ponos nacionalnoga identiteta i, na kraju krajeva, njegove personalne markere u odnosu na druge nacionalne identitete.¹⁴

Mnoga svjetska natjecanja poput Olimpijskih igara, izbora za Miss svijeta ili Svjetskih nogometnih prvenstva u nogometu su *par excellence* primjeri iskazivanja naciocentrične artikulacije događaja. Na njima se predstavnici u ime vlastite nacionalne države trude ostvariti što značajni uspjeh koji onda ne ide isključivo na njihov individualni konto nego na ponos cjelokupnoj naciji. „Iako se znanstvena otkrića, umjetnička postignuća i junački podvizi iznimnih pojedinaca prepoznaju i uvažavaju diljem svijeta, ti se pojedinačni uspjesi u pravilu tumače kao nešto što uvećava nacionalni ugled konkretnih država-nacija.“¹⁵ Ukratko

¹³ S. Malešević, *n. dj.*, str. 14-15.

¹⁴ Primjerice, FTV je u svojim sportskim vijestima u sezoni 2021./2022. redovito izvještavao o učinima košarkaša Luke Garze, koji je rođen i odrastao u SAD-u (Reston, Virginia), dok istodobno u istoj sezoni i istoj ligi nisu niti spominjali učinak Bojana Bogdanovića koji rođen i odrastao u Mostaru.

¹⁵ S. Malešević, *n. dj.*, str. 15.

objašnjeno, opisani fenomen obuhvaća sve ono što uvećava nacionalni ugled – horizont onih koje smatram svojim. „Budući da živimo u naciocentričnom svijetu, i sviđalo se to nama ili ne, svi smo mi danas nacionalisti po mnogo čemu važnome.“¹⁶ Ako je itko i imao snažnu uvjerenost u neminovnu kozmopolitizaciju svijeta, onda mu jer rat u Nagorno Karabahu trebao otvoriti oči i ukazati da ipak živimo u duboko naciocentričnim artikulacijama događaja. Ako se složimo da je američko društvo odigralo ulogu prilično inkluzivne nacionalne integracije i stvorilo vrlo kozmopolitiziran identitet koji uz to generira i najutjecajnije kodove popularne kulture te uobličava identitet i daleko izvan SAD-a, te da je jedna od prominentnijih figura u tome generiranju Kim Kardashian, onda se njezin stav prema ratu u Nagorno Karabahu i podrška armenskoj strani može smatrati ultimativnim pokazateljem naciocentričnih narativa.¹⁷ Dakle, čak i ako se istaknute figure globalne popularne kulture koje određuju svjetske trendove, rođene i duboko ukorijenjene u novointegrirano nacionalno društvo, ipak mogu prepoznati u binarnoj matrici „naši“ i „njihovi“ u ratu koji se vodi tisućama kilometara udaljenom od SAD-a, postavlja se pitanje kako se onda od naciocentrične matrice mogu izuzeti „obični smrtnici“? Da ne bude zabune, naciocentrična artikulacija i narativi koji iz nje proizlaze određuju horizont velike većine populacije, no to nipošto ne znači da od tih istih ljudi stvara ksenofobne i šoviniistički nastrojene građane koji jedva čekaju priliku da prema neprijatelju ispolje „genuinu nasilnost“.

U ovome radu zastupamo Maleševićevu teorijsku postavku da je nacionalizam odigrao ključnu ulogu operativne ideologije modernosti.¹⁸ Drugim riječima, ideologija ili idejni sklop koji nazivamo nacionalizmom savršeno je ispunio pred njega postavljene zadatke. S jedne strane, *gellnerovskom* logikom¹⁹ potvrdio je i zacementirao političku legitimaciju modernih državnih aparata te apsorbirao mnogo manje lokalne, zavičajne i regionalne identitete u sveobuhva-

¹⁶ *Isto*, str. 169.

¹⁷ „Kim Kardashian pozvala Azerbejdžan da prekine upotrebu sile nad Armenima“, *Klix.ba*, 28. IX. 2020., <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/kim-kardashian-pozvala-azerbejdžan-da-prekine-upotrebu-sile-nad-armenima/200928056>, (3. I. 2023.)

¹⁸ Usp. „Nije istina da učestalost nasilja pada od početka čovječanstva! Ugledni sociolog demontirao jedan od najraširenijih modernih mitova“, *Jutarnji list*, 21. I. 2018., <https://www.jutarnji.hr/life/znanost/nije-istina-da-ucestalost-nasilja-pada-od-pocetka-covjecanstva-ugledni-sociolog-demontirao-jedan-od-najrasirenijih-modernih-mitova-6952299>, (2. I. 2023.)

¹⁹ Vidi Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, 1998.

tan državni nacionalni identitet. S druge strane, rastoćio je lokalne proizvodne zajednice i mikrotržišta integrirajući ih u mnogo veće tržišne cjeline pod državnim zaštitama i regulacijom, čime je oslobodio proizvodne subjekte i procese koje je prethodni *ancien regime* gušio svojom društveno-političkom strukturom. Zajedno uzevši, nacionalizam je omogućio konačno dovršenje kapitalističkoga procesa oblikovanja velikih tržišta i državnih aparata koje istome omogućuju nesmetano postojanje i neprestani razvoj. To je posljedično rezultiralo stvaranjem modernoga europskog, a kasnije i globalnog, *nomosa* – prostorno-ga poretka čije zasade živimo do današnjih dana. Potonji podrazumijeva jasno omeđene i suverene državne subjekte, ali i velike kapitalističke subjekte čije je postojanje vremenom uvelike nadišlo uspostavljane državne/tržišne granice. U političkome smislu nacionalizam je stvorio savršenu osnovu za preklapanje političke i kulturne teritorijalizacije, gdje je to bilo izvedivo, u jedinstven i monolitan državni identitet. Pružio je legitimacijski potencijal precizno omeđenoj teritorijalnoj suverenosti država, postavio kao fundamentalno načelo vladavine „pučku suverenost“ te je ujedno preklapio s kulturnom i etničkom raznolikošću naroda koji su na tome teritoriju živjeli. Stvoren je savršen konglomerat koji proizvodi državnu legitimnost, a ujedno neprestano generira osjećaj zajedničke političke pripadnosti i kulturne srodnosti. Na ovome mjestu treba istaknuti da je fenomen nacionalizma izvorno europski te se kasnije širio ostatkom svijeta. Na tome tragu Elie Kedourie „doživljava nacionalizam kao bolest koja se prenosi putovanjem i čitanjem iz njegovih izvora na Zapadu“²⁰. To je važno jer se često nacionalizam u vrlo pejorativnome smislu, sveden na šovinizam, prikači za prostor Balkana te se kao potkrjepa pružaju brojni ratovi i nasilni sukobi koji su tijekom protekla dva stoljeća obilježili ovaj prostor. No, opće je poznata stvar da se nacionalizam u formi „europizacije“ proširio na Balkan kao svojevrsan uzor modernizacije. Balkanski nacionalizmi puko su oponašanje nacionalizacijsko-teritorijalizacijskih procesa modernizacije, a ratovi 90-ih završni čin europizacije iz prethodnoga stoljeća.

U današnje vrijeme stvara se orijentalistička dihotomija Zapada u odnosu na Balkan kao kozmopolitske civilizacije koja je prevladala vlastite nacionalizme nasuprot balkanskim državama i narodima koji su ostali zarobljeni u naciona-

²⁰ Anthony Smith, *Nacionalizam i modernizam: Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Fakultet političkih znanosti, 2003., str. 108.

lističkoj fazi razvoja. No, istina je zapravo daleko od ove pojednostavljene proporcije, naime, cijela zapadna Europa premrežena je narativima koji su izravan proizvod naciocentrične artikulacije događaja. Da je tomu tako, svjedoče perjanice europskoga nadnacionalizma i kozmopolitizma, primjerice, pokojni predsjednik EU parlamenta Antonio Tajani u veljači 2019. godine u blizini Trsta izjavljuje: „Živio Trst, živjela talijanska Istra. Živjela talijanska Dalmacija...”²¹ Teško da je ovaj modus političko-identitetskoga rezoniranja odraz europske nadnacionalne konstrukcije ili briselskoga kozmopolitizma. Nadalje, zar upravo proces Brexita, izlaska Ujedinjenoga kraljevstva (UK) iz Europske unije, nije zapeo po pitanju tzv. *back stopa*, što je *de facto* problem teritorijalnoga razgraničenja između Irske i Sjeverne Irske kao dijela UK-a. Isto tako, zašto je pitanje suvereniteta Gibraltara ili Grenlanda problem u nadnacionalnoj Europi ako zaista živimo u kozmopolitskome postnacionalnom dobu?²²

Pojednostavljeno, nema nikakve sumnje da su nacionalni identiteti artificialni izumi i rezultat nacionalizama kao ideoloških kompleksa u procesu europske modernizacije, no njihovo svođenje na atavizme ili moralna diskreditacija kao nepoželjnih identiteta koji svojim ekskluzivizmom i prirodnim nasilnošću jednostavno moraju odumrijeti uopće ne olakšavaju razumijevanje uloge i važnosti tih istih nacionalnih identiteta u vrlo dinamičnu i maglovitu kontekstu. Pridavanje takvim identitetima ili njihovim ideološkim potkama moralnih etiketa poput populizma ili fašizma stvaraju dodatnu pomutnju. Don Kalb upravo na tome tragu navodi da takvi pokreti nisu samo „bučna ometanja svakodnevnih poslova post-politike”, kako ih dominantno razumijevaju politolozi, ali niti „trupe novog europskog fašizma”, kako ih razumijevaju liberalni novinari i aktivisti.²³ Takve reducirane perspektive ne pridonose razumijevanju niti interpretaciji porasta nacionalističkoga populizma u Europi, dapače, u prvome

²¹ „Predsjednik EU parlamenta neće se ispričati zbog izjave ‘Živjele talijanska Istra i Dalmacija’”, *Večernji list*, 11. II. 2019., <https://www.vecernji.hr/vijesti/predsjednik-europskog-parlamenta-sokirao-govorom-zivjele-talijanska-istra-i-dalmacija-1300206>, (2. I. 2023.)

²² Da tomu zaista nije tako i da stari problemi nacionalnih identiteta i razgraničenja ostaje relevantni, svjedoči sukob francuskih i britanskih ribara iz 2018. godine oko izlova školjki koji je doveo do ruba incidenta dvije države. „Britanski i francuski ribari se sukobili zbog školjki: Letjele kamenice i dimne bombe”, *Vijesti.me*, 29. VIII. 2018., <https://www.vijesti.me/svijet/evropa/23047/britanski-i-francuski-ribari-se-sukobili-zbog-skoljki-letjele-kamenice-i-dimne-bombe>, (2. I. 2023.)

²³ Don Kalb, „Uvod“, *Naslov: nacija, podtekst: klasa – Populizam radničke klase i povratak potlačenih u neoliberalnoj Evropi*, Don Kalb - Gabor Halmi (ur.), Udruženje Mreža za izgradnju mira, 2020., str. 8.

slučaju promatraju ga kao efemerni balast tehnokratske transformacije politike, a u drugome se zaustavljaju na njegovu moralističkom diskreditiranju bez pravih analitičkih uvida. U vremenu ozbiljne proliferacije populizma ne treba nam „zamućivanje vode“ jer otežava i pojačava problem, treba nam jasna terminologija i čista perspektiva njegove analize. Ovaj rad treba shvatiti kao skroman pokušaj „odmućivanja vode“ kada je u pitanju razumijevanje nacionalizma i nacionalnih identiteta u BiH.

2.1. Problem jednakosti: Mi – Mi problem

Kao jedna od omiljenih mantri kritičara nacionalizma često se pojavljuje njegova nesklonost individualizmu i usredotočenje na kolektivizam. Obično se smatra da nacionalizam ne trpi ekscentričnost individue ili makar manjih skupina, nego traži uniformiranost identiteta, barem u simboličkoj dimenziji. S tim je načelno moguće složiti se ako kao objekt promatranja uzmemo suvremene manifestacije nacionalizma i njegove reproducirane nacionalne identitete. No, paradoks je u tome što je, prema svemu sudeći, to najveća prednost nacionalizma. Ljudi prigrlje nacionalni identitet ne po logici renanovskoga „svakodnevnoga plebiscita“²⁴ nego po principu utemeljućega identitetskog akta. Predanje nacionalnomu identitetu nije čin samostalna odabira, nego pristanka na nastavak postavljena kontinuiteta. Francis Fukuyama tu metodološku tvrdnju sažima na htjenje ljudi da konačno riješe ili makar pobjegnu od oba problema suvremenoga svijeta – potrage za individualnim i kolektivnim ponosom.²⁵ Prema njegovu tumačenju nacionalizam nastaje iz „akutne tjeskobe koju je potaknula industrijalizacija“.²⁶ On ljudima isporučuje kolektivno dostojanstvo te iz njih ekstrapolira individualno poniženje i potencijalnu identitetsku zbunjenost. Ne samo to, ako prihvate, taj identitet im nudi daljnju kognitivnu maticu kroz već opisani mehanizam naciocentrične artikulacije događaja. Sve ono što postižu pripadnici te iste zajednice postaje dostojanstvo svakoga dionika, on funkcionira po načelu individualnih uspjeha i njihove akumulacije u kolektivno dostojanstvo. Također, nacionalni identitet pojedincima nudi i stalni priljev

²⁴ Usp. A. Smith, *n. dj.*, str. 10. i 29.

²⁵ Usp. Francis Fukuyama, *Identitet: Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*, TIM Press, 2020., str. 92.

²⁶ *Isto*, str. 101.

reproduciranih emotivnih naboja kroz različite oblike ritualizacije, simbolike, uspjeha itd. Zauzvrat, traži lojalnost identitetu i legitimaciju državnoga aparata koji nad njim bdije kao ultimativni dokaz njegova postvarenja.

Ako se pokušava secirati zašto je nacionalizam bio toliko uspješan i do današnjih dana održao svoju superiornost ostalim oblicima političkoga organiziranja i privrženosti, onda je jedan od ključnih razloga, a koji je izravan proizvod gore opisanih postignuća, stvaranje privida moralne jednakosti ljudi²⁷ koji pripadaju istoj naciji. Ukidanje, klasnih, etničkih, vjerskih, regionalnih i svih ostalih diferencijacija kao primarnih i njihovo utapanje u jedinstvenu ravan političke jednakosti kroz nacionalni identitet privlačan je mehanizam. Njime se zapravo postiže fiktivno preklapanje subjekta *Mi* (naroda/nacije) iz kojega proistječe suverenost kao najviši izvor vlasti u svakoj državi i subjekta *Mi* (naroda/*demos*) koji vlada ili ima mehanizme političkoga odlučivanja kroz različite oblike demokratskoga uređenja. U trenutku kada pojedinci zaista prihvate ovaj fiktivni teorijski mehanizam kao realnost, onda nema nikakve sumnje ni čuđenja da „golema većina stanovnika ovog planeta nacionalnost shvaća kao primarni oblik ljudske solidarnosti“²⁸. Problem s ovim mehanizmom *Mi* – *Mi* nacionalizma jest u tome što je „ustavnom varkom“ uglavio narod kao kreatora opće volje. Stvarnost je ipak mnogo surovija, subjekt *Mi* kao onoga nad kojim se vlada i *Mi* onih koji zaista vladaju mnogo je drugačiji i radi se uvijek o odnosu svih (cijele nacije) naspram nekolicine (elite). Oba se subjekta trebaju međusobno preklapati, ali se to očito u stvarnosti ne događa. Dapače, problem se pojavljuje kada *Mi* koji donosi zakone obuhvaća mnogo uži opseg političke zajednice nego *Mi* koji im se pokoravaju, iako u konstitucionalnim aktima takva diskrepancija uopće nije vidljiva.²⁹ Ideološki mehanizmi nacionalizma nekada su mnogo čvršće branili ovu ustavnu varku, ali je u novije vrijeme ne skrivaju, tj. pojedinci su postali svjesni obmane.³⁰ Bez obzira na to što smo svjesni ovoga paradoksa, on emotivno djeluje jer nas putem nacionalnoga identiteta pretvara u „vječnu osobnost“,³¹ što je očito dovoljna kompenzacija za *Mi* – *Mi* paradoks.

²⁷ Usp. S. Malešević, *n. dj.*, str. 79.

²⁸ *Isto*, str. 23.

²⁹ Usp. Seyla Benhabib, „Democracy and Difference: Reflections on the Metapolitics of Lyotard and Derrida“, *The Journal of Political Philosophy*, Wiley-Blackwell Publishing, 2(1), 1994., str. 6.

³⁰ Postoji anegdota iz bivše Jugoslavije kada se seljaku, nakon što je tražio određena prava prema *Ustavu FNRJ* iz 1945. godine, kaže da je za njega pisan *Kazneni zakon*, a *Ustav* za kraljicu Elizabetu.

³¹ Patrice Canivez, *Što je nacija?*, Matica hrvatska, 2017., str. 18.

3. Snaga banalnoga nacionalizma

Najveće postignuće nacionalizma jest da postane stvar navike,³² što je nacionalizam benigniji, uvrješeniiji, nevidljiviji, habitualniji, to je njegova snaga jača jer se kapilarno uvukao u sve društvene pore. Malešević potonje naziva „džepovima mikrosolidarnosti“³³. Prevladavajuće teorije nacionalne integracije, barem isprva, uvijek su računale na to da u trenutku kada nacionalizam kao idejna matrica „zagospodari“ državnim aparatom kao *hardwareom*, spuštanje tih kodova na pučanstvo gotova je stvar i samo je pitanje vremena potpune integracije. No, skretanje fokusa na „džepove mikrosolidarnosti“ zapravo pojašnjava snagu kojom nacionalizam zagospodari kolektivnim političkim identitetom. Velike proslave i simbolika kojom se nacionalni identitet reproducira i održava svoju emotivnu potenciju bitne su i izuzetno moćne alatke njegova održavanja, ali nisu nipošto manje važne niti mnogo manje rutinizirane navike koje svakodnevno ili mnogo učestalije ljudi obavljaju, a odraz su istoga nacionalnog korpusa. Umnažanje habitualnih elementa nacionalizma znak je njegova jačanja, a nipošto opadanja važnosti.³⁴ U tome je pogledu Billig napravio distinkciju između „banalnoga“ i „vrućega nacionalizma“,³⁵ od kojih prvi ima prethodno navedene odlike rutiniranih habitualnih navika kojima se ne posvećuje tolika pozornost, a drugi je onaj koji stalno traži isticanje nacionalne simbolike i potencira identitet kroz mnogo invazivnije metode. On je potpuno izokrenuo konvencionalno viđenje nacionalizma kao nečega što stvara ekscese, višak emocija i prekida uvriježeno svakodnevno vrijeme zajednice. Nacionalizam nije samo mahanje zastavicama prilikom praznika ili sportskih priredbi, on postoji mnogo više u svakodnevicu. „U stvari, teško je pretpostaviti da su povremeni događaji, izdvojeni iz običnog života, dovoljni da pothranjuju stalnu svest o nacionalnom identitetu. Čini se vjerojatnije da je taj identitet deo jednog banalnijeg načina života u nacionalnoj državi.“³⁶

Upravo tu dolazimo do paradoksa: što je nacionalizam više „vruć“ i što ima manje habitualnih elemenata, to je znak njegove slabosti te državni aparat mora

³² Usp. S. Malešević, *n. dj.*, str. 100.

³³ *Isto*, str. 23.

³⁴ Usp. *Isto*, str. 140.

³⁵ Vidi M. Billig, *n. dj.*, str. 83-88.

³⁶ *Isto*, str. 88.

uložiti mnogo više represivnijih i megalomanskih rituala i simbolike u održavanje takva identiteta. Što se češće mora naglašavati važnost nacionalnih simbola ili se represivno ritualizirati, onda je manja snaga prijemčivosti – nema ulogu kohezivnoga ljepila. „Snaga nacionalizma ne počiva na puščanoj cijevi niti na permanentnoj nasilnoj mobilizaciji. Naprotiv, njegova svemoć proizlazi iz organizacijske i ideološki artikulirane navike i trivijalnosti.“³⁷ Nije zastava kojom mašemo na stadionu izvor moći nacije, nego ona koja mirno vijori ispred svake institucije.³⁸ Potonja je trajni znak duboke ukorijenjenosti nacionalnoga identiteta u svaku poru društvenoga tkiva i ne treba joj spektakularna ritualizacija da se reproducira unutar zajednice. Upravo je stupanj koliko se nacionalni identitet ugnijezdio u habitus svakodnevice pojedine zajednice odraz onoga što Malešević naziva „parazitskom kakvoćom nacionalizma“³⁹. Drugim riječima, naj-snažniji nacionalizmi imaju duboke korijene u „džepovima mikrosolidarnosti“, ljudi njihove kodove žive kao „zdravi razum“ zajednice i ne propituju njihovo postojanje, a država ulaže minimalne napore u reprodukciju, represija skoro pa i nije potrebna. Paradoksalno je da takve zajednice uvažavaju individualnu ekscentričnost i grupne posebnosti te su visoko tolerantne, a istodobno je njihova identitetska jezgra duboko upisana u društvenu strukturu.

Preslikavanje ovoga modela na situaciju u BiH pokazuje zapravo da se radi o oksimoronu. S jedne su strane nacionalni identiteti i njihovi nacionalizmi ključni generator svih društveno-političkih procesa u državi, no parazitska kakvoća naših nacionalizama gotovo je pa zanemariva. Koliko god je to teško dokazati, *nacionalizmi u BiH zapravo su slabi nacionalizmi s jakim nacionalnim identitetima*. U BiH ne postoje banalni nacionalizmi, nego vrući, koji čak i ne zahtijevaju vlastitu banalizaciju te institucionalno i habitualno osnaživanje. Dokaz odsustva banalnoga nacionalizma u BiH jest postojanja *prkosnoga nacionalizma*. Primjerice, u rujnu 2022. godine dvije srpske sportašice (izuzetno bitno zbog argumentacije o prkosnome nacionalizmu): izbornica ženske pionirske reprezentacije Jasna Sliško na Face TV-u daje intervju zaogrnutu zastavom BiH uz patetiku i suze, dok se košarkašica Vedrana Radosavljević s Pala slikala zaogr-

³⁷ S. Malešević, *n. dj.*, str. 169.

³⁸ Usp. *Isto*, str. 126.

³⁹ *Isto*, str. 147.

nuta zastavom BiH uz natpis „legalno Bosanka“.⁴⁰ Ne postoji zemlja na svijetu u kojoj bi bila udarna vijest da se dvije sportašice zaogrnu zastavom matične države, osim u BiH, jer je to čisti iskaz državnoga nacionalizma te otpora i provociranja srpskoga nacionalnog identiteta. U slučaju da se radilo o dvjema Bošnjakinjama, vijest bi bila skoro pa nevidljiva i samorazumljiva. Pogonsko gorivo triju nacionalizama u BiH jest *provociranje drugih i prkos vlastitoga identiteta*.

3.1. Sukob kao konstitutivni akt nacionalnih identiteta

Nije velik epistemološki uvid poentirati da u ovome trenutku u BiH ne postoji temeljni konsenzus oko fundamentalnih pitanja zajedničke državnosti i političkoga sustava.⁴¹ Ratne traume svakako su produbile identitetske razlike te potencirale razlike ondje gdje su bile zanemarive. Prije svega treba jasno konstatirati da sve države, pa i multinacionalne ili multietničke, imaju svoj nacionalni narativ te da uvijek imaju titularnu etniju. Bez obzira na to koliko bilo raznoliko društvo i koliko se dičilo vlastitom multikulturalnošću, jezgra i takva identiteta uvijek počiva na titularnome narodu, onome koji se smatra utemeljujućim ili barem najprivrženijim zajedničkoj državi. I upravo ovdje dolazimo do jedne od najvećih rupa klasične političke teorije. Mnogi klasici političke misli, skloni demokratskomu uređenju, automatizmom su zamišljali nacionalno kompaktna društva na koja treba nakalemiti demokratski sustav, a problem se stvorio sa segmentiranim i podijeljenim društvima.⁴² Takva sociološka baza, koja se sastoji od nekoliko samosvjesnih *demosa*, jednostavno nije ukalkulirana kao opcija demokratskih režima ili se podrazumijeva njihova puka asimilacija. John Stuart Mill na tome tragu ističe:

Iskustvo dokazuje da je jednu naciju moguće utopiti u drugu, pa kad se radi o inferiornijem i zaostalijem narodu, onda je to utapanje uvelike u njegovu korist. Nitko ne može

⁴⁰ Usp. „Jasna Sliško zaplakala u studiju CD-a: Ponavljam, nema tri prsta u reprezentaciji! Ne mijenjam stav!“, *Face.ba*, 10. IX. 2022., <https://www.face.ba/vijesti/bih/jasna-slisko-zaplakala-u-studiju-cd-a-ponavljam-nema-tri-prsta-u-reprezentaciji-ne-mijenjam-stav/153192>, (2. I. 2023.); „Košarkašica Vedrana Radosavljević s Pala sa zastavom BiH: Legalno Bosanka“ *Dnevni avaz*, 12. IX. 2022., <https://avaz.ba/vijesti/bih/771793/kosarkasica-vedrana-radosavljevic-s-pala-sa-zastavom-bih-legalno-bosanka>, (2. I. 2023.)

⁴¹ Usp. Mirjana Kasapović, „Bosnia and Herzegovina: Consociational or Liberal Democracy?“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Zagreb, 42(5), 2005., str. 9.

⁴² Usp. F. Fukuyama, *n. dj.*, str. 202.

zamisliti da za Bretonca ili Baska u francuskoj Navari nije korisnije da bude uključen u maticu ideja i osjećaja visoko civiliziranog i razvijenog naroda – da bude dio francuske nacije, da na ravnopravnoj osnovi uživa sva prava francuskog državljanstva, koristeći prednosti francuske zaštite i dostojanstvo i prestige francuske moći – nego da trune u vlastitom kamenjaru kao poludivlji ostatak prošlih vremena vrteći se u svojoj sitnoj mentalnoj orbiti, bez udjela ili interesa za opće kretanje svijeta. Ista primjedba vrijedi i za Velšanina ili škotskog brđanina, kao članove britanske nacije.⁴³

Čak i ako su u prvim desetljećima širenja nacionalnih ideja neki od naroda pristali na manje ili više dobrovoljnu asimilaciju u jedinstveni državljanski *demos* – novu naciju, u drugoj polovici 20. stoljeća nemoguće je naći takav primjer dobrovoljne asimilacije u ime većih nacionalnih projekta. Naprotiv, buknule su ideje i zahtjevi za određenim oblikom samosvojnosti i političke autonomije onih manjinskih zajednica koje se ne smatraju sastavnim dijelom većinske nacije ili barem određenim oblikom kulturne autonomije unutar zajedničke državljanske nacije. Problem se uvijek javlja u onim državama koje nisu razvile „naciju po uvjerenju“,⁴⁴ zajednički državni identitetski okvir koji generira želju za zajedničkim životom i dijeljenjem političkoga identiteta uz kulturološke različitosti. Državljska nacija u kulturno i etnički podijeljenim društvima može postojati tek kao „situacijska zajednica“ koja kristalizira kolektivnu pripadničku svijest na temelju određenih objektivnih karakteristika koje moraju autoreferencijom biti prihvaćene kao vlastite. Drugim riječima, nacija po uvjerenju zapravo je koncept u multikulturnim društvima da svaki segment toga društva mora vjerovati u zajedničku državnost i državljanski identitet, u suprotnome problemi će se samo gomilati. Nacionalni identitet ne može se graditi na činjenici kulturne različitosti bez supstancijalne ideje koja veže različite segmente, odnosno neku vrstu političke supstance kao kohezivnoga ljepila.⁴⁵ Ako se ipak stvori izmaštana državljanska nacija bez privole manjinskih nacija na zajedničku državnost, opasnost postaju stalna politička i kulturna represija nad njima te određeni oblik njihova otpora prema državi, uz jačanje vlastitih „džepova mikrosolidarnosti“ neovisnih o državi u kojoj žive i njoj pridruženu nacionalnom identitetu.

⁴³ John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi: drugi svezak*, Informator, Fakultet političkih nauka Zagreb, 1989., str. 164.

⁴⁴ Usp. F. Fukuyama, *n. dj.*, str. 238.

⁴⁵ U Kaliforniji Latinoamerikanci svake godine slave dan nezavisnosti Meksika, pa ih nitko ne optužuje za separatizam ili sl.

Nema veće istine od tvrdnje da se „nacionalni identitet uvijek iznova otkriva u trenutku kad mu prijete opasnost“⁴⁶. Sukob je fundamentalni element svake „nacioformirajuće situacije“, bez obzira na to radilo se o unutarnjemu ili vanjskomu sukobu, to se, naravno, odnosi i na sukobe koji se ne moraju nužno voditi vojnim sredstvima. Najbolji je primjer situacija u Ukrajini gdje se netom prije aneksije Krima i rata s Rusijom upravo Ruse u ogromnim postotcima smatralo bratskom nacijom s kojom dijele najuže kulturne spone.⁴⁷ U međuvremenu, ruska agresija učinila je svoje i sada su te spone toliko pokidane da Ukrajinci u Odesi krajem prosinca 2022. godine uklanjaju statu Katarine Velike kao simbol ruskoga imperijalizma.⁴⁸ „Pojedinač je zahvaćen sukobom zbog kolektivnog identiteta; on nema drugog izbora nego pružiti otpor ili prihvatiti agresiju u ime tog identiteta.“⁴⁹ Situacija i dvojba više su nego traumatične i radikalne, ali zapravo ne postoji niti jedan događaj koji se u „naciocentričnoj artikulaciji“ toliko iskorištava poput ratnoga sukoba i čiji se narativi duboko upisuju u kolektivno pamćenje svakoga od uključenih nacionalnih segmenata. Sukob postaje izvorom lojalnosti, ali i solidarnosti unutar pripadnika vlastite nacije. Ako su nekada i postojale spone, pa i potpuno nejasna razlikovanja između nacionalnih identiteta, ili pak potonji nisu bili do kraja niti strukturirani, sukob je oblik događajnosti koji stavlja „točku na i“ procesu nacionalne integracije. Nakon sukoba nema više nikakve sumnje komu pripadam i koji je nacionalni horizont moje nacije.⁵⁰ Nikada ne treba smetnuti s uma, a povijest BiH nas tomu uči na vrlo brutalan način, zajednička patnja više povezuje nego radost. Žrtva je ključan element koji nacija izaziva kod svojih pripadnika.⁵¹ Spremnost na žrtvu naciji moguće je postići tek kada smo u potpunosti utopljeni u naciocentrični horizont koji je ispunjen kodovima zajedničke patnje iz prošlosti i spremnosti

⁴⁶ P. Canivez, *n. dj.*, str. 14.

⁴⁷ Usp. „32% of Ukrainians call Russia brotherly country – poll“, *Archive.today*, 12. VI. 2013., <https://archive.ph/20130620225058/http://www.interfax.co.uk/ukraine-news/32-of-ukrainians-call-russia-brotherly-country-poll-2/#selection-247.0-247.54>, (2. I. 2023.).

⁴⁸ Usp. „Čeličnom sajlom srušen kip ruske carice Katarine Velike u Odesi“, *Dnevni avaz*, 30. XII. 2022., <https://avaz.ba/globus/svijet/797420/celicnom-sajlom-srusen-kip-ruske-carice-katarine-velike-u-odesi>, (2. I. 2023.).

⁴⁹ P. Canivez, *n. dj.*, str. 75.

⁵⁰ Malešević navodi primjer člana Al Qaide koji je sudjelovao u ratu u BiH: „... u bosanskom ratu smo shvatili da smo nacija (umma) koja ima svoje mjesto među drugim nacijama“. S. Malešević, *n. dj.*, str. 209.

⁵¹ Usp. P. Canivez, *n. dj.*, str. 99.

da se nikada ista ne ponovi. „Nacija je jedna velika solidarnost stvorena sviješću o žrtvama koje su dane i onih koje smo spremni dati u budućnosti.“⁵²

4. Bosna i Hercegovina kao dekompozitno društvo

Tri bosanskohercegovačka nacionalna identiteta duboko su iskovana i oblikovana pod utjecajem međusobnoga sukoba 90-ih godina. U BiH je na sceni vertigo triju kedourijevskih nacionalizama koji začaravaju svoje pripadnike te cijeli svijet i povijest promatraju kroz nacionalnu vizuru. Drugim riječima, naciocentrične artikulacije događaja rade neprestano i prerađuju cijelu realnost u tri paralelna, a ponekad nesumjerljiva, nacionalna narativa. U filmu Coste Gavrasa *Z* pojavljuje se scena u kojoj jedan od likova poentira u obranu režima: „Ako se društvo ne tretira ‘ideološkim pesticidima’ onda će ga kao i lozu napasti plijesan i proširiti se.“⁵³ Identična je stvar s nacionalizmima u BiH, svaki od njih posjeduje vlastite „ideološke pesticide“ kojima brani uplive drugih naciocentričnih naracija ili pak unutarnjih nepoćudnih. Pravovjernost je jedna od ključnih odlika naciocentričnih horizonata.

Čak i kada se fingira nadnacionalni narativ, on se obično veže za određeni oblik divinizacije države uz obvezno negiranje stvarne podijeljenosti u društvenoj bazi.⁵⁴ U određenim slučajevima postoje i eksplicitne negacije postojanja

⁵² A. Smith, *n. dj.*, str. 10.

⁵³ Costa Gavras, *Z*, Valoria Films, Reggane Films, Office National pour le Commerce et l'Industrie Cinématographique (ONCIC), 1969.

⁵⁴ Unutar većinskoga nacionalizma formatiran je vrlo fluidan historicistički narativ o stoljetnoj bosanskoj državnosti. Potonja se postavlja kao prirodan organizam, samostalan i neovisan o vlastitoj društvenoj strukturi, a historicistička mitomanija kreira se vođenjem nekoliko fundamentalnih točaka kolektivnoga pamćenja. Bivši bošnjački član Predsjedništva BiH sažeto je iznio ovu nit: „Od srednjovjekovne bosanske države, preko otomanske Bosne i stolačkog vakifa Ali-paše Stočevića, antifašizma i herojske odbrane u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu.“ „Obraćanje člana Predsjedništva BiH Šeika Džaferovića na otvaranju Centralnog spomen-obilježja šehidima i poginulim borcima općine Stolac“, *Predsjednistvobih.ba*, 22. VIII. 2021., <http://predsjednistvobih.ba/gov/default.aspx?id=91294&clangTag=bs-BA>, (2. I. 2023.). Na takav historicistički narativ obično se nakalempljuju izmaštane teze o unutarnjim i vanjskim neprijateljima i stalnoj prijetnji u kojoj se ta vjekovna državnost neprestano nalazi. Nju precizno uobličava sadašnji bošnjački član Predsjedništva Denis Bećirović: „Nepokorivu Bosnu i Hercegovinu nisu uspjeli podijeliti i uništiti srpsko-hrvatskim sporazumima Cvetković – Maček 1939. godine, Stojadinović – Pavelić 1954. godine, Milošević – Tuđman 1991. godine, te Karadžić – Boban 1992. godine. Neće u tome uspjeti ni najnoviji sljedbenici zločinačke politike podjele države Bosne i Hercegovine Milorad Dodik (SNSD) i Dragan Čović (HDZ) i njihovi mentori u Beogradu i Zagrebu.“ „Bećirović: BiH neće pokoriti

triju nacija, gdje se obično govori o nadređenoj državlanskoj naciji, dok se srpski, hrvatski i bošnjački identitet svodi na pretpolitičku razinu etničkoga identiteta.⁵⁵ Potonji se u tome obliku koristi kao sredstvo za trijažu i etiketiranje,⁵⁶ smatra ga se kulturnom raznolikošću vezanom za multikonfesionalnost, ali se ne priznaju njegove političke reperkusije. Takve se mantre najčešće zlonamjerno podvode pod koncept „građanske države“ čija politička sfera treba postati klasična liberalna demokracija (pojednostavljenom frazom – jedan čovjek, jedan glas) bez uvažavanja kolektivnih političkih prava i posebnosti. Stoga je varijacija većinskoga generatora naciocentrične artikulacije ovaj modus „građanskoga nacionalizma“ koji negira trokompozitnu nacionalnost bosanskohercegovačkoga društva. Problem je u BiH što su nacije koagulirale kao plemenske/ratne zajednice, a ne kao ne građanski identiteti: „Nacija postoji kako bi se veze plemenske solidarnosti razvodnile i proširile na sve članove društva, dok plemenska solidarnost te veze kida i kondenzira ih po liniji solidarnosti s pripadnicima proširene obitelji ili plemena.“⁵⁷ Ratni sukob 90-ih samo se dodatno potencirao ovu svijest, učinio je trajnom političkom kategorijom i proizvodio novi megalomanski korpus simbolike na kojemu danas počivaju sve tri nacije, svaka u vlastitome diskurzivnom okviru.

Edgar Allan Poe u svoj kratkoj priči opisuje gnjezdišta albatrosa,⁵⁸ nakon gradnje geometrijski su potpuno pravilna, ali u njima ima mjesta za isključivo onoliko jedinki koliko je sudjelovalo u pothvatu gradnje. To je alegorijska situacija u BiH, ovdje su tri nacionalizma iskovana, doduše ne u pravilnim teritorijalnim oblicima, ali svakako vrlo kompaktna, ekskluzivna i nesklona prihvatanju bilo koga tko „nije sudjelovao u gradnji“⁵⁹. Slavoj Žižek je sličnu tenden-

srpsko-hrvatski sporazum, ona je neuništiva“, *Patria.ba*, 12. X. 2020., <https://nap.ba/news/71309>, (2. I. 2023.). Dakle, divinizacijski diskurs podrazumijeva esencijalnu bosanskohercegovačku državnost koju nitko ne smije propitivati, te kontinuirano hrvatsko-srpsko nasilje nad tom državnošću.

⁵⁵ Usp. Senadin Lavić, „Senadin Lavić: Ne sanja Avdo Bosnu bez Bošnjaka!“, *Patria.ba*, 20. III. 2021., <https://nap.ba/news/77324>, (3. I. 2023.).

⁵⁶ Usp. Georges Devereux, *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, August Cesarec, 1990., str. 204.

⁵⁷ Borislav Ristić, „Treba nam reforma glave, a ne institucija“, *Večernji list*, 4. III. 2017., <https://www.vecernji.hr/vijesti/treba-nam-reforma-glave-a-ne-institucija-1153675>, (2. I. 2023.).

⁵⁸ Usp. Edgar Allan Poe, *Umorstva u ulici Morgue i druge priče*, Večernji list, 2004., str. 116.

⁵⁹ Iznimku predstavljaju oni koje se zbog određenih zasluga ili drugačijih stavova u odnosu na većinsko mišljenje vlastite nacije smatra „drugačijim od svojih“. Što je pojedinac kritičniji prema kolektivu kojemu formalno pripada, to ga ostali nacionalni identiteti jednostavnije prihvaćaju. Svaka nacija ima kalup onoga drugog, tj., karakteristike koje treba imati da bi bio prihvaćen. O tome Josip Mlakić navodi: „Sve to, naravno ima i svoju cijenu, a to je u principu gaženje vlastitog

ciju primijetio diljem Zapadne Europe nazivajući je „novom tribalizacijom“, tj. hjalbonizacijom države (geto imigrantsko predgrađe u Gotteborgu).⁶⁰ Poanta je da su nacionalizmi u BiH nedovršeni, oni se nisu međusobno uglavili u zajedničku državnost koja bi trebala odražavati makar minimum želje za zajedničkim životom i politički sustav koji će ravnopravno tretirati sva tri nacionalna identiteta. Što je više nacionalizma i busanja u prsa, to je nacionalizam slabiji, on je najjači kada „vatra lagano tinja“, a da se dim uopće ne osjeti i ne vidi. Nacionalizam je najjači kada postane zdrav razum zajednice, stvar koja se podrazumijeva i ne propituje. Zanimljivo da korifeji nacionalizma toga uopće nisu svjesni, jer se uopće ne trude habitualizirati kodove svojih nacionalnih identiteta, nego ih stalno drže u plamenu i na visokoj razini prioriteta. O činjenici da u BiH čak niti „građanski nacionalizam“ nije postao banalan i habitualan svjedoči vrlo jednostavan primjer. U reportažnome izvještaju na televizijskoj postaji N1 reporter izvještava o sezoni skijanja na Jahorini te u nekoliko navrata tijekom uključenja ističe da se nalazi na „bosanskohercegovačkoj planini“⁶¹. Bilo bi potpuno sumanuto da reporter francuske televizije izvještava iz Chamonixa ističući da se nalazi na francuskoj planini ili da austrijska televizija izvještava iz Kitzbühela navodeći da je riječ o austrijskoj planini. Takve sitnice dovoljno pokazuju koliko je zapravo niska razina „parazitske kakvoće“ nacionalizama u BiH, oni su *de facto* nedovršeni „vrući nacionalizmi“.

Zaključak

Ako se pak naciocentrični generatori pregriju i počnu stvarati apstraktne forme i kodove koje društvo neće moći apsorbirati, onda se država definitivno stropošta u oblik na koji je davno upozorio Alija Izetbegović govoreći o „nacijama plagijatima“: „Duhovno zbrkane zemlje bez vlastitoga lica i bez osjećaja za svoj vlastiti

dostojanstva i odricanja od samoga sebe, odnosno morate najprije postati idealan Srbin ili Hrvat po mjeri većinskog, bošnjačkog nacionalizma, odnosno Bosanac i Hercegovac. Radi se o nekoj vrsti autošovinizma kao normi ponašanja.“ Josip Mlakić, „Kad porastem bit ću Željko Komšić“, *No Tra. ba*, 17. III. 2021., <https://notra.ba/index.php/politika/33503-josip-mlakic-kad-porastem-bit-cu-zeljko-komsic>, (2. I 2023.).

⁶⁰ Usp. „Slavoj Žižek: Ako se BiH raspadne iz toga neće proizaći tri nacionalne države, već nova i pogubna ‘tribalizacija’“, *Nova srpska politička misao*, 2. I. 2022., <http://www.nspm.rs/hronika/slavoj-zizek-ako-se-bih-raspadne-iz-toga-nece-proizaci-tri-nacionalne-drzave-vec-nova-i-pogubna-tribalizacija.html?alphabet=1>, (2. I. 2023.).

⁶¹ *N1 Studio Live*, 12. I. 2021., <https://www.youtube.com/watch?v=KkjCJ-oq-TM>, (2. I. 2023.).

put. U njima je sve neautentično i umjetno, bez pravog oduševljenja i snage, poput lažnoga sjaja njihovih europeiziranih gradova.⁶² Primjerice, svake godine Federalna televizija (FTV) na Dan državnosti u središnjemu Dnevniku sukcesivno donosi reportaže s Bobovca, Mrkonjić Grada, Srebrenice i Sarajeva, nastojeći time isplesti statocentričnu mitomanijsku nit koju bismo sada trebali baštiniti kao dobri podanici. U takvoj konstelaciji međusobne neuglavljenosti u politički *nomos* države, uz divinizaciju potonje te stanje duboke društvene podijeljenosti, sva tri generatora nacionalnih identiteta služe jedni drugima kao katalizator raspada. BiH se pretvara u dekompozitno društvo, u ljudski kompost za Europu, biopolitičku masu koju treba uzgajati kolonijalnim sredstvima i dozirano dodavati na političko tijelo/*nomos* Europe. Ako je točna pretpostavka da sukob i otpor stvaraju identitet, onda su bosanskohercegovački nacionalizmi prkosni, osvještavamo svoje nacionalne identitete provokacijom druge ili treće strane.⁶³ Prkos je temelj naših nacionalizama, a iritacija osnovni medij međunacionalnih odnosa – mi jedni druge živciramo i provociramo. Najučestalija reakcija kod provokacija izazvanih djelovanjem tuđih naciocentričnih narativa jest *mučnina*. Ona se pojavljuje svaki put kada se obesmišljava nečiji identitet, rezultat je nemoći i frustracije, a ipak svjesnosti promatranja sebe i svoga horizonta kroz vizuru drugih naciocentričnih generatora. Paul Virilio govorio je o „samoubilačkoj državi“⁶⁴ kao onoj koja ne okuplja vlastito stanovništvo da bi eksploatiralo teritorij nego beskonačno rastvara teritorij. BiH se pretvorila upravo u takvu vrstu državnosti, stvoreni su uvjeti u kojima se stanovništvo rastvara u biopolitički kompost. Svaka nacija na drugu djeluje kao katalizator raspadanja, a ovako krhko i podijeljeno društvo kakvo jest svest ćemo na ljudski kompost – *živi etnografski muzej i trajnu šahovsku ploču velikih sila*. Ako, pak, postoje oni koji se nadaju da će s vremenom raspada ipak izići kao pobjednici i ostvariti svoje partikularne nacionalne ciljeve, zanemarujući preostala dva *demos*a, bojim se da će se dovesti u situaciju na koju nas je davno upozorio Ivo Andrić: „Nisu to lepi pobjednici. Sva im je zasluga u tom što su nadživeli pokojnika.“⁶⁵

⁶² Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Bosna, 1990., str. 9.

⁶³ Jedan od najistaknutijih primjera izrazite provokacije jest postavljanje ploče s nazivom *dr. Radovan Karadžić* na Studentski dom na Palama. „Studenti ‘pod krovom Radovana Karadžića’“, *Radio Slobodna Evropa*, 9. XI. 2020., <https://www.slobodnaevropa.org/a/studenti-pod-krovom-radovana-karadzic/C5%BEi%C4%87a/30938732.html>, (2. I. 2023.).

⁶⁴ Paul Virilio - Sylvere Lotringer, *Čisti rat: dvadesetpet godina kasnije*, Fakultet za medije i komunikacije, 2012., str. 94.

⁶⁵ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, Svjetlost, 1981., str. 10.

HAZU BiH

zepicbozo@gmail.com

UDK: 323.1(497.6)

316.347(497.6)

Pregledni rad

ETNONACIONALNI SUKOBI¹

Sažetak

Suvremeno bosanskohercegovačko društvo karakterizira permanentna i dugoročna društvena kriza. U dubini društvene strukture dominira *sukob interesa* ključnih etnonacionalnih subjekata i njihovih politika, koji izgledaju potpuno nepomirljivi i međusobno isključivi. Spremnost na uvažavanje interesa drugih i drugačijih radi iznalaženja za sve prihvatljiva kompromisa za sada je gotovo beznačajna. Usto, na razini svakodnevnice komunikacije prevladava totalna pojmovna zbrka. Od toga što je narod, što je narodnosna manjina, što konstitutivni narod, a što nacija, do toga može li i kako BiH postati nacija-država? Dominiraju nesporazumi koji su nekada rezultat neznanja, a često i namjerna iskrivljavanja, radi stvaranja konfuzna stanja međusobne isključivosti i sukobljavanja.

Možda ne u istoj mjeri, ali, također, i među bosanskohercegovačkim znanstvenicima iz redova triju različitih konstitutivnih naroda postoje gotovo nepremostivi teorijski nesporazumi, osobito glede shvaćanja što je država i kakva u budućnosti treba biti država BiH: složena (unija, konfederacija, federacija) ili, pak, prosta unitarna država bez središnje razine vlasti, odnosno bez sadašnjih entiteta i županija/kantona. Isključivosti i sukobljavanja najveća su oko pitanja – čija je Bosna i Hercegovina? Naći odgovor utoliko je teže što su znanost, znanstvene institucije i znanstvenici pod strogim nadzorom i utjecajem vladajućih politika. To ih čini nemoćnim dati kreativne znanstvene prijedloge kao podlogu za uspješna praktična rješenja.

Četiri relevantne politike, od kojih su tri unutarnje etnonacionalne i četvrta multinacionalna (pluralistička) politika međunarodne zajednice, suprotstavljene su do potpuna međusobnog animoziteta, netolerancije i isključivosti. Međunarodna zajednica, kao ključan međunarodni čimbenik, također ne djeluje jedinstveno. Svemu zajedno posljedica je nefunkcionalnost političkoga sustava i države kao njegove najvažnije sastavnice. Sve to zajedno, ali i mnoštvo drugih silnica, među kojima su najviše eksponirani et-

¹ Etnonacionalni sukobi različitih društvenih skupina i njihovih pripadnika karakteriziraju čitavu povijest razvitka ljudskoga društva općenito, a osobito povijest bosanskohercegovačkoga društva, pa se zato ne mogu isključiti ni u budućnosti, iako bi to bilo nadasve poželjno i za sve prosperitetno.

nonacionalni sukobi, ugrožava opstojnost duboko podijeljena bosanskohercegovačkog društva i države. Od Daytona do danas država je u stanju „pat pozicije“. Rad je usmjeren na raščlambu toga važnog pitanja.

Ključne riječi: društvena kriza; sukob interesa; pojmovna zbrka; teorijski nesporazumi; relevantne politike; međunarodni čimbenik; ugroženost opstanka

ETHNONATIONAL CONFLICTS

Abstract

The contemporary Bosnian-Herzegovinian society is characterized by the permanent social crisis. In the depth of the social structure dominates the conflict of interests of key ethnonational subjects and their politics which look completely irreconcilable and mutually exclusive. The readiness to accept the interests of others with the aim to find a compromise which is acceptable to all is almost meaningless for now. In addition, at the level of everyday communication there is a total turmoil of notions, as it is being discussed what the notions of people, minority, constituent people, and nation mean as well as if Bosnia and Herzegovina could ever become a nation-state. Misunderstandings, which are the result of ignorance and often of deliberate twisting, dominate in order to create a confused state of mutual exclusivity and conflict.

Perhaps not in the same manner, but among Bosnian-Herzegovinian scientists from the three different peoples exist almost insurmountable theoretical misunderstandings as well, especially in the view of understanding what the state is and what the state of Bosnia and Herzegovina should be like in the future: more complex (union, confederation, federation) or perhaps a simple unitarian state without the central level of government, i.e., without the present entities and counties/cantons. Exclusivity and conflict are the greatest around the question whose Bosnia and Herzegovina is. Finding the answer to that is made harder by science, scientific institutions and scientists being under strict surveillance and influence of the governing politics. That makes them incapable to give creative scientific proposals as a basis for successful practical solutions. Four relevant politics, out of which the three internal are ethnonational and the fourth multinational (pluralistic) politics of the international community are opposed to the point of mutual animosity, intolerance and exclusivity. The international community, as a key international factor, also seems nonunitary. All of this has the result of an unfunctional political system and state as its most important component. All of this taken together with many more forces among which ethnonational conflicts are the most exposed, jeopardize the existence of the deeply separated Bosnian-Herzegovinian society and state. From the time of Dayton until today the state is in a “stalemate”. The paper is focused on the analysis of that important question.

Keywords: social crisis; conflict of interests; turmoil of notions; theoretical misunderstandings; relevant politics; international factor; vulnerability of existence

Uvod

Nacionalno, kao predmet sociološkoga propitivanja, povezano je s postankom i razvitkom sociologije kao najopćenitije znanosti o društvu i zakonitostima njegova kretanja. Narodi, nacije i druge društvene skupine, a time i nacionalno općenito, važan su dio društvene strukture, a time i predmeta sociološkoga proučavanja. Tim prije, i tim više, što je udruživanje ljudi kao pojedinaca u društvene skupine, osobito narode kao primarno etničke i nacije kao primarno političke, nastalo i razvijalo se te tijekom cijele povijesti razvitka društva bilo bitnim uvjetom njihova opstanka. Što je pojedinac bez naroda i što je narod bez države, još i danas slikovito vidimo na primjeru Roma, Kurda i nekih drugih naroda i narodnosnih manjina.

Pri razmatranju odnosa nacionalnoga i globalizacije treba reći da je nacionalno nastalo daleko prije globalizacije, a globalizacija je pojava koja karakterizira suvremeno kapitalističko društvo, kojoj je cilj ukidanje različitosti i unificiranje društvene strukture. Narodi i nacije, osobito mali narodi i oni kojima se prijeti zatiranjem i nestankom, tomu se suprotstavljaju tako što se bore za uspostavu vlastite države, kao poluge moći legalne uporabe sile. Zato ih se smatra kočničarima procesa globalizacije. Oni, i državne granice općenito, smetaju razvitku, širenju i prosperitetu krupnoga kapitala i velikih kapitalističkih unutardržavnih ili međunarodnih korporacija, kao što su karteli, trustovi i slične profiter-ske organizacije krupnoga kapitala. Njima smetaju etničke zajednice i etnički identiteti. Prvenstveno mali narodi i njihove etnonacionalne države, jer ometaju nesmetano kretanje kapitala, radne snage, transport roba i drugih usluga. Također i svi oblici etničkoga predstavljanja u institucijama političkoga sustava pojedinih, etnički i teritorijalno složenih država.

Globalno i globalizacija imaju za cilj unificiranje svijeta, ukidanjem povijesne raznolikosti svih dosadašnjih oblika udruživanja ljudi u društvene skupine, pa u krajnjemu i naroda, nacije i države kao organizacije, nastalih radi lakšega održanja i opstanka ljudi, u surovim uvjetima djelovanja prirodnih i društvenih zakonitosti. Držim da je to svojevrsna „moderna utopija“, nastala nakon slo-ma komunističke utopije, u procesu „odumiranja države“. Primjerice, mi već nekoliko godina trpimo posljedice svjetske pandemije. Država se pokazala kao nezaobilazna tvorevina u službi čovjeka i naroda, a globalizacija je samo otežala

borbu za opstanak u takvim kriznim institucijama. Globalizaciji smetaju državne granice, ali ih ona ne može ukinuti što god činila. Ipak, nije isključeno da će se to jednoga dana u dalekoj budućnosti možda i dogoditi, ali naše generacije tomu sigurno neće svjedočiti.

Iz rečenoga proizlazi tvrdnja da bosanskohercegovačko društvo i državu karakterizira i ugroženost opstanka, pri čemu se u sferi složene društvene interakcije permanentno sudaraju dezintegracijske, destabilizacijske i njima slične silnice i zakonitosti, bez izgleda na uspjeh. Otuda se nameće ključno pitanje: mogu li se duboko podijeljeno bosanskohercegovačko društvo i država u krizi uopće održati bez strane vlasti te postoji li rješenje i kako do njega doći?

1. Društvena kriza

1.1. Općedruštvena kriza suvremenoga ljudskog društva

Opći pojam društvene krize primarno je sociološko, sekundarno politološko, a često se javlja i kao pravno pitanje. Zato je kao tema rasprave i istraživačkoga rada uvijek zahtjevna, aktualna, životna i izazovna. Na razini općega poimanja ona nije toliko odgovorna kao kada raspravljamo o krizi nekoga posebnog društva. Pojmovno određenje uvijek podrazumijeva znanstveni pristup, što s jedne strane pomaže za međusobno razumijevanje znanstvenika kako ne bi dolazili u kontradikciju da vode razgovor o istome predmetu rasprave, a različito ga vide i definiraju, pa se zato ne mogu međusobno ni razumjeti, a ni sporazumjeti. Štoviše, ljudi često različito vide istu stvar kada je promatraju s različitih aspekata ili kutova promatranja. Ponekad to i namjerno čine, ali to nije znanstveni pristup.

Budući da je tema kojom se ovdje bavimo primarno sociološka, treba prvo reći da sociologija, kao najopćenitija znanost o društvu, podrazumijeva kritički znanstveni pristup temi kao predmetu našega promišljanja. Ako toga nema, sociologija postaje sluškinja i pretvara se u apologiju vladajuće politike. A takav znanstveni pristup od nas prvo zahtijeva definiciju pojma u smislu odgovora na pitanje što je to društvena kriza.

Na početku treba reći da se suvremena sociologija ipak nedovoljno izravno bavila tim važnim pitanjem. Zato najviše znanja o krizi društva možemo

pronaći u okviru rasprava o društvenim sukobima koji su nastajali u kriznim vremenima i suprotstavljenim međusobnim odnosima između pojedinaca, ali i između relevantnih društvenih skupina, kao što su nacije, narodi i nacionalne manjine. U tome smislu možemo ustvrditi da je „društvena kriza dubok sveobuhvatan proces nefunkcioniranja nekog društva i (ili) države, s mogućim trajnim i višestrukim posljedicama“². Ako se na vrijeme ne poduzmu odgovarajuće reformske mjere, kriza može kulminirati dotle da dovede neko društvo u stanje agonije, građanskoga ili međunarodnoga rata i, u krajnjemu, prouzrokovati raspad nekoga društva ili države. Tomu smo svjedočili u nedavnoj prošlosti kao epilog raspada bivše Jugoslavije u strašnu i nepredviđenu ratu. Bosanskohercegovačka sociološka znanost, predratna, a osobito ratna i poratna, na ovome je pitanju osobito podbacila. Ona je danas gotovo protjerana iz nastavnoga procesa i preživljava vlastitu krizu.

Najpouzdaniji odgovor na postavljeno pruža nam sociološka teorija funkcionalizma. Svjetski poznati sociolog A. Giddens kaže: funkcionalizam je teorijska postavka „utemeljena na shvaćanju da se društveni događaji najbolje mogu objasniti njihovim funkcijama – to znači njihovim doprinosom neometanom funkcioniranju društva – kao i na shvaćanju društva kao složenog sustava čiji su različiti dijelovi u međusobnom odnosu na način koji treba razumjeti“³.

Suvremeno ljudsko globalno društvo nalazi se u stanovitoj i višestrukoj krizi. Tu, prije svega, mislimo na krizu odnosa društva prema prirodi koja se manifestira kao ugroza planeta Zemlje od čovjeka i njegova društva, a koja dovodi do zagrijavanja planeta i uzrokuje klimatske promjene poznate pod nazivom *klimatska kriza*. *Općedruštvena kriza* suvremenoga društva ima globalne dimenzije i višestruka je karaktera. Živimo u kriznim vremenima i kriznim uvjetima života. To znači da stalno živimo u kriznim vremenima i kriznim uvjetima života.

Općedruštvenu krizu suvremenoga globalnog društva bitno obilježavaju tri društvene pojave. *Prva*, međunarodna i interkontinentalna *migrantska kriza*. *Druga*, svjetska *zdravstvena kriza* – pandemija COVID-19, u kojoj je cijeli svijet u posebnome ratu, evo, treću godinu. *Treća*, ugroza svjetskoga mira, trka u

² Šire o tome: „Kriza“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34066>.

³ Anthony Giddens, *Sociologija*, Globus, 2007., str. 687.

naoružanju i *opasnost od nastanka Trećega svjetskog rata*. Prve dvije ne spadaju izravno u našu ovu temu, dok je treća nezaobilazna.

Opasnost od Trećega svjetskog rata, ugroza svjetskoga mira i ravnoteže međunarodnoga poretka, osobito je došla do izražaja nakon invazije Rusije, najprostranije i najmnogoljudnije europske države, na drugu po veličini, susjednu državu Ukrajinu, ugrozila je ravnotežu međunarodnoga poretka, prouzročila energetska, financijska i općedruštvenu krizu i svjetski mir. Iako je agresivna politika Putinova režima lažno tvrdila da obavlja vojne vježbe, moglo se pretpostaviti i pokazalo se ispravnim predviđanje da su to samo pripreme za vojnu invaziju do koje je i došlo početkom 2022. godine. „Nakon nekoliko mjeseci ruske agresije, Europa i SAD napokon su progledali. Iz potpunog nerazumijevanja onoga što se događa prešli su u kristalno jasne činjenice da Putin započinje Treći svjetski rat.“ Iako je rekao da je u pitanju „specijalna vojna operacija“, s vremenom se razvilo u pravi brutalni rat između dviju najvećih susjednih država na europskome tlu. Štoviše, „raspravljajući o opasnostima izbijanja Trećeg svjetskog rata, ne možemo ne dotaknuti se mogućnosti da se pretvori u nuklearni sukob“⁴.

U takvu globalnom okružju najmalobrojniji konstitutivni, hrvatski, narod u Bosni i Hercegovini proživljava krizu bosanskohercegovačkoga društva, zajedno s njezina druga dva konstitutivna naroda, u kojoj se ozbiljno postavlja pitanje njegove opstojnosti, ali, također, opstojnosti društva i države Bosne i Hercegovine. Zato dijelimo zabrinutost svih bosanskohercegovačkih domoljuba i dobrih ljudi, zbog opasnosti koja se nadvila i ugroze kakva-takva mira jer je protekli rat označen kao nedovršen, a mir kao nesavršen i nepravedan. Bosna i Hercegovina neriješena je, neuralgična i nestabilna krizna država na raskrižju između Zapada i Istoka.

1.2. Kriza bosanskohercegovačkoga društva

Današnje bosanskohercegovačko društvo karakterizira stanje dugotrajne, permanentne, višestruke i funkcionalne društvene krize. Kompleksna društvena struktura bremenita je brojnim proturječnostima i povijesno nerazriješenim naslagama iz dalje i bliže prošlosti. Krizno stanje nije riješeno ni raspadom bivše

⁴ Jurij Felštinski - Mihajlo Stančev, *Treći svjetski rat?*, Stilus knjiga, 2022., str. 252-260.

zajedničke države ni ratom (1992. – 1995.), a ni *Daytonsko-pariškim mirovnim sporazumom*. Ključna pitanja zbog kojih je rat vođen nisu riješena, nego samo trajno zamrznuta na dostignutu stupnju. Zato to neki nazivaju stanjem „zamrznuta konflikta“, drugi stanjem „kontrolirana kaosa“. Narod bi rekao: rat je nastavljen samo drugim sredstvima, ratna vatra nije ugašena, nego je samo zapretana i ostavljena da tinja, a prva bura može je ponovno rasplamsati. Što je kriza dublja i svestranija, a društvene reforme neuspješnije i neučinkovitije, to je nažalost sve izvjesnije da bi bosanskohercegovačko „bure baruta“ moglo i eksplodirati!

1.2.1. Bitne karakteristike bosanskohercegovačke društvene krize

Višestrukost društvene krize u BiH podrazumijeva da je riječ o kompleksnu društvenom fenomenu. Kriza je permanentna i duboko ukorijenjena u povijesnoj strukturi društva iz koje se rađaju dijametralno suprotni odgovori na suprotna pitanja neizvjesne budućnosti koja zahtijevaju žuran odgovor i na krucijalna pitanja kao što su: čija je Bosne i Hercegovina te tko treba, kako i kada u cilju donijeti prevladavanja krize, do toga jesmo li odlučni živjeti zajedno i ima li ova zemlja kapacitete za izglednu, bolju i sretniju budućnost.

Višestrukost društvene krize ogleda se u činjenici da se ona manifestira kao:

Moralna kriza. U temeljima je svake krize. Današnje globalno ljudsko društvo živi ozbiljnu moralnu krizu. Proživljavaju je i velika društva, narodi i države. Ali oni je lakše podnose jer su razvijeniji, bolje organizirani i daleko bolje disciplinirani u ponašanju, po usvojenim zakonima i drugim pravilima ponašanja. Ta je moralna kriza kod nas došla do izražaja kao nigdje u svijetu, na njoj se kaleme, nastaju i razvijaju sve druge krize. Rekao bih da živimo moralnu krizu širokih razmjera, nemoćno promatrajući nezapamćenu korupciju, grabež, svekoliku nepravdu te raskidanje mnogih spona između ljudi kao pojedinaca, ali, također, između naroda i drugih društvenih skupina međusobno. To je popraćeno nezapamćenom fragmentacijom, ionako duboko podijeljena, heterogena i bolesna bosanskohercegovačkog društva.

Funkcionalna kriza nastala je na očiglednoj činjenici da mnogi segmenti društvene strukture ne ostvaruju svoje zadane funkcije na način koji bi zastavio nazadovanje, prevladao stagnaciju i usmjerio državu i društvo u pravcu

progresu. U Bosni i Hercegovini danas ne funkcioniše Predsjedništvo države, koje je kolektivni najviši organ izvršne vlasti. Jednako tako ne funkcioniše ni Vijeće ministara, koje se tako naziva jer je „vlada koja ne vlada“. Ne funkcioniše ni Vlada Federacije BiH, jer je od proteklih izbora, održanih 2018., do izbora 2022. godine radila u „tehničkom mandatu“. Ako može tako, čemu izbori? Ne funkcioniše ni Vlada Hercegovačko-neretvanske županije, ni neke druge institucije i organi državne vlasti. Kada jedan od tih organa, tijela ili pogotovo institucija ne obavlja svoje funkcije, to se prenosi i na one druge jer ne mogu ostvarivati zajedničku suradnju na brojnim pitanjima. Zato je ovakva BiH jednostavno nefunkcionalna država.

Politička kriza iz temelja potresa naše društvo, prije svega, zato što ono ima nefunkcionalan, asimetričan i neadekvatan politički sustav koji s jedne strane čini državu kao njegova kralježnica, a s druge *civilno društvo* kao njegovo mišićno tkivo. *Politička kriza* složena bosanskohercegovačkog društva i države nastala je raspadom bivše Jugoslavije, nastavljena u Domovinskome ratu (1992. – 1995.) i rješavana prvo u Washingtonu, zatim u Daytonu te cijelomu poraću. No, ona ni dandanas nije riješena. Dapače, produbljena je i primarno se manifestira kao kriza funkcioniranja vlasti, kriza političkoga organiziranja, kriza demokracije i odsustvo jedinstvene državne politike, politike kao „umijeća mogućega“.

Država vapi za reformama, ali je nemoćna jer je razjedinjena i nema mehanizme usuglašavanja i provođenja. Dugoročna politička kriza sada je kulminirala blokadom ovakvih, kakvih-takvih, institucija političkoga sustava na državnoj razini sukobima triju etnonacionalnih politika oko nametnutoga *Zakona* visokoga predstavnika o zabrani negiranja genocida te neprovođenjem *Odluke* Ustavnoga suda o promjeni *Izbornoga zakona*.

Ustavna kriza proizlazi iz nametnutoga *Ustava*, njegove nedorečenosti, proizvoljne primjene, različita tumačenja i neprovođenja. Produžetak ustavne krize očituje se i kao problem neprovođenja odluka ustavnih i europskih sudova. Šire o tome bit će u okviru rasprave uzrocima krize.

Institucionalna kriza jedan je od ključnih uzroka nefunkcionalnosti države i društva. Država postojećim *Ustavom BiH* nije dobila adekvatne institucije niti ih je u poraću uspjela sama uspostaviti i razviti. Oni koji su pozvani urediti državu i usmjeriti društvo k progresu, iscrpljuju svu energiju, snagu i znanje na međusobne jalove borbe, optuživanja i razračunavanja. Jedni s ciljem

očuvanja vlasti, drugi u cilju osvajanja vlasti i pobjede na izborima, treći da bi stekli bogatstvo i moć, a četvrti tek samo da bi preživjeli na rubu egzistencije i ljudskoga dostojanstva. Ovu državu, koja je kraljeznica političkoga sustava, treba reformirati da bi opstala, a time i Europi bila poželjna. Svjetski poznati znanstvenici dokazali su da i država-nacije propadaju ako nemaju odgovarajuće razvojne institucije. Već smo vidjeli da ni građanski ratovi i revolucije, mada se možda događaju tijekom ključnih prekretnica, ne vode nužno do institucionalne promjene, tvrde neki znanstvenici.⁵ Nepostojanje ili učinkovito nedjelovanje uključivih institucija uvećava izgleda za društvene sukobe, kao što su ulične borbe, revolucije i građanski ratovi.⁶

Gospodarsko-socijalna kriza vidljiva je na svakome koraku, u svakome selu i gradu diljem Bosne i Hercegovine. Nezaposlenost, besperspektivnost, nizak životni standard, male plaće i mirovine, rudari na ulicama, bezbroj socijalno ugroženih, redovi pred restoranima za beskućnike, prekopavanje kontejnera da bi se pronašlo nešto za preživjeti slika su bosanskohercegovačke svakodnevice. Dostupni izvori upozoravaju da polovina bosanskohercegovačkoga stanovništva živi na granici siromaštva. „Prema podacima Ujedinjenih naroda svako šesto kućanstvo u BiH je siromašno“, a „procjene nevladina sektora su da u Bosni i Hercegovini više od 800.000 ljudi živi u siromaštvu“⁷. Kada ne bi bilo pomoći obitelji u domovini od rodbine i prijatelja iz inozemstva te Caritasa i drugih raznih udruga civilnoga društva, stanje bi bilo daleko teže. Sociolozi su davno dokazali da je siromaštvo jedan od najvećih uzroka društvene nestabilnosti. Između socijalnih nemira s neizvjesnim ishodom, sposobni, mladi, zdravi i obrazovani ljudi radije biraju odlazak u svijet, gdje im je i socijalna pomoć često veća nego ovdje plaća. Pritom se odriču i domovine i države, a mnogi i državljanstva. Podatci da su u 2021. godini samo „željeznice i rudnici akumulirali više od 660

⁵ Šire o tome Daron Acemoglu - James A. Robinson, *Zašto nacije propadaju*, Mate, 2017., str. 422-423.

⁶ Šire o tomu Božo Žepić, *Sociologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2007., str. 375-384.

⁷ Ljiljana Vidačak, „Polovina bh. stanovništva na granici siromaštva“, *Večernji list*, 10. XII. 2021., str. 9.

milijuna maraka duga⁸, a da su „plaće u BiH šest puta niže od onih u Njemačkoj“⁹ sami za sebe dovoljno govore.

U tijeku je socijalna fragmentacija na sve veću manjinu bogatih i rastuću većinu osiromašenih. Zato po razvijenosti dijelimo zadnje mjesto u Europi.

Demografska kriza posljedica je niza objektivnih i subjektivnih okolnosti. Narod nestaje, a gotovo ništa ozbiljno ne čini se kako bi se to zaustavilo. Jedan od najvažnijih i posljednji koji postaje presudan jest neučinkovita i besperspektivna država. Svi znamo da su mirovine izuzetno niske, a ovih dana na portalu pročitamo vijest: „Mirovinski sustav u BiH će se urušiti, stanovništvo je među najstarijima na Balkanu“. Jedino umirovljenici nemaju kamo otići, ali ni ovdje neće imati tko raditi, ni fondove puniti. Što bi tek bilo na nije obiteljske solidarnosti i izdašne pomoći koju dijaspora diljem svijeta šalje svojim da bi kako-tako preživjeli? Kada zemlju napuste mladi, obrazovani, sposobni, postavlja se pitanje – tko će raditi, stvarati dohodak i puniti proračune? Masovno iseljavanje i odricanje od državljanstva najbolji su dokaz da ovakva država ne valja i da nema budućnost, ako se ne reformira. Postavlja se ozbiljno pitanje, dokle tako i kako dalje.

Prema mišljenju jednoga uglednog stranog znanstvenika i „međunarodna zajednica dodatno je otežavala unutaraju dinamiku u Bosni i Hercegovini. Punih četvrt stoljeća nakon Dayton, unatoč sedam krugova državnih izbora i sedam krugova lokalnih izbora, „BiH danas ostaje jedina europska država koja je međunarodni protektorat“¹⁰. Sve dok je protektorat, ona *nije suverena država*, jer državni suverenitet isključuje bilo kakvu stranu vlast ili vojnu komponentu na teritoriju koji joj pripada. Rečeno potvrđuje da je BiH država u dubokoj krizi koja potresa same temelje i upozorava na upitnost opstanka ovakva političkog sustava, države i društva. Visoki predstavnik Europske unije tvrdi da „situacija u BiH nikada nije bila ovako zabrinjavajuća“. Dijelimo to mišljenje s ovim visokim dužnosnikom međunarodne zajednice u ovoj kriznoj zemlji.

⁸ Dario Pušić, „Željeznice i rudnici akumulirali su više od 660 milijuna maraka duga“, *Večernji list*, 11. 2. 2022., <https://www.vecernji.ba/vijesti/zeljeznice-i-rudnici-akumulirali-su-vise-od-660-milijuna-maraka-duga-1562616>

⁹ Zoran Krešić, „Plaće u BiH šest puta niže od onih u Njemačkoj“, *Večernji list*, 14. 2. 2022., <https://www.vecernji.ba/vijesti/place-u-bih-sest-puta-nize-od-onih-u-njemackoj-1563085>

¹⁰ Gordon N. Bardos, *Hrvatsko pitanje i budućnost Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sveučilište u Mostaru, 2021., str. 305.

1.3. Neki važni uzroci društvene krize u BiH

Višestruka i sveobuhvatna kriza u BiH ne može se znanstveno objasniti djelovanjem jednoga uzroka. Oni su mnogobrojni. Elaboracija bi nas odvela daleko, a prema našem mišljenju ovo su *tri najvažnija*.

Prvi i ključni uzrok je *Daytonski Ustav* za Bosnu i Hercegovinu. To nije *Daytonski sporazum*, nego samo njegov Aneks IV kojim je propisan *Ustav* za ovu zemlju, kao njezin temeljni pravni i politički akt, s kojim moraju biti u suglasnosti svi zakoni i podzakonski akti.

Prema našem mišljenju *Daytonski Ustav* ključni je generator kriznoga stanja. Njime je predviđen, a provođenjem uspostavljen asimetričan i nefunkcionalan politički sustav vlasti kojim je uspostavljena nefunkcionalna, nestabilna, asimetrična i neučinkovita država, nesposobna riješiti krizu i održavati trajan mir bez pomoći strane vlasti, umjesto da je ključni akt funkcionalnosti pravnoga sustava i pravne države. Njegova proizvoljna tumačenja od visokoga predstavnika međunarodne zajednice, ali također i domaćih aktera političke scene, dovela su do dijametralno suprotstavljenih stavova.

Proizlazi da su svi sudionici *Daytonskoga mirovnog sporazuma* zaključili da od *Ustava* mogu primjenjivati samo ono što im odgovara, a ne provoditi ništa od onoga što je suprotno njihovim interesima i političkoj volji. Zaustavljanje rata i uspostava kakva-takva mira najveći je uspjeh primjene toga *Ustava*. Za sve drugo on je poslužio samo kao okvir za zakonodavno i sudbeno postupanje, štoviše i za odluke ustavnih sudova koje zbog toga nisu provedene.

Taj je *Ustav*:

- *pravno nekonzistentan ustavni provizorij* jer se u njemu teško snalaze i najbolji stručnjaci ustavnoga prava
- *moralno nepravedan* temeljni pravni akt jer je neke konstituente privilegirao, a druge diskriminirao, čime je u drugi plan potisnuo *pravdu i pravičnost*, po kojima je pravo nastalo i postoji da bi služilo pravdi, a ne obrnuto
- *trajno neodrživ* jer nije riješio ključno etnonacionalno pitanje, osobito najmalobrojnijega hrvatskog naroda, što su neki iskoristili za pokušaj njegova negiranja kao konstitutivnoga naroda i svođenja na status nacionalne manjine

- *funkcionalno anakroničan* jer nije omogućio uspostavu pravne države i jednakih, učinkovitih i razvojnih institucija političkoga sustava, kao poluga ostvarivanja kolektivnih prava etniciteta te ljudskih i građanskih prava pojedinaca, pa je umjesto razvitka i progressa pridonio stagnaciji i nazadovanju bosanskohercegovačkoga društva i države
- *potencijalno besperspektivan* jer se ne može ostvarivati bez stranoga protektora
- *nedemokratičan* jer je nametnut u stranoj zemlji i ratnim uvjetima, pa kao takav ne osigurava vladavinu prava ni pravne države
- *neučinkovit* jer od Daytonu do danas stalno reproducira i održava permanentno *krizno stanje*.

Znanstvenici iz reda svih triju naroda, a osobito hrvatskoga i bošnjačkoga, dali su radikalnu kritiku njegovih nedostataka, ali su se vladajuće politike oglušile na sva upozorenja. No, očito je da država s ovakvim *Ustavom* ne može opstati, niti ovako nestabilna biti Europi prihvatljiva i poželjna. Kritičko preispitivanje ustavnih rješenja od znanstvenika iz reda srpskoga naroda izostalo je jer je taj narod privilegiran time što je jedini dobio svoju etnonacionalnu Republiku Srpsku, na 49 % državnoga teritorija. S druge strane, sve tri znanstvene zajednice nemaju nužno potrebnu znanstvenu autonomiju, nego su u pravilu sve tri podređene vlastitim političkim strukturama.

Drugi uzrok društvene krize gotovo su nepomirljivi, međusobno isključivi interesi triju konstitutivnih naroda i triju etnonacionalnih politika i nesporazumi oko toga čija je ovo država i kako će biti uređena u budućnosti.

Tijekom cijele njezine povijesti postavljalo se pitanje čija je BiH država. Svojatali su je i svojom pokušavali učiniti mnogi: Rimljani, Francuzi, Austrijanci, Mađžari, Turci, Srbi, Hrvati i drugi. I nikomu to nije uspjelo. Ona je ostala država njezinih stanovnika, etnički opredijeljenih kao Bošnjaci, Hrvati ili Srbi. Svatko od njih ima, pak, svoj legitiman, ali drugima suprotan i neprihvatljiv interes. Jednostrano ostvarenje interesa Bošnjaka da je naprave svojom državom, Srba da je pripoje Srbiji, a Hrvata da je pripoje Hrvatskoj uvijek su izazivali sukobe ili međusobne moguće ratove.

Ni dogovorena podjela za zelenim stolom nikada nije mogla proći. A teško da će i u budućnosti. Tri etnonacionalne politike i danas se međusobno isključuju. To sprječava formiranje jedinstvene *državne politike*. Nepomirljivi i su-

protstavljeni interesi čine BiH duboko podijeljenim društvom. *I državom koja je često i svačija i ničija!?* Svatko vuče na svoju stranu i „usmjerava vodu na svoj kanal“. U takvoj situaciji najbolje se snalaze oni koji znaju dobro „plivati u mutnom“. Dotle enigma BiH ostaje nepoznanica, a u njoj dominira „pat pozicija“ iz koje nitko ne vidi izlaza.

Treći uzrok društvene krize većina znanstvenika vidi u sukobu dvaju politička i državnopravna koncepta od kojih je:

- *jedan separatistički*, koji teži raspadu države i dezintegraciji društva
- *drugi unitaristički*, koji teži ukidanju Daytonskoga načela konstitutivnosti triju naroda i u krajnjemu negiranju povijesno naslijeđenoga etničkog pluralizma.

Jednostrano posezanje njihovih nositelja ostvarivanju tih ciljeva, bez suglasnosti drugih dvaju konstitutivnih naroda, narušilo bi mir, destabiliziralo odnose, nametnulo blokade, uzrokovalo nestabilnost, potenciralo sukobljavanje, produbio krizu, a u krajnjemu slučaju moglo bi prouzročiti rat!

2. Etnonacionalni sukobi¹¹

Otkako je čovjeka i svijeta razni etnonacionalni sukobi, uključivši i ratove između naroda i država, događali su se tijekom cijele ljudske povijesti i, nažalost, vjerojatno će se događati i u budućnosti. Upravo svjedočimo jednomu takvom sukobu u kojemu je prostorno najveća država svijeta (Rusija) pokrenula brutalan, svirep i barbarski oružani napad na susjednu državu (Ukrajinu) s kojom je doskora bila u zajedničkoj složenoj bivšoj državi (SSSR). Višestruki su uzroci tih sukoba, ali se pokazalo da su to u prvome redu imperijalne težnje i interesi brojnijih i jačih da pobjedom u ratu osvoje tuđe teritorije i bogatstva te da pobijedene podrede svomu utjecaju i trajnomu gospodarenju nad njima. Kako vidimo, u osnovi tih sukoba primarno je *sukob interesa*. Ma koliko ih izbjegavali, ovi su sukobi trajno obilježili ne samo daljnju nego i nedavnu prošlost triju etničkih zajednica sa statusom konstitutivnih naroda, njihovu *sadašnjost* u uvje-

¹¹ Pojam „etnonacionalno“ ovdje koristimo upravo radi toga što je *etnos* (narod) primarno etnička kulturna i jezična zajednica, dok je nacija ili država-nacija, primarno politička zajednica. Prema tomu, etničko i nacionalno nisu isto. Oni nisu ni sinonimi, ali se točna granica između njih ne može odrediti, pa miješanje pojma narod i nacija, narodnosno i nacionalno, dovodi do pojmovne zbrke i nerazumijevanja.

tima permanentne krize, kao i njihovu zajedničku *budućnost* u ovoj napaćenoj zemlji.¹²

2.1. Negiranje i osporavanje etnonacionalnoga identiteta

Najveće neslaganje u BiH danas izaziva promjena smjera u pravcu izglednije i perspektivnije budućnosti i zagovor takvih rješenja koja bi značila *brisanje etničkoga prefiksa iz Ustava*, izbornoga i drugih zakona te iz naziva gospodarskih poduzeća, kulturnih institucija i drugih subjekata.

Pojedinci, osobito političari, ali i pojedini znanstvenici, skloni su osporavati i negirati etnonacionalni identitet drugima i drukčijima. Praktično iskustvo, ali, također, povijesna i općenito društvena znanost u Bosni i Hercegovini to zorno pokazuje. Neki srpski autori i izvori često negiraju etnonacionalni identitet Bošnjaka i njihov bosanski jezik. Isto to čine i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, tvrdeći da su pokatoličeni Srbi. Zagovornici ideje „bosanske državljanske nacije“ osporavaju etnonacionalni identitet Srba i Hrvata u BiH, tvrdeći da su oni pokatoličeni i posrbljeni „dobri Bošnjani“ koji su na tlu BiH postojali prije dolaska Turske i bili gorljivi zagovornici bosanske nacije i države. Naravno, slična razmišljanja i osporavanja mogu se naći u literaturi i kod nekih hrvatskih autora koji su smatrali da je Bosna hrvatska zemlja, sve do granice na Drini (primjerice, u radovima I. Pilara). Iako je ideja bosanske nacije doživjela radikalne kritike i odbacivanja, osobito poslije Okrugloga stola na istu temu pri FPN-u u Sarajevu, ipak je ostala gravitirati kao jedna od mogućih opcija rješenja „nacionalnoga pitanja“ zagovaranjem BiH kao nacije državljana, koja podrazumijeva „razdvajanje političko-državnog identiteta od etničko-religijsko-kulturnih identiteta“¹³. Kako to razdvajanje pretpostavlja otpore onih koji nisu skloni prihvatiti dragovoljno odricanje od etnonacionalnoga identiteta kojemu stoljećima pripadaju, zagovornici rješenje vide u aktivnoj ulozi države koja nacionalizira, jer „moderne države mogu postojati samo ukoliko političko državljanstvo oslobađaju od kulturnog i etničkog identiteta“¹⁴. Ona to postiže donošenjem zakona, da bi onda svaki otpor njihovu provođenju bio proglašen protuzako-

¹² Općenito i šire o tomu: B. Žepić, *n. dj.*, str. 379–382.

¹³ Esad Zgodić, *Ideja bosanske nacije*, Dobra knjiga, 2022., str. 361.

¹⁴ *Isto*, str. 384.

nitim, a time bio podložan legalnu kaznenom progonu, jer država i jest jedina društvena organizacija koja ima legitimno pravo primijeniti silu prema onima koji krše zakon. Na takvu ulogu zajedničke države i na prisilu nad vlastitim pripadnicima morala bi pristati sva tri konstitutivna narod, što je uvjetima Bosne i Hercegovine gotovo nemoguće zamisliti, a pogotovo ostvariti.

2.2. Negiranje načela i prava na konstitutivnost

Također, nastoji se *ukinuti i izbrisati načelo konstitutivnosti*, što bi označilo rušenje temelja *Washingtonskoga* i *Daytonskoga mirovnog sporazuma*. To bi društvo i državu, konstitutivne narode i građane vratilo na problematično ustavno stanje iz 90-ih godina minuloga stoljeća. Već u samoj Preambuli *Ustava* za Bosnu i Hercegovinu, koji je Aneks 4 *Daytonsko-pariškoga mirovnog sporazuma*, utemeljeno je dogovoreno opredjeljenje po kojemu „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno sa ostalima) te državljani Bosne i Hercegovine ovime određuju Ustav za Bosnu i Hercegovinu....“. Težnja da se iz *Ustava*, zakona i medijskoga javnog prostora brišu kolektiviteti, a ostave tek samo građani kao anacionalne individue, konstituenti države, nije u interesu ni jednoga naroda, a ni samih građana. Oni koji to zagovaraju i pokušavaju nametnuti nisu svjesni činjenice da podrivaju temelje zajedničke države.

Za razliku od mnogih drugih nedostataka, pa i brojnih nepravednih rješenja, *Daytonski sporazum* i *Ustav*, pored zasluge za uspostavu kakva-takva mira, izabrali su sretno rješenje na kojemu se jedino može održati zajednička država – *konstitutivnost naroda*. Jer, BiH nije, niti može postati, država-nacija, a da pritom ne bi potpuno negirala tri postojeće etničke zajednice.

Kao što je svojevremeno i Europska komisija za Balkan procijenila, ali, također, i znanstveno promatrano, može se ustvrditi da BiH nije država-nacija, da u njoj ne postoje tri nacije, jer su dva od triju konstitutivnih naroda u biti tek samo dijelovi susjednih matičnih naroda i njihovih država – Hrvatske i Srbije, s kojima ih neraskidivo vežu etničko podrijetlo, zajednička povijest, prostorna povezanost, kulturni, jezični, vjerski i drugi identitet. A, u krajnjemu, i opstojnost u budućnosti. Ta se tri etnička i ustavna konstituenta razlikuju od *ostalih*, jer su međunarodnim ugovorom, a to znači i *međunarodnim pravom*, postali tvorbeni subjekti kojih se pita i koji odlučuju kako će država biti uređena

Ustavom, kao temeljnim aktom. „Ostali“, kao pripadnici etničkih manjina, ili kao pojedinci bez etničkoga podrijetla i identiteta, također *mogu, imaju pravo i trebaju* u pripremi ustava aktivno sudjelovati, ali ključni subjekti koji o tomu odlučuju jesu kolektiviteti sa statusom konstitutivnoga naroda. Oni su tvorbeni subjekti *Ustava* prema *Daytonskomu mirovnom sporazumu* i njime definiranom *Ustavu* države. Dijelimo mišljenje onih koji smatraju da je bitna odrednica konstitutivnosti međusobna povezanost i pripadnost istovremeno svakomu od naroda, posebno i ostvarivost u zajedništvu svih triju naroda zajedno pod jednakim i ravnopravnim uvjetima, jer se kao subjekt konstitucionalnosti BiH tumači kao zajednica triju naroda...¹⁵ Umjesto osporavanja i negiranja, *uvažavanje, poštivanje i dosljedno provođenje etničkoga identiteta i načela konstitutivnosti značajno bi relaksirali međuetničke odnose u BiH, kao kompleksnoj, nadasve složenoj, a u značajnoj mjeri i duboko podijeljenoj državi i društvu. Također, i odnose sa susjednim narodima i državama – Hrvatskom i Srbijom.*

Važne su pretpostavke za to:

- *dijalog* umjesto *šutnje*
- *zajedništvo* umjesto *podjela*
- *uključivost* umjesto *isključivost*
- *demokracija* umjesto *birokratizacije*
- *razumijevanje* umjesto *sukobljavanja*
- *aktivnost i djelotvornost* umjesto *pasivizacije*
- *jednakopravnost* umjesto *majorizacije i dominacije*
- *ustavna i druge reforme* umjesto *životarenja u krizi*
- *novi i pravedniji društveni ugovor* umjesto *postojećega*
- *međunarodne europske i svjetske integracije* umjesto *izolacije*
- *međusobno uvažavanje konstitutivnih naroda* umjesto *ponižavanja*
- *poštivanje svih identiteta* umjesto *njihova omalovažavanja i zatiranja*
- *miran suživot u zajedničkoj državi* umjesto, *podjela, sukoba i ratova*
- *priznavanje i poštivanje različitosti* umjesto *negiranja i nasilne unifikacije.*

¹⁵ Mato Arlović, *Posavina u obrani konstitutivnosti Bosne i Hercegovine*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021., str. 18.

Naša prosudba je da sada u Bosni i Hercegovini, a osobito u tijeku i nakon izbora, te eskalacije rata u Ukrajini, dominiraju potpuno suprotne tendencije. *Društvena kriza* duboko podijeljena bosanskohercegovačkog društva i države, danas skoro tridesetak godina od Dayton, ako nije veća, nije ništa manja. Još uvijek, *ovdje ništa nije definitivno i dugoročno riješeno i još se svašta može dogoditi!* Tu krizu konstitutivni narodi u BiH ne mogu sami riješiti, a djelotvorna pomoć sa strane ne dolazi! Kako dalje – ključno je pitanje?

3. Tri suprotstavljena latentna interesa

Realizacija tri latentna, a ujedno i legitimna interesa, kada ih promatramo s pozicije svakoga subjekta pojedinačno: *Bošnjaka* – da nakon što brojčano ostvare demografsku dominaciju veću od dva druga konstitutivna naroda zajedno (51 %), uspostave BiH kao vlastitu „država-naciju“; a *Hrvata i Srba* – da uzmu svoje teritorije na kojima žive i pridruže se susjednim matičnim narodima i državama, neminovno bi vodilo u još veći *sukob interesa* i eskalaciju krize, sve do agonije i novoga ratnog sukoba. Ne daj, Bože! Detant u smislu potpunog odustajanja i zaokreta u pravcu suradnje, stabilizacije, ustavnih promjena, promjena izbornoga i drugoga zakonodavstva, korjenitih reforma u korist svih pojedinačno i svih zajedno, jednakopravnosti kolektiviteta i pojedinaca međusobno kao i uspostava funkcionalne i stabilne, umjesto nefunkcionalne i nestabilne države, uz istovremeno ispunjavanje postavljenih uvjeta i rokova za ulazak u euroatlantske integracije, pokazuje se kao *egzistencijalna nužnost*. Intelektualna je i akademska dužnost nas starijih i iskusnijih prenijeti to mlađima te ugraditi u edukativne programe utemeljene na europskim vrijednostima. Kao što je moralna kriza u osnovi svake društvene krize, tako je moralni oporavak uvjet za prevladavanje drugih kriza i krize društva općenito. Totalna dominacija kratkovidne politike nad moralom, pravom, znanošću i drugim oblicima svijesti najveća je kočnica uspostavi nova vrijednosnog i za sve prihvatljiva društvenog poretka.

4. Teorijski, jezični i drugi nesporazumi

Jezične i pojmovne kontroverze oko ključnih pitanja najbolja su podloga za konstruiranje nepremostivih teorijskih, a onda i praktičnih prepreka. Primjere, sada se neki političari, a slijedom toga i znanstvenici, prave da ne znaju *što je to konstitutivni narod?* Naravno, u dosadašnjoj sociološkoj, filozofskoj, politološkoj i pravnoj terminologiji ne možemo naći odgovor. Radi se o pojmu inauguriranu u *Daytonskome*, međunarodnom, *sporazumu* i *Ustavu* za Bosnu i Hercegovinu. On ukazuje na činjenicu da je *BiH etnički složena država*, koju tvore tri etničke zajednice, potpisnice toga međunarodnog ugovora, zajedno sa susjednim i drugim državama, koje su uspostavile svoj nadzor u obliku Vijeća za implementaciju mira i visokoga predstavnika. *To nisu nacije, niti su narodi* u smislu dosadašnje sociološke, politološke i pravne znanosti, a niti *nacionalne manjine, nego specifične zajednice i novi pojmovi*.

Konstitutivni narod novi je pojam u društvenim znanostima. Podrazumijeva *dijelove drugih susjednih ili ostatke prethodnih etničkih zajednica, pa zato u smislu međunarodnog prava imaju pravo tvoriti i uređivati zajedničku državu te kreirati i donositi njezin ustav, za razliku od manjina koje to nemaju kao skupine, nego samo kao pojedinci – građani i državljani*. Negacija ovoga međunarodnim ugovorom predviđena načela i ujedno prava na konstitutivnost u izravnoj je suprotnosti s međunarodnim pravom i *Daytonsko-pariškim mirovnim sporazumom*. Zato je nastojanje njegova ukidanja izravno podrivanje samih temelja državnosti Bosne i Hercegovine kao složene zajedničke države. Ono je jedan od uzroka nestabilnosti, pa kao takav trasira put za nove sukobe.

Svaki pokušaj negacije konstitutivnosti, bilo brisanjem etničkoga prefiksa, bilo pravljenjem novoga vještačkog „političkog naroda Bosne“, slično kao nekada jugoslavenskog ili sovjetskog „naroda“, vodi u sukobe, koji ne završavaju samo kao unutarnji građanski ratovi, nego nužno krče put uvlačenju susjednih naroda i država i internacionalizaciju sukoba.

Jezični nesporazumi također su velika smetnja uspješnu sporazumijevanju i napretku. Mi se dobro razumijemo bez obzira na različitost književnih jezika. U javnome prostoru stalno se miješaju pojmovi kao što su: narod, konstitutivni narod, nacija, nacionalizam, država i slično. To dovodi do pojmovne zbrke i nerazumijevanja. Ovdje se nećemo truditi ponavljati definicije koje smo dali i u

udžbenicima za studente, a i u drugim knjigama, kao što je, primjerice, knjiga autora *Nacija i nacionalno pitanje*. No, narod i nacija slične su kategorije. Slične, ali ipak nisu istovjetne. Niti su sinonimi. Razlika nije velika i otuda izjednačavanje. Ona se ogleda u činjenici da je narod pretežno etnička, kulturna, jezična i običajna, a nacija pretežno državno-politička zajednica ljudi. Upravo zato držimo pogriješnim kada neki znanstvenici, počesto i iz Republike Hrvatske, tvrde kako ovdje žive tri dovršena naroda ili u svemu konstituirane nacije. BiH je najbolji primjer „države bez nacije i naroda“ u smislu sociološke definicije. Na svijetu ne postoje dva hrvatska niti dva srpska naroda. Izuzetak su Bošnjaci. Mnogi kažu da izuzetci uvijek i u svemu postoje, ali da oni ustvari samo potvrđuju pravila. Tako i ovih dana s TV ekrana slušamo tvrdnje nekih neukih političara kako ovdje svi potječemo od istoga naroda, pa ako je tako nekada bilo, da opet možemo biti jedan narod!? Dovoljno je da se sve malobrojniji Hrvati odreknu svoga etnonacionalnog identiteta!?

Vladajuće političke stranke i elite, a također i znanstvene institucije i znanstvenici u BiH, osobito iz reda dvaju brojnijih naroda, karakteriziraju duboka međusobna razilaženja ne samo u pogledu konstitutivnosti. Najizraženije su međusobne teorijske isključivosti između težnji da BiH postane prosta nacija-država, bez unutarnje „etničke podjele“ (teorijski unitarizam), i druga, da je ona neodrživa kao zajednica triju naroda (teorijski separatizam). I jedno i drugo teorijsko objašnjenje, a pogotovo njihovo praktično ostvarenje, ustvari su negiranje Bosne i Hercegovine kao složene zajednice njezinih triju konstitutivnih naroda. Kada političari iz reda brojnijih naroda slijepo zagovaraju takve teorijske postavke svojih znanstvenika, onda samo potvrđuju koliko je bosansko-hercegovačka društvena znanost podređena politici, odnosno koliko je politika zagospodarila nad društvenom znanošću.

Kada od toga elementarnog sukoba krenemo u daljnju analitičku raščlambu, onda vidimo kako nastaju novi problemi. Ako se prihvati etnička, vjerska i svekolika složenost države BiH, pa se prijeđe na pitanje koji oblik ona treba dobiti eventualnim novim ustrojem, onda se postavlja novo pitanje: treba li BiH u budućnosti biti složena država tipa unije, konfederacije ili federacije? Pripadamo onomu dijelu znanstvene populacije koja Bosnu i Hercegovinu vidi kao buduću federaciju, jer su se s vremenom raspale sve dosadašnje unije (osim Europske unije) i sve konfederacije (osim Švicarske). BiH ne može odbaciti

načelo federalizma ne samo zato što se na njemu gradi najsigurniji, najčvršći i najpostojaniji oblik složene države nego i zbog dokazana iskustva drugih. Činjenice potvrđuju konstataciju da su danas u svijetu najveći broj složenih država – federacije. Time se neizostavno i samo po sebi nameće načelo federalizma, koje je ovdje i do sada bilo tek djelomično primijenjeno, ali samo na jednoj polovini državnoga teritorija i u jednome entitetu. Podsjećamo kako je ono je utkano i u rezolucije europskih asocijacija.

Ključni uzrok nefunkcionalnosti države BiH, ali i neravnopravnosti njezinih triju konstitutivnih naroda jest daytonski promašaj, kojim je uspostavljeno današnje asimetrično državno uređenje, tako što se ona sastoji od dvaju potpuno različitih entiteta. Takva nelogična državna struktura ne daje svakomu od triju konstitutivnih naroda iste institucije političkoga sustava odlučivanja, kao jednake poluge političke moći koje bi im osigurale jednakopravno sudjelovanje u izbornome uspostavljanju zajedničkih institucija na razini države i omogućile da suvereno odlučuju o pitanjima iz nadležnosti federalnih jedinica. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je *narod bez vlastitih institucija formalno jednakopravan, a stvarno neravnopravan*, pa mu je time namijenjena neprihvatljiva budućnost svođenja na status nacionalne manjine. Upravo je takav današnji položaj hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Tim prije, i tim više, što mu je od Daytonu do danas, takozvanim „puzajućim reformama“, kakve su svojevrijedno svojim zakonima nametali i provodili neki visoki predstavnici, oduzeto i još mnogo toga što je imao po *Washingtonskome* i *Daytonsko-pariškome mirovnom sporazumu*. Štoviše, svjetski poznati teoretičari dokazali su da čak i nacije propadaju ako ne uspostave ili ne razviju uključive funkcionalne institucije. Ako je to tako, a jest, onda se doista nalazimo pred neizvjesnom sudbinom jednoga od triju naroda u stanju njegove *ugroženosti opstanka*.

Time smo došli do potrebe traženja odgovora na drugo teško pitanje: bi li BiH mogla opstati i uspješno funkcionirati ako bi se Hrvati iselili u Hrvatsku i „iscurili“ u treće zemlje, a ona bila sastavljena od dvaju entiteta za dva brojnija naroda? Nećemo se upuštati u futuristički neznanstven odgovor. Mnogi smatraju da bi to bio kraj države BiH, jer bi epilog zakratko bio isti kao u bivšoj Jugoslaviji kada su se konačno razila dva preostala „oka u glavi“, koja su razroko gledala u svoju budućnost, pa se Crna Gora odvojila i brzo otišla u NATO savez, a Srbija ostala sjediti na dvije stolice u stanju da su joj interesi

na Zapadu, a svjetonazor i srce na Istoku. Dakako, ovim nismo iscrpili, nego samo načeli mnoštvo teorijskih razilaženja i sukoba. Napominjemo da su ovdje u BiH Hrvati i do sada bili važan integrativni etnički čimbenik i posrednik pri povezivanju dvaju brojnijih naroda, bez ambicija, planova ili nakana djelovanja bilo unitaristički, bilo separatistički.

5. Relevantne politike i međunarodni čimbenik

Dok na jednoj stani stalno slušamo da ovdje dogovora i boljitka nema niti može biti, dok se o navedenim i drugim teškim i lakšim dvojbama ne slože *tri domaće etnopolitike* s četvrtom *politikom međunarodne zajednice*, dotle s druge strane osluškujemo kako će sve ovdje biti onako kako se dogovore velike sile, predvođene najvećom. *Međunarodni čimbenik* doista je bio presudan i odlučujući da uopće nastane i do dana današnjega se održi ovakva nefunkcionalna, nestabilna, asimetrična, proturječna i teško održiva Bosna i Hercegovina. S nametnutim *Ustavom* koji nikada nije verificirala Parlamentarna skupština BiH kao najviše zakonodavno tijelo. I visokim predstavnikom kao nametnutim namjesnikom međunarodne zajednice kao protektorom, gotovo neograničenih ovlasti. Na drugoj strani tri domaće etnonacionalne politike pokazuju totalnu nesposobnost da predlože svoje bolje i demokratičnije rješenje. Štoviše, one još uvijek nisu spremne sjesti za pregovarački stol. Sve što zagovara jedna, odbijaju druge dvije, ili što zagovaraju dvije, kategorički odbacuje treća. Dakle, kada i jesu deklarativno za promjene, svatko bio htio da one budu samo onakve kakve njemu odgovaraju. Naravno da je na toj logici ponašanja i djelovanja nemoguće doći do zajedničkoga kompromisa. Niti ima kakvih naznaka da će uskoro sjesti za pregovarački stol te potražiti i naći zajedničko rješenje. Apsurdno je da danas svaka politička stranka u svojoj ladici ima pripremljeno ustavno i teritorijalno rješenje države, ali da ono zajedničko nije ni na vidiku!? To je samo još jedan apsurd u BiH kao „državi apsurda“.

6. Odras politike Republike Hrvatske na položaj Hrvata u BiH

Hrvati su jedan narod istoga etnonacionalnog podrijetla, kulture i jezika, interesa i drugih obilježja vlastitoga identiteta i posebnosti, u usporedbi s drugim narodima suvremenoga svijeta. Zato imaju dugoročan zajednički interes održati se svojim snagama te u suradnji s golemom vlastitom dijasporom, ali i prijateljskim narodima i državama svijeta, opstati na svojim stoljetnim životnim prostorima u sve tri države: BiH, Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji. U granicama svojih mogućnosti zajednički su branili obje domovine, kako tijekom domovinskih ratova tako i na diplomatskome planu. No, etnički, kulturni, jezični i slični zajednički identiteti ne jamče da su i politički interesi uvijek zajednički i jedinstveni. Kada su god interesi države BiH drukčiji od onih u RH Hrvati u BiH moraju dobro promisliti na koju će stranu stati? Život u dvije države kao političke zajednice uvjetuje konzumiranje samo onih prava koja su zakonom predviđena, a zakoni dviju država nikada nisu isti.

Današnje krajnje nepovoljno društveno stanje hrvatskoga naroda u BiH, kao što smo vidjeli, karakterizira veliki stupanj neravnopravnosti u odnosu na druga dva brojnija naroda. Zato se mnogi s pravom pitaju kako bi nam danas bilo i što bi se s nama u budućnosti dogodilo da nam nije samostalne, međunarodno priznate i u Europu integrirane, države Hrvatske? I njezinih putovnica s kojima su Hrvati iz BiH ujedno i državljani Europske unije.

Za stanje u kojemu se nalazimo, objektivno gledano, krivi smo i sami. To se mora priznati, iako nas se nije mnogo pitalo. No, dio toga pripada i politici vođenoj iz *Lijepe Naše*. Ako smo u Washingtonu pristali da naše interese jedinstveno zastupa ministar inozemnih poslova Hrvatske, koji je u Daytonu istu zamijenio za konfederaciju F BiH s RH da bi potom politika RH potpuno odustala i od *Ustavom* sporazumom predviđenih „posebnih odnosa“, tada smo to mogli i shvatiti, ali se nikada ne možemo složiti s onim što su neki strani diplomati rekli našim visokim vjerskim dužnosnicima: Dobili ste državu, pa što još hoćete? Iselite se iz BiH, a mi ćemo onda mnogo lakše riješiti tu enigmu BiH, koja je „bure baruta“ na Balkanu!? Po toj logici mnogi su i djelovali, pa su nam nametanjem zakona oduzeta mnoga od onih prava koja smo imali po tim međunarodnim ugovorima.

Sve dok Hrvatska nije dobila međunarodno priznanje i nije bila primljena u Europsku uniju, razumijevali smo dijelom podložničku politiku iz *Lijepe Naše* prema međunarodnoj zajednici, ponekad i na štetu jednakopravnosti hrvatskoga naroda ovdje. Moglo i moralo se to razumijevati sve do kraja 2022. godine, kada je Hrvatska konačno postala integriran dio slobodna demokratskog svijeta: Vijeća Europe, Europske unije, NATO saveza, Schengena i europskoga prostora, svrstavši se tako među svega 15 tako integriranih država. Sada su stvoreni svi uvjeti da pojedini, ponekad i najviši, hrvatski političari više ne ponavljaju samo verbalnu tvrdnju da su za istinsku jednakopravnost Hrvata u BiH s drugima, a šutke promatraju i praktično ništa učinkovito ne postižu u zaustavljanju procesa dekonstituiranja Hrvata u BiH, srozavanja na status nacionalne manjine. Sada je u javnome prostoru stvoreno zapanjujuće apolitično mišljenje da će svi problemi Hrvata u BiH biti riješeni *Izbornim zakonom*, a „hrvatsko pitanje“ ovdje bit će riješeno dobivanjem kandidatskoga statusa i integracijama po uzoru na Hrvatsku. To može olakšati i ublažiti stanje, ali su ukupni problemi mnogo dublji i složeniji.

7. Razrješavanje etnonacionalnih sukoba

Prije ili kasnije narodi i građani, političke stranke i političari u BiH morat će se odlučiti na jedan od načina za rješenje etnonacionalnoga pitanja kako bi otrgnuli od sukoba i osigurali prosperitetniju budućnost za sadašnje i buduće generacije. Ti su sukobi ključni uzrok kriznoga društvenog stanja, koje ratom nije razriješeno, pa je obilježilo i ovih tridesetak godina poraća. Sociologija nas upućuje na to da se ti sukobi rješavaju na više načina: *uspostavom protektorata* međunarodne zajednice; *sporazumom* o podjeli vlasti i uspostavom konsocijacije uz primjenu načela federalizma, dragovoljnim *odricanjem od etničkoga identiteta*, ili, u krajnjemu, *vojnom pobjedom* u građanskome ili nekome drugom ratu.

Što će od navedenoga ili nečega novog odabrati navedeni politički subjekti u Bosni i Hercegovini, primarno je njihova stvar, ali će pritom glavnu ulogu i konačnu odluku donijeti velike sile i međunarodna zajednica. Ona je nakon protekloga rata ovdje uspostavila neku vrstu poluprotektorata, ali je nametnula i nepravedan mir koji održava preko svoga visokog predstavnika i međunarod-

nih mirovnih snaga. Iskreno se možemo nadati da je bosanskohercegovačkim konstitutivnim narodima i svim građanima ove napaćene zemlje dosta bilo rata i ratova te da neće izabrati najgoru i najpogubniju opciju.

Jednu vrstu protektorata već imamo, ali protektorat nigdje i nikad nije riješio etnonacionalne sukobe. Ne može se očekivati ni to da se netko dragovoljno odrekne svoga etničkog identiteta, a vjerojatno se nitko neće usuditi na to da svoje rješenje nekomu drugom silom nameće. Vidjeli smo da ni nedavni rat (1992. – 1995.) to nije uspio riješiti. Rat je najgora od svih opcija, ali se ni on ne može isključiti, pogotovo u slučaju nastanka Trećega svjetskog rata. *Sporazumno je rješenje najbolje*. Ljudi se uvijek mogu dogovoriti i oko najkrupnijih sporova, a neljudi ne mogu niti oko najmanjih sitnica. Za novi društveni ugovor ili sporazum potrebni su novi mladi, obrazovani i dobronamjerni ljudi, prave miroljubive političke stranke i njihove vođe te napredno i dobro organizirano civilno društvo. Ali i još mnogo toga. Što će se dogoditi, ne znamo, a upuštati se u futurološka predviđanja ne bi bilo ni znanstveno ni preporučljivo. Time prije, štoviše, i u demokratskome svijetu „posljednjih godina, oštroumní promatrači na sva tri kontinenta vide tmurnu budućnost demokratske vlade“¹⁶.

Zaključak

Narod, nacija, država, odnosno država-nacija, izvjesno je, nadživjet će globalizaciju i još dugo ostati nasušno potrebne tvorevine za obranu opstojnosti ovih oblika udruživanja ljudi u društvene skupine, koje su nastale tijekom povijesnoga kretanja društva radi obrane i opstanka čovjeka i njegova društva na izgrađenu sustavu vrijednosti, među kojima su od posebne važnosti: narod, nacija, kultura, jezik, identitet, suverenitet, konstitutivnost, federalizam, demokracija, interesi i druge.

Čak su i složene države, kao što je, primjerice, Europska unija, uočile negativne posljedice globalizacije, pa zato već poduzimaju određene zaštitne mjere. Narod i narodnost, nacija i nacionalnost, država i državotvornost, pokazali su se daleko žilavijim i otpornijim nego što su to zamišljale ili predviđale sve pristalice raznih utopističkih i globalističkih teorija. Ti će fenomeni još, tko zna

¹⁶ Michel J. Crozier i dr., *Kriza demokracije i participacija: izvještaj Trilateralnoj komisiji o mogućnosti vladanja demokratskim društvima*, Globus, 1982., str. 13.

koliko dugo, ostati i biti predmetom filozofskoga, sociološkoga, politološkoga i pravnoga propitivanja. To nisu prolazne „tvorevine prošlosti“, nego trajni društveni fenomeni nastali iz nasušne potrebe udruživanja ljudi kao pojedinaca u društvene skupine, kao i skupina u razne i šire regionalne i svjetske organizacije, radi lakšega i sigurnijega života pri svladavanju djelovanja raznih prirodnih i društvenih zakonitosti te opstanka čovjeka, društva i čovječanstva općenito. Narod (ili etnos), nacija, nacionalna država trajne su povijesne tvorevine, što znači da to nisu tek samo „tvorevine prošlosti“ i da će, po svemu sudeći, opstati i u 21. stoljeću, „kao stoljeću globalizacije“. Globalizacija, shvaćena kao negacija naroda, nacije i države, može nanijeti ogromnu štetu čovječanstvu, a osobito malim narodima i državama. Ona to i čini.

Etnonacionalno pitanje, poznatije pod nazivom „nacionalno pitanje“, u Bosni i Hercegovini još uvijek nije riješeno. Ono je, uz asimetričan i nepravedan politički i izborni sustav, ključan uzrok nestabilnosti i nefunkcionalnosti države BiH. Zato će još dugo biti predmetom znanstvenoga interdisciplinarnog propitivanja, ali i praktična političkog spoticanja, sukobljavanja i rješavanja.

Neravnopravnost Hrvata zacementirana je u formuli naših američkih prijatelja koja glasi: „BiH = jedna država, tri naroda – dva entiteta“. Ta je formula ugrađena u članak prvi, stavak treći *Daytonskoga Ustava* za BiH. Nju stalno ponavljaju i vodeći političari iz Republike Hrvatske. Dok se to ne promijeni, promatrano s pozicije znanstvenoga interdisciplinarnog pravnog, sociološkog i politološkog motrišta, može se ustvrditi da *nema niti će ikada biti istinske hrvatske jednakopravnosti u ovakvoj – (Daytonskoj) Bosni i Hercegovini*. Institucionalna jednakopravnost pretpostavka je i temelj svake druge, a ona podrazumijeva jednake institucije političkoga sustava vlasti za sva tri konstitutivna naroda. Hrvati u BiH imaju pravo nadati se učinkovitijoj podršci Washingtona, Bruxellesa i Rima, a osobito Zagreba i hrvatske politike, njihovoj pravednoj borbi za istinsku jednakopravnost s drugima, u skladu s načelima, aktima i normama međunarodnoga prava.

= Gordana Ilić ♦ Anita Lukenda ♦ Katica Jurčević =====

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet - Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodnoslovno matematičkih i odgojnih znanosti - Institut za migracije i narodnosti

gordana.ilicic@ff.sum.ba - anita.lukenda@fpmoz.sum.ba - katica.jurcevic@imin.hr

UDK: 342.51(497.6=163.42)“1996/2022“

Izvorni znanstveni rad

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE I LEGITIMACIJSKE PRAZNINE 1996. – 2022.

Sažetak

Konfiguracija institucije kolektivnoga šefa države u Bosni i Hercegovini izvorno je osmišljena da predstavlja tri konstitutivna naroda, ipak Hrvatima je u više navrata onemogućeno predstavljanje u toj instituciji, bilo iznuđenim smjenama legitimnih predstavnika, bilo nelegitimnim predstavljanjem. U radu se razmatra utjecaj nelegitimna predstavljanja na destabilizaciju političkoga sustava u oduzimanju prava Hrvatima na politički subjektivitet. Zaključuje se kako su sva nelegitimna predstavljanja, a posebice mandati Željka Komšića, izazvali duboke političke krize u Bosni i Hercegovini, ponajprije između Bošnjaka i Hrvata, što je dodatno pobudilo interese znanstvene i političke javnosti za reformom sustava vlasti.

Ključne riječi: Predsjedništvo Bosne i Hercegovine; Hrvati; Bosna i Hercegovina; legitimitet

INSTITUTION OF THE CROATIAN MEMBER OF THE PRESIDENCY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND LEGITIMATION GAPS 1996 – 2022

Abstract

The configuration of the institution of the collective head of state in Bosnia and Herzegovina was originally designed to represent the three constituent peoples, yet Croats have been repeatedly prevented from presenting themselves in that institution, either by extorted shifts of legitimate representatives or by illegitimate representation. The paper discusses the impact of illegitimate representation on destabilization of the political system through the deprivation of Croats' rights to political subjectivity. It is concluded that all three mandates of Željko Komšić provoked deep political crises, primarily between Bosniaks and Croats, which further aroused the interests of the scientific and the political public in reforming the system of government.

Keywords: Institution of the Croatian member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina; Croats; Bosnia and Herzegovina

Uvod

Demokratska legitimnost, kao jedini bitan vid legitimnosti, ovisna je o konceptu i vrsti legitimacije kojima oblikuje političku vlast kroz pristup vlasti i institucionalnu strukturu. Upravo zbog nedostatka legitimacije i načela narodne suverenosti autokracije jesu puka suprotnost demokracijama. Suprotno demokracijama, autokracije počivaju na sljedbeništvu i ograničenu pristupu vlasti. Demokracije svoju legitimnost stječu najprije putem pristanka, kompromisa i povratne sprege. Sudjelovanjem građana u političkome procesu, najčešće glasanjem i stranačkim aktivizmom, te u interesnim skupinama koje djeluju u prostoru između društva i države i na taj način pridonose njihovu povezivanju, demokracije postaju okvir kroz koji se ostvaruje legitimacija.

Kako je legitimnost bliska pojmu vlasti, taj pojam obično koristimo za sustav vladavine u cjelini. Ako je određena vlast opsežno prihvaćena, smatra se da je ona i legitimna; suprotno, ako ona nije prihvaćena, govorimo o krizi legitimnosti i padu potpore sustavu vlasti. Legitimnost je političko pitanje koje traži odgovor na to kako neki poredak zadobiva ili gubi povjerenje javnosti, pa

je u tome suodnosu važan pojam za razumijevanje stabilnosti i učinkovitosti rada vlada. Stoga se legitimnost redovito povezuje s najznačajnijim aspektom potvrde demokracije, izbornim postupkom uz pomoć kojega građani izabiru svoje predstavnike. Osim toga, tomu pitanju važno je pridružiti i raspon različitih oblika demokracije koji su smješteni u dva osnova modela, većinskome i konsenzusnome modelu demokracije.

Bosanskohercegovački konsocijacijski oblik demokracije podloga je složenom političkom sustavu čiji je institucionalni dizajn osmišljen kako bi upravljao pluralnim ili duboko podijeljenim društvom. Dodatno, u kontekstu podijeljena društva, sustav vlasti u Bosni i Hercegovini opterećuje i nepostojanje suglasja političkih elita o temeljnim demokratskim načelima i vrijednostima na kojima počivaju političke procedure, što pridonosi nedjelotvornosti samoga sustava i neravnopravnosti konstitutivnih naroda. Stoga su oštećene i difuzna potpora sustavu vlasti, koja je oslonjena na cijeli sustav vlasti, i specifična potpora, koja se odnosi na konkretnu učinkovitost, pa se, osim ostalih nedostataka, redovito pojavljuju legitimacijske praznine koje su najzapaženije u instituciji Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

1. Društvena segmentiranost i podjela vlasti u Bosni i Hercegovini

Samo u onim slučajevima u kojima ustavna pravila pružaju jamstva predstavljenosti malobrojnijim segmentima demokracija u podijeljenim društvima može biti održiva. Takvo načelo moguće je ostvariti onim legitimitetom koji osigurava alternativni oblik većinskomu obliku demokracije, konsenzusna demokracija. Unutar konsenzusne demokracije vladavina je većine slojevita, raspršena i višestruko ograničena.¹ Unatoč tomu, konsenzusne demokracije nisu manje demokratske od većinskih demokracija. Tomu u prilog idu brojni primjeri među kojima su i oni Švicarske, Belgije ili Europske unije.² Konsenzusne demokracije primjenjive su i u pluralnim i u nepluralnim društvima, dok je podvrsta konsenzusne demokracije, konsocijacijska demokracija, primjenjiva

¹ Usp. Arend Lijphart, *Modeli demokracije: Oblici i učinkovitost vlasti u trideset šest zemalja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 19-20.

² Usp. *Isto*, str. 44-54.

samo u pluralnim društvima. Temeljna postavka konsocijacijske demokracije stoga nužno počiva na jasnoj podjeli vlasti definiranoj prema segmentalnoj pripadnosti, bilo etničkoj, religijskoj, jezičnoj ili nekoj drugoj. Unatoč nedostatcima koji se pripisuju takvom obliku demokracije, poput neučinkovitosti i sporosti u donošenju odluka, poticanju kolektivnih identiteta i, slijedom toga, osnaživanju društvenih podjela uz dominaciju političkih elita, konsocijacijska načela ipak jedina mogu održati pluralna društva na okupu. Konsocijacijski aranžmani nisu isključivi upravo zato jer uključuju i malobrojne segmente i time ublažavaju moguće društvene sukobe. Suprotno, većinsko odlučivanje u pluralnom društvu vodi ka tiraniji većine nad manjinom. Jer, ako je društvo kulturno raznoliko i ako su dijelovi toga društva organizirani u kohezivne političke organizacije, u kulturno homogene podskupine koje naglašavaju iskonske osjećaje, onda je riječ o tipičnu pluralnom društvu.³ Društvo u Bosni i Hercegovini jest pluralno društvo, nastalo jasnim etničkim rascjepima koji su pogodovali oblikovanju triju glavnih segmenata, bošnjačkoga, srpskoga i hrvatskoga.

Na etničku segmentaciju utjecala su kompleksna povijesna previranja na području današnje Bosne i Hercegovine koja su podijelila društvo na tri dominantna etničko-vjerska identiteta. Katolički i pravoslavni, nastao raskolom unutar kršćanske zajednice u 11. stoljeću, te muslimanski koji se počeo oblikovati oko 1463. godine, razdobljem islamizacije uslijed prodora Osmanlija. Procesi nacionalne identifikacije pokrenuti su tijekom austrougarske uprave, od tada je dugo doba klasičnoga konfesionalizma⁴ preraslo u nacionalne pokrete uz pomoć kojih su Hrvati i Srbi oblikovali jedinstvene nacionalne identitete na južnoslavenskome prostoru. Sedamdesete godine prošloga stoljeća bile su vrijeme kulturnoga definiranja Muslimana⁵ koji su konačno u rujnu 1993. godine na Drurome bošnjačkom saboru promijenili svoje nacionalno ime Musliman, koje se koristilo od službenoga priznanja nacije 1968. godine, u novo ime Bošnjak.⁶

³ Usp. Alvin Rabushka – Keneth A. Shepsle, *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*, Charles E. Merrill, 1972., str. 21.

⁴ Usp. Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1879 – 1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, 2002., str. 24.

⁵ Usp. Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, 2012., str. 58.

⁶ Usp. Xavier Bougarel, „Od Muslimana do Bošnjaka: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana“, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Husnija Kamberović (ur.) Institut za istoriju, 2009., str. 117-137.; Usp. Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, 2004., str. 264.; Usp. Iva Lučić, „Stavovi Centralnog

Stoga je duboki rascjep između triju različitih vjerskih i kulturnih identiteta stvorio društvene pretpostavke nastanku pluralnoga društva⁷ uz pomanjkanje volje triju većinskih etničko-vjerskih zajednica, hrvatske, srpske i bošnjačke, za stapanjem u jedinstvenu naciju. Rat u Bosni i Hercegovini od 1991. od 1995. godine ponajprije je bio prožet suprotstavljenim nacionalnim interesima triju zajednica i oprečnim teritorijalnim rješenjima nacionalnih pitanja. To potvrđuju i prijedlozi koji su se svi oslanjali na teritorijalizaciju etničnosti, koje je nudila međunarodna zajednica tijekom mirovnih procesa,⁸ razvidno svjesna dubokih društvenih podjela. Ipak, *Daytonskim mirovnim sporazumom* Bosna i Hercegovina ustrojena je prema neuobičajenu načelu za pluralna višetnička društva. Dva etnička segmenta, bošnjački i hrvatski, smještena su u zajedničku federalnu jedinicu, Federaciju Bosne i Hercegovine, dok je treći segment, onaj srpski, smješten u vlastiti entitet Republiku Srpsku. Nadalje, pored nepovoljne dvosegmentalne strukture na razini Federacije unutar koje je izrazita brojčana premoć jednoga segmenta, Bosna i Hercegovina je unutar mirovnoga sporazuma dobila i neustavnu instituciju visokoga predstavnika. Zbog toga se česte tvrdnje da Bosna i Hercegovina nije suverena država i da je protektorat dokazuju brojnim činjenicama.⁹

U Federaciji Bosne i Hercegovine bošnjačka dominacija dovela je u pitanje opstanak malobrojnih Hrvata, dok su na državnoj razini institucije redovito blokirane, kako zbog odsutnosti dogovora između predstavnika triju konstitutivnih naroda, isto tako zbog mnogih mjera međunarodne zajednice koje narušavaju strukturu političkoga sustava. Među tim mjerama posebno se izdvajaju mjere visokoga predstavnika. Sve su to razlozi zbog kojih je sustav vlasti općenito nedjelotvoran, a u kontekstu pluralnoga društva neravnopravan. *Daytonskim mirovnim ugovorom* i uvođenjem nekih dijelova konsocijacijske demokracije

komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka“, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Husnija Kamberović (ur.), Institut za istoriju, 2009., str. 106.; Usp. Dž. Sarač-Rujanac, *n. dj.*, str. 46.

⁷ Vidi Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, 2005., str. 77-113.

⁸ Usp. Miroslav Tudman – Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi i izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine, 1991.-1995.*, Slovo M., 2005., str. 74-76, 221-229, 271.

⁹ Usp. Florian Bieber, *Institucionaliziranje etničnosti: Postignuća i neuspjesi nakon ratova u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Makedoniji*, International forum Bosnia, 2004., str. 83-87.; Gerald Knaus – Felix Martin, „Lessons from Bosnia and Herzegovina. Travails of the European Raj“, *Journal of Democracy*, Johns Hopkins University Press, 14(3), 2003., str. 62.

uspostavljeno je pravilo etničkih kvota u državnim institucijama, mogućnost veta pri zaštiti vitalnih nacionalnih interesa, razmjerno predstavništvo uz donošenje odluka konsenzusom, dok je jedno od temeljnih postavki konsocijacijske demokracije, načelo autonomije segmenta, oštećeno preko smještanja dvaju segmenta u jednu federalnu jedinicu. Stoga se pored institucionalne kompleksnosti pojavio i problem preglasavanja i problem nelegitimna predstavljanja.

2. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine kolektivni je šef države i sastoji se od tri člana: Bošnjaka i Hrvata, koji se biraju izravno s prostora Federacije, i jednoga Srbina, izravno biranoga s prostora Republike Srpske. Tročlanost Predsjedništva izraz je reprezentacije konstitutivnih naroda¹⁰ u donošenju značajnih odluka, što se može dovesti u vezu s konsocijacijskom demokracijom. Predsjedništvo djeluje tako da međusobno izabire predsjedavajućega, nakon čega slijedi njihova rotacija. Prema *Ustavu* Predsjedništvo sve odluke donosi konsenzusom, dok član koji je glasovao protiv neke odluke može dati izjavu da je ona štetna za vitalne nacionalne interese određenoga naroda. Takva se izjava dalje podnosi Narodnoj skupštini Republike Srpske i Domu naroda Federacije BiH. Ako je izjava potvrđena dvotrećinskom većinom izaslanika, u roku od deset dana od njezina podnošenja sporna odluka Predsjedništva neće stupiti na snagu.¹¹ Predsjedništvo Bosne i Hercegovine raspolaže nadležnostima u koje spadaju: vođenje vanjske politike; imenovanje veleposlanika i drugih međunarodnih predstavnika; zastupanje Bosne i Hercegovine u međunarodnim i europskim organizacijama i institucijama i traženje članstva u onim organizacijama i institucijama u kojima Bosna i Hercegovina nije član; vođenje pregovora o sklapanju međunarodnih ugovora Bosne i Hercegovine, otkazivanje i, uz pristanak

¹⁰ Presudom Europskoga suda za ljudska prava iz Strasbourg-a u slučaju Sejdić i Finci iskazana je neodrživost ovakva ustavnog rješenja. U presudi se, između ostaloga, iznosi mišljenje da diskriminacija „Ostalih“ ne znači njihovo svođenje na status građane drugoga reda, s obzirom na to da uskraćivanje pasivna biračkog prava nije izvršeno radi njihova ponižavanja i stavljanja u neravnan položaj, nego je izraz potrebe za postizanjem kompromisa i okončanja oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini., „Presuda Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“, (*Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06*), http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/?id=1008, (12. XII. 2022.).

¹¹ Članak V., Ustav Bosne i Hercegovine, *Ustavi Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske, Kantona – Županija Federacije BiH s amandmanima*, Federalno ministarstvo pravde, 1998., str. 23-24.

Parlamentarne skupštine, ratificiranje takvih ugovora; izvršavanje odluka Parlamentarne skupštine; predlaganje, na preporuku Vijeća ministara, godišnji proračun Parlamentarnoj skupštini; podnošenje izvješća Parlamentarnoj skupštini o izdancima Predsjedništva; koordiniranje s međunarodnim i nevladinim organizacijama; obavljanje i drugih funkcija koje su potrebne za izvršavanje dužnosti koje mu dodijeli Parlamentarna skupština ili na koje pristanu entiteti.¹² Popis navedenih nadležnosti ukazuje na to da je tročlano Predsjedništvo, kao izraz reprezentacije naroda i kao kolektivni šef države, institucija sa značajnom političkom moći.

Prema članku V. točka 4. *Ustava* Predsjedništvo imenuje predsjedavajućega Vijeća ministara, svojevrsne vlade, a predsjedavajući preuzima dužnost nakon potvrde Zastupničkoga doma državnoga parlamenta. Predsjedavajući Vijeća ministara nakon toga imenuje ministre koji stupaju na dužnost po potvrdi Zastupničkoga doma. I ovdje je naglašena entitetska razmjernost jer se s teritorija Federacije ne može imenovati više od dvije trećine svih ministara. Predsjedavajući imenuje i zamjenike ministara koji ne mogu biti iz istoga konstitutivnog naroda kao njihovi ministri. Vijeće ministara dužno je dati ostavku ako mu u bilo koje vrijeme Parlamentarna skupština izglasuje nepovjerenje. Na taj je način Vijeće ministara izvršno tijelo vlasti Bosne i Hercegovine, zajedno s Predsjedništvom. Uobičajeno je da u parlamentarnim sustavima vlasti premijera bira parlament koji potom bira i razrješava ministre, dok je uloga predsjednika uglavnom ceremonijalna. U predsjedničkim sustavima predsjednik je šef države i šef vlade¹³, uz izuzetke takozvanih polupredsjedničkih sustava u kojima predsjednik imenuje premijera kojega potvrđuje parlament.¹⁴ Ako je izravno izabra-

¹² Isto, str. 24.

¹³ Douglas Verney u ulomcima iz *The Analysis of Political Systems* navodi dva dominantna tipa parlamentarizma: britanski i kontinentalni (str. 30.). Pod parlamentarnom vlašću Verry podrazumijeva politički odnos spajanja izvršnih i zakonodavnih funkcija. Po njemu je prvo obilježje parlamentarizma politički sustav u kojemu je, „nekoć odjelitu, izvršnu vlast izvlastila skupština, koja se potom pretvorila u parlament koji obuhvaća i vladu i skupštinu“ (str. 32.). U sustavu parlamentarne vlade moć predsjednika vlade počiva na povjerenju ili nepovjerenju zakonodavne vlasti. (str. 6.), dok se u predsjedničkim sustavima predsjednik bira na izravnim izborima te ga zakonodavna vlast ne može smijeniti niti opozvati. Sustav parlamentarne vlasti počiva na kolektivnoj ili pluralnoj izvršnoj vlasti dok predsjednički počiva na onoj koju tvori jedna osoba. Arend Lijphart, (ur.) *Parlamentarna ili predsjednička vlast*, Fakultet političkih znanosti, 1998., str. 5-44.

¹⁴ U političkome sustavu Francuske, modelskomu obliku polupredsjedničkoga sustava vlasti, predsjednik ima središnje mjesto, nadređen je vladi s kojom zajedno čini Ministarsko vijeće. Vlada mu je odgovorna, ali predsjednik ne može svojevóljno smjenjivati premijera ili njezine članove,

no kolektivno bosanskohercegovačko Predsjedništvo, šef države, koje imenuje predsjedavajućega Vijeća ministara, vlade, onda se može govoriti o zastupljenosti nekih elemenata polupredsjedničkoga sustava vlasti u Bosni i Hercegovini. Po pitanju međusobnih odnosa tijela vlasti,¹⁵ Vijeće ministara, za svoj rad odgovorno je Parlamentarnoj skupštini kojoj podnosi godišnja izvješća, predlaže zakone i druge sadržaje iz svoje nadležnosti, također provodi odluke i zakone Parlamentarne skupštine, ima pravo predlaganja sazivanja sjednica domova Parlamentarne skupštine te obvezu sudjelovanja na sjednicama. Iz svega toga proizlazi da je njihov odnos međusobno uvjetovan, dok to nije slučaj s Predsjedništvom, drugim dijelom izvršne vlasti. Vijeće ministara može predlagati točke dnevnoga reda za sjednice Predsjedništva, a Predsjedništvo ima pravo predlagati sazivanje sjednica Vijeća ministara.

Tablica 1. Podjela vlasti u Bosni i Hercegovini

Razine	Zakonodavna	Izvršna	Sudska
Bosna i Hercegovina	Parlamentarna skupština BiH: Zastupnički dom i Dom naroda	Predsjedništvo BiH Vijeće ministara	Ustavni sud BiH Sud BiH
Federacija BiH	Parlament F BiH: Zastupnički dom i Dom naroda	Predsjednik i dva potpredsjednika i vlada	Ustavni sud F BiH Vrhovni sud F BiH
Republika Srpska	Narodna skupština (Vijeće naroda)	Predsjednik i dva potpredsjednika i vlada	Ustavni sud Vrhovni sud RS Okružni sud Općinski sud
Županije	Županijske skupštine	Vlada	Županijski sud
Distrikt Brčko	Skupština	Vlada	Osnovni sud Prizivni sud
Općine/gradovi	Općinska/gradska vijeća	Načelnik/gradonačelnik	Općinski sud

3. Izbori i nelegitimno predstavljanje

Izborni zakon Bosne i Hercegovine izvorno je bio prilagođen prirodi višet-ničkoga pluralnog društva te se njegovim aranžmanima nastojalo ravnomjerno

to može učiniti samo na premijerov prijedlog. Također, predsjednik može u svako doba raspustiti Nacionalnu skupštinu, i to jednom godišnje. Jürgen Hartmann, *Politički sustavi Velike Britanije, SAD i Francuske*, Politička kultura, 2006., str. 147-162.

¹⁵ „Poslovnik o radu vijeća ministara“, *Službeni glasnik BiH*, br. 22/03.

uključiti predstavnike triju dominantnih segmenata u sva državna i entitetska tijela vlasti. No, bošnjačka većina od samoga osmišljavanja takva koncepta nije bila zadovoljna ustavnim načelom konstitutivnosti triju naroda te konstantno različitim manipulacijama i izigravanjima provodi u djelo građansko-unitarnu ideju unutar koje se, posebice u Federaciji Bosne i Hercegovine, provode nelegitimno predstavljanje i sustavna obespravljenost Hrvata putem institucionalnih, pravnih i medijskih oblika.

Tablica 2. Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema nacionalnomu izjašnjavanju 2013.

Godina	Nacionalnost	Broj stanovnika	%
2013.	Bošnjaci	1 769 592	50,10 %
	Hrvati	544 780	15,40 %
	Srbi	1 086 733	30,80 %
	Ostali	130 054	3,70 %
	Ukupno	3 531 159	

Izvor: <http://www.statistika.ba/#tab4>. Prema dostupnim podacima izradile autorice.

Opći izbori u Bosni i Hercegovini tek su nakon 2002. godine koncipirani prema *Izbornomu zakonu Bosne i Hercegovine*, svi izborni ciklusi prije toga, 1996., 1998. i 2000. godine, vođeni su prema Pravilima i propisima Privremenoga izbornog povjerenstva i pod nadležštvom Organizacije za europsku sigurnost i suradnju. Od kada je Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine 2001. godine izglasovala novi *Izborni zakon*, nakon 2002. godine izbori se održavaju prema njegovim načelima, a provodi ih Središnje izborno povjerenstvo.¹⁶ Tako prema Članku 8.1. toga *Zakona* članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine koji se neposredno biraju s prostora Federacije Bosne i Hercegovine, jednoga Bošnjaka i jednoga Hrvata, biraju birači upisani u Središnji birački popis koji glasuju u Federaciji Bosne i Hercegovine. Birač upisan u Središnji birački popis za glasovanje u Federaciji Bosne i Hercegovine može glasovati ili za Bošnjaka ili za Hrvata, ali ne za oba. Izabran je bošnjački i hrvatski kandidat koji dobije najveći broj glasova među kandidatima iz istoga konstitutivnog naroda. Člana Predsjedništva BiH, koji se neposredno bira s prostora Republike Srpske, jed-

¹⁶ „Izborni zakon Bosne i Hercegovine”, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 23/1, 2001.

noga Srbina, biraju birači upisani u Središnji birački popis koji glasuju u Republici Srpskoj, a izabran je onaj kandidat koji dobije najveći broj glasova.¹⁷

Godinu dana nakon okončanja rata Daytonskim mirovnim sporazumom 1995. godine održani su opći izbori na kojima su se, pored izbora za Zastupnički dom Parlamentarne Skupštine Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Republike Srpske, Zastupnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, Narodnu skupštinu Republike Srpske te županijske skupštine u Federaciji Bosne i Hercegovine, birala i tri člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Do 2002. godine opći izbori održavani su svake dvije godine, dok su oni za članove Predsjedništva BiH već od 1998. godine održavani svake četvrte godine. Tri člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine birana su po jedan iz svakoga konstitutivnog naroda, dok je država bila podijeljena u dvije temeljne izborne jedinice: Federaciju BiH i Republiku Srpsku. U Federaciji BiH u 86 izbornih jedinica biralo se članove Predsjedništva iz reda bošnjačkoga i hrvatskoga naroda. U Republici Srpskoj u 63 izborne jedinice biralo se srpskoga člana Predsjedništva. Birači iz Federacije BiH mogli su glasovati ili za bošnjačkoga ili za hrvatskoga člana, dok su oni u Republici Srpskoj glasovali za srpskoga člana Predsjedništva BiH.

Na općim izborima održanima u rujnu 1996. godine kandidat Hrvatske demokratske zajednice Krešimir Zubak osvojio je 330 477, što je u odnosu na ostale kandidate za hrvatskoga člana Predsjedništva BiH iznosilo 88,70 % glasova, i tako postao prvi hrvatski član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Na drugim poslijeratnim općim izborima 1998. godine pobijedio je također kandidat HDZ BiH Ante Jelavić s osvojenih 189 438 glasova ili 52,91 %. Rezultati izbora iz 1996. i 1998. godine nisu odstupali od načela etničkoga zastupanja koje je bilo predominantno i na prvim demokratskim izborima. Politička elita potekla iz rata nastavila je osvajati svu vlast sa supremacijom triju etničkih političkih stranaka, bošnjačke Stranke demokratske akcije (SDA), srpske Srpske demokratske stranke (SDS) i hrvatske Hrvatske demokratske zajednica BiH (HDZ BiH). Ovdje je neizostavno spomenuti da je za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH 1996. i 1998. godine bila uvedena podvrsta razmjernoga izbornog sustava koja povećava razmjernost, stoga nije uključivala izborne pragove

¹⁷ https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Tehnicky_precisceni_tekst/Tehnicky_precisceni_tekst_IZ_BiH_o8_2022-hrv.pdf (20. VIII. 2022.).

kao ni podjelu na izborne okruge. Takav sustav izbora tipičan je konstrukt namijenjen za demokracije s podijeljenom vlašću,¹⁸ što ide u prilog postavkama prema kojima su predstavnici međunarodnih institucija u Bosni i Hercegovini, koji su tada organizirali izbore, bili svjesni strukturne heterogenosti društva koje ima sve elemente tipična pluralnog društva. Pri izborima 1998. godine za izbor zastupnika za Donji dom državnoga parlamenta bio je primijenjen čisti razmjerni sustav izbora, koji dosljedno prepoznaje nužnost pravedna zastupstva. Primjena čistih razmjernih izbora svoju razložnost utemeljuje na potrebi što dosljednije preslike glasova birača u zastupničke mandate, a to je u društvima s dubokim društvenim rascjepima, kao što je bosanskohercegovačko društvo, prijeko potreban uvjet za upravljanje razlikama.

Tablica 3. Članovi Predsjedništva BiH 1996. – 2022.

Članovi Predsjedništva BiH 1996. – 2022.			
	bošnjački	srpski	hrvatski
1996.	Alija Izetbegović, SDA	Momčilo Krajišnik, SDS	Krešimir Zubak, HDZ BiH
1998.	Alija Izetbegović, KCDB BiH – ostavka	Živko Radišić, Sloga	Ante Jelavić, HDZ BiH – smijenjen (Wolfgang Petritsch)
	Halid Genjac – izbor u Parlamentarnoj skupštini BiH Beriz Belkić – izbor u Parlamentarnoj skupštini BiH		Jozo Križanović, SDP BiH – izbor u Parlamentarnoj skupštini BiH
2002.	Sulejman Tihić, SDA	Mirko Šarović, SDS – ostavka	Dragan Čović, HDZ BiH – smijenjen (Paddy Ashdown)
		Borislav Paravac – izbor u Parlamentarnoj skupštini BiH	2005. Ivo Miro Jović, HDZ BiH – izbor u Parlamentarnoj skupštini BiH
2006.	Haris Silajdžić, SBiH	Nebojša Radmanović, SNS	Željko Komšić, SDP – izabran bošnjačkim glasovima
2010.	Bakir Izetbegović, SDA	Nebojša Radmanović, SNSD	Željko Komšić, SDP – izabran bošnjačkim glasovima
2014.	Bakir Izetbegović, SDA	Mladen Ivanić, SZP	Dragan Čović, HDZ BiH
2018.	Šefik Džaferović, SDA	Milorad Dodik, SNSD	Željko Komšić, DF – izabran bošnjačkim glasovima
2022.	Denis Bećirović, SDP	Željka Cvijanović, SNSD	Željko Komšić, DF – izabran bošnjačkim glasovima

Izvor: <http://www.izbori.ba>. Prema dostupnim podacima izradile autorice.

¹⁸ Vidi M. Kasapović, *n. dj.*, str. 77–113, 183; Dieter Nohlen – Mirjana Kasapović, *Izborni sustavi u Istočnoj Europi*, Zaklada Friedrich Ebert, 1996., str. 33; A. Lijphart, *Modeli demokracije*, str. 45–47.

Opći izbori iz 2000. godine, na kojima nisu birani članovi Predsjedništva, bili su najbolji primjer nepovoljne ravnoteže moći među segmentima unutar podijeljenih društava. Preinakom izbornih propisa, mjesec dana prije održavanja izbora, koje je nametnulo Privremeno izorno povjerenstvo uspostavljeno Aneksom III. *Općeg okvirnoga sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini*, nastojalo se ublažiti nadmoć nacionalnih političkih stranaka.

U konačnici to je polučilo posve oprečan ishod pa su nacionalne političke stranke i dalje nastavile zadobivati povjerenje birača. Pri tome su promjene pri izboru izaslanika za Dom naroda Parlamenta Federacije BiH najviše oštetile najmalobrojnije Hrvate. Do tada su zastupnike u Domu naroda birali klubovi zastupnika u županijskim skupštinama, dok se izmjenama uvelo pravilo prema kojemu svaka stranka, ili skupina od triju zastupnika u županijskim skupštinama, može predložiti kandidate za Dom naroda Federacije iz reda Hrvata, Bošnjaka ili ostalih. Tako su nakon tih izmjena Hrvate mogli i predlagati i birati pripadnici drugih naroda. Kako su gornji domovi osmišljeni da zastupaju posebne interese, tako je i Dom naroda Federacije Bosne i Hercegovine trebao zastupati interese naroda, pa i malobrojnoga hrvatskog naroda, što je novim propisom bilo dovedeno u pitanje. Zadaća gornjih domova je, prije svega, potrebna kako bi se postigla ravnoteža prilikom zastupanja pojedinačnih ili skupnih interesa od moguće prisilne većine u donjim domovima.¹⁹

Nezadovoljni promjenama pri izboru izaslanika za Dom naroda Parlamenta Federacije BiH hrvatske političke stranke organizirale su Hrvatski narodni sabor na kojemu su donijele *Deklaraciju o pravima i položaju hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini*²⁰ i *Odluku* o raspisivanju Referenduma hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, s referendumskim pitanjem: Trebaju li Hrvati imati svoje političke, obrazovne, znanstvene, kulturne i druge institucije na čitavom području Bosne i Hercegovine? Za predsjednika Hrvatskoga narodnog sabora izabran je Ante Jelavić. Referendum, koji je organiziran istovremeno s općim izborima 2000. godine, u svim sredinama s hrvatskom većinom, rezultirao je 90-postotnom potporom birača. No, međunarodna zajednica proglasila ga je nelegalnim, a politička kriza izazvana nelogičnim procedurama izbacivanja

¹⁹ Usp. Ron Hague – Martin Harrop, *Komparativna vladavina i politika*, Golden marketing, 2009., str. 265.

²⁰ <http://www.hnsbih.ba/deklaracija-hns-a-bih-sa-1-zasjedanja-novi-travnik-28-listopada-2000/> (16. XII. 2022.).

nacionalnih političkih stranaka s političke scene omogućila je parlamentarni status političkim strankama koje su na državnoj razini osvojile oko 1 % glasova birača (DSP BiH, NHI, DNZ). Stoga se HDZ BiH odlučio na blokadu zakonodavnih tijela na državnoj i federalnoj razini tražeći izmjenu izbornih propisa, dok je Hrvatski narodni sabor doveo u pitanje legitimnost i legalnost Domo-va naroda. Nakon zasjedanja Hrvatskoga narodnog sabora početkom ožujka 2001. godine visoki predstavnik Wolfgang Petritsch smijenio je Antu Jelavića s dužnosti člana Predsjedništva BiH s obrazloženjem da je bio začetnik i kreator političkih odluka koje su bile usmjerene na osnivanje hrvatske federalne jedinice u BiH, što bi narušilo ustavno uređenje FBiH i BiH. Činom smjene hrvatskoga člana Predsjedništva BiH politička kriza u Bosni i Hercegovini doživjela je kulminaciju pa su i neki dužnosnici međunarodne zajednice osporavali takav nedemokratski postupak.²¹

Osim same smjene Anti Jelaviću i još šestorici hrvatskih političara bilo je zabranjeno svako daljnje obnašanje bilo koje službene javne dužnosti te kandidiranje na izborima, i to sve bez mogućnosti žalbe.²² Da paradoks bude još veći, za hrvatskoga člana Predsjedništva BiH postavljen je Jozo Križanović iz SDP BiH, većinski kandidat bošnjačke stranke koja u hrvatskim sredinama redovito bilježi zanemariv broj glasova. Jozo Križanović izabran je na sjednici Zastupničkoga doma Parlamentarne skupštine BiH koju su bojkotirali zastupnici iz HDZ BiH, sa samo šest glasova, pet bošnjačkih i jednim srpskim.²³

Ovakav ishod bio je logičan, s obzirom na to da je nakon izbora 2000. godine vlast sastavila koalicija od deset političkih stranaka pod nazivom Alijansa za promjene: Socijaldemokratska partija BiH, Stranka za BiH, Nova hrvatska inicijativa, Republikanska stranka, Demokratska stranka penzionera, Stranka penzionera Federacije BiH, Liberalno demokratski savez, Građanska demokratska stranka, Hrvatska seljačka stranka i Bosanskohercegovačka patriotska stranka. Ipak, nametnuta koalicija široka raspona stranaka Alijansa za promjene nije imala ni približne učinke u obnašanju vlasti koje je od nje očekivala međunarodna zajednica.

²¹ Usp. Božo Žepić, *Pat u Bosni i Hercegovini*, Matica hrvatska, 2005., str. 47-48.

²² <http://www.ohr.int/decision-removing-ante-jelavic-from-his-position-as-the-croat-member-of-the-bih-presidency-4/> (16. XII. 2022.).

²³ <https://www.parlament.ba/session/SessionDetails?id=2299&ConvernerId=1> *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine* (16. XII. 2022.).

Nova pravila za opće izbore 2002. godine uvela su mogućnost angažmana političkih stranka izvan pripadajućih entiteta, na što su utjecali *Odluka o konstitutivnosti naroda na cijelome teritoriju Bosne i Hercegovine*,²⁴ četverogodišnji izborni ciklus te dodjela kompenzacijskih mandata. Kompenzacijski mandati, naime, olakšavaju političkim strankama osvojiti mandate na državnoj razini, iako ih ne uspiju osvojiti u pojedinačnim izbornim jedinicama. Na taj je način omogućeno uključivanje i onih političkih stranaka koje imaju mizernu političku snagu, čime je postignuta parlamentarna fragmentacija koja je dodatno utjecala na nedjelotvornost donošenja odluka.

Tako je u Zastupničkome domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine od 42 mjesta 14 političkih stranaka osvojilo mandate, a čak ih je 7 imalo po jedan mandat. Kako je promjena izbornih propisa utjecala i na broj zastupnika u Zastupničkome domu Parlamenta Federacije, dotadašnjih 140 smanjeno je na 98 zastupnika. U tome Domu zastupnike je imalo 18 političkih stranaka, pri čemu je čak 14 stranaka imalo po tri i manje zastupnika. Unatoč konstantnim naporima međunarodne zajednice u onemogućavanju dolaska na vlast nacionalnim političkim strankama, epilog i ovih izbora pokazao je bit bosanskohercegovačke realnosti. Birači su ponovno glasovali za tri nacionalne stranke koje su zadržale ili osvojile vlast u entitetskome i državnome parlamentu. Unatoč tomu međunarodna zajednica i dalje je upravljala svim sadržajima i procesima unutar sustava vlasti, pa je s položaja vrhovnoga autoriteta donosila i nametala odluke različitih sadržaja. Primjera radi, tri dana nakon provedenih izbora visoki predstavnik nametnuo je izmjenu *Ustava Federacije Bosne i Hercegovine* kojom je ukinuo instituciju župana na županijskim razinama vlasti. Mjesec dana poslije nametnuo je zakon o Vijeću ministara kojim je uvećan broj ministarstava na državnoj razini. Kao dodatna poluga osporavanja hrvatske konstitutivnosti bila je promjena u federalnome *Ustavu* 2002. godine, kojom je Hrvatima onemogućeno blokiranje vladinih odluka, što je do tada bila moćna metoda njihova političkog utjecaja i nužan sigurnosni preduvjet s obzirom na malobrojnost. Uz to, izbrisan je i članak *Ustava* koji je omogućavao da se odluke vlade Federacije,

²⁴ Gordana Ilić – Anita Lukenda – Katica Jurčević, *Hrvati u Bosni i Hercegovini*, Institut za migracije i narodnosti, 2022., str. 156.

koje se tiču vitalnoga nacionalnoga interesa bilo kojega konstitutivnog naroda, donose konsenzusom.²⁵

Na općim izborima 2002. godine za hrvatskoga člana Predsjedništva BiH izabran je Dragan Čović sa 61,5 % glasova hrvatskih birača. No, krajem ožujka 2005. godine visoki predstavnik Paddy Ashdown smjenjuje ga s dužnosti hrvatskoga člana Predsjedništva BiH. U obrazloženju odluke o smjeni Dragana Čovića visoki se predstavnik pozvao na optužnicu koju je podiglo Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine „zbog navodne zlouporabe položaja i ovlasti, nesavjesnog rada u službi, dogovora za činjenje kaznenih djela, organiziranog kriminala i ostalih točaka navedenih u optužnici“²⁶. Optužnica kojom se Čovića inkriminiralo obuhvaćala je još šest osoba, a teretila ga je da je, dok je bio ministar financija FBiH, primao darove od tvrtke Lijanović kako bi im pogodio s te visoke dužnosti. No, nakon što je Županijski sud u Sarajevu 2012. godine presudio da Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine nije ponudilo nijedan dokaz iz optužnice, Čović je oslobođen.

Čovićevom smjenom nelegitimno se predstavljanje nastavilo te je na mjesto hrvatskoga člana Predsjedništva BiH državni parlament u svibnju 2005. godine nametnuo Ivu Miru Jovića, s devet bošnjačkih i jednim hrvatskim glasom.²⁷

Pete opće izbore u Bosni i Hercegovini, provedene 2006. godine, obilježio je raskol unutar hrvatskih političkih stranaka. Takve okolnosti prepoznao je SDP BiH, politička stranka s dominantno bošnjačkim članstvom, kandidiravši Željka Komšića za hrvatskoga člana Predsjedništva i izigravši na taj način temeljni smisao institucije tročlanoga predsjedništva.²⁸ Komšić je očekivano pobijedio osvojivši 40 % glasova birača. Da su hrvatske stranke zajedno nastupile, nadmašile bi Komšićev rezultat s obzirom na to da je Ivo Miro Jović, kandidat HDZ-a BiH, HK-a i HNZ-a, osvojio 26 %, a Božo Ljubić, kandidat HDZ-a 1990 i HZ-a, 18 % glasova. Jović je dobio 76 681 glas, što je samo 40 000 glasova manje od Komšića koji je dobio 116 062 glasa. Bio je to prvi u nizu mandata Željka Komšića za hrvatskoga člana Predsjedništva BiH, izabrana glasovima Bošnjaka.

²⁵ <http://www.ohr.int/cat/odluke-visokog-predstavnika-hr/odluke-visokog-predstavnika-o-drzavnim-simbolima-i-pitanjima-na-drzavnom-nivou-hr/?mo=&y=2002> (16. XII. 2022.)

²⁶ <http://www.ohr.int/odluke-kojom-se-smjenjuje-dragan-covic-sa-polozaja-clana-predsjednistva-bosne-i-hercegovine-2/> (16. XII. 2022.)

²⁷ <https://www.parlament.ba/session/SessionDetails?id=2381&ConverterId=1> (9. XII. 2022.)

²⁸ Mile Lasić, *Aporije multikulturalnosti u svijetu i kod nas*, Synopsis, 2014., str. 253-256.

Ovaj izborni inženjering uvelike je produbio hrvatske strahove i nepovjerenje prema institucijama vlasti u kojima nisu bili legitimno zastupljeni.

U onim slučajevima kada je određena vlast široko prihvaćena, smatra se da je ona i legitimna. Stoga se može raspravljati o legitimnosti nekoga režima ili dužnosnika. U suodnosu legitimnosti i legalnosti legitimnost predstavlja snažniju razinu od puke legalnosti, koja je više tehničko pitanje jer propituje je li neki zakon donesen prema uređenim procedurama. Legitimnost je primarno političko pitanje čiji odgovor može biti, među ostalim, kako neki poredak zadobiva ili gubi povjerenje javnosti, te je u tome kontekstu bitan pojam za razumijevanje stabilnosti i učinkovitosti rada vlada.²⁹ Stoga je jasno da se pri izboru Željka Komšića za hrvatskoga člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine radi o nelegitimnu izboru, s obzirom na to da ga nije izabralo hrvatsko biračko tijelo. *Izborni zakon Bosne i Hercegovine* propisuje da birač s područja Federacije Bosne i Hercegovine može glasovati ili za Bošnjaka ili za Hrvata, ali ne za oba (*Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 23/1, 7/02, 9/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 32/10). Te se procedure i pridržavalo, brojčano dominantniji Bošnjaci birali su i bošnjačkoga i hrvatskoga člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Tim činom onemogućili su Hrvatima zastupljenost u instituciji kolektivnoga šefa države.

Opći izbori 2010. godine izazvali su dugotrajnu političku krizu. Ponovni izbor Željka Komšića za hrvatskoga člana Predsjedništva otvorio je brojna pitanja, a među njima najvažnije je bilo: Tko treba zastupati konstitutivni narod? Je li to kandidat kojega konstitutivni narod izabere da ga predstavlja, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost, ili je to kandidat koji se izjašnjava kao pripadnik određenoga konstitutivnog naroda, ali ga izaberu drugi? Na ovim izborima Željko Komšić je osvojio 337 065 glasova, više od srpskoga i bošnjačkoga kandidata, usprkos činjenici da su Hrvati najmalobrojniji narod. Nakon ovakva Komšićeva izbora hrvatske političke stranke krajem travnja 2011. godine ponovno sazivaju Hrvatski narodni sabor. Jedinstveno traže izjednačavanje političkih prava Hrvata s pravima drugih dvaju naroda u Bosni i Hercegovini. U rezoluciji koju je usvojio Hrvatski narodni sabor, između ostaloga, stoji: „HNS drži da samo temeljita reforma ustava, koja bi osigurala potpunu institucionalnu ravnopravnost i novu upravno-teritorijalnu organizaciju kroz

²⁹ Usp. R. Hague – M. Harrop, *n. dj.*, str. 27-28.

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE...

utemeljenje više federalnih jedinica od kojih bi najmanje jedna bila s hrvatskom većinom, može osigurati stvarnu jednakopravnost hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.³⁰ Istovjetan konstrukt zlouporabe brojčane dominacije dogodio se i 2018. te 2022. godine, Bošnjaci su izabrali i hrvatskoga i bošnjačkoga člana Predsjedništva. Željko Komšić dobio je 2018. godine 225 500 glasova, a 2022. godine 227 540 glasova.

Tablica 4. Prikaz glasova za Željka Komšića po izbornim jedinicama u Federacije BiH na izborima 2006., 2010., 2018. i 2022. godine, s pripadajućim popisom stanovništva iz 2013. godine

Izborna jedinica	Stanovništvo 2013.		2006.	2010.		2018.	2022.
Velika Kladuša	B(ošnjaci)	32 561 (80,6 %)	985	1728		2342	2999
	H(rvati)	636 (1,6 %)					
	S(rbi)	146 (0,4 %)					
	O(stali)	7076 (17,5 %)					
Cazin	B	63 463 (95,9 %)	2234	6605		5069	4581
	H	320 (0,5 %)					
	S	29 (0,0 %)					
	O	2337 (3,5 %)					
Bihać	B	49 550 (88,1 %)	3205	10 008		6075	7000
	H	3265 (5,8 %)					
	S	910 (1,6 %)					
	O	2536 (4,5 %)					
Bosanska Krupa	B	23 578 (92,3 %)	873	4403		2798	2527
	H	66 (0,3 %)					
	S	1260 (4,9 %)					
	O	641 (2,5 %)					
Bužim	B	19 207 (99,3 %)	129	925		849	1102
	H	8 (0,0 %)					
	S	1 (0,0 %)					
	O	124 (0,6 %)					

³⁰ <http://www.hnsbih.ba/rezolucija-hns-a-bih-sa-4-zasjedanja-mostar-19-travnja-2011/> (4. XI. 2022.)

Odžak	B	6 220 (33,0 %)	594	1745		926	713
	H	11 621 (61,7 %)					
	S	582 (3,1 %)					
	O	398 (2,1 %)					
Domaljevac – Šamac	B	17 (0,4 %)	34	132		81	49
	H	4 634 (97,1 %)					
	S	92 (1,9 %)					
	O	28 (0,6 %)					
Orašje	B	2 015 (10,1 %)	255	918		553	498
	H	17 345 (87,3 %)					
	S	157 (0,8 %)					
	O	344 (1,7 %)					
Gradačac	B	37 130 (94,4 %)	1747	8163		4018	4441
	H	918 (2,3 %)					
	S	345 (0,9 %)					
	O	947 (2,4 %)					
Brčko Distrikt BiH (F BiH)	B	35 381 (42,4 %)	917	4106		2878	3212
	H	17 252 (20,7 %)					
	S	28 884 (34,6 %)					
	O	1999 (2,4 %)					
Bosanski Petrovac	B	3179 (43,4 %)	333	450		397	418
	H	26 (0,4 %)					
	S	3996 (54,5 %)					
	O	127 (1,7 %)					
Sanski Most	B	38 344 (92,5 %)	1263	3986		1993	2498
	H	722 (1,7 %)					
	S	1837 (4,4 %)					
	O	572 (1,4 %)					

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDsjedništva BOSNE I HERCEGOVINE...

Doboj Istok	B	9830 (95,9 %)	472	2524		1027	1096
	H	18 (0,2 %)					
	S	12 (0,1 %)					
	O	388 (3,8 %)					
Doboj Jug	B	4017 (97,1 %)	271	1168		677	697
	H	24 (0,6 %)					
	S	9 (0,2 %)					
	O	87 (2,1 %)					
Tešanj	B	40 461 (94,0 %)	6704	8393		4760	5947
	H	1462 (3,4 %)					
	S	226 (0,5 %)					
	O	914 (2,1 %)					
Maglaj	B	19 810 (85,6 %)	1025	3855		1940	2394
	H	2041 (8,8 %)					
	S	810 (3,5 %)					
	O	485 (2,1 %)					
Gračanica	B	43 857 (97,0 %)	5638	11 621		5358	5155
	H	72 (0,2 %)					
	S	157 (0,3 %)					
	O	1 134 (2,5 %)					
Lukavac	B	38 561 (86,6 %)	3830	10 775		4685	4768
	H	1524 (3,4 %)					
	S	1499 (3,4 %)					
	O	2936 (6,6 %)					
Srebrenik	B	35 951 (90,6 %)	3747	9019		5458	4272
	H	1968 (5,0 %)					
	S	394 (1,0 %)					
	O	1365 (3,4 %)					

Tuzla	B	80 774 (72,8 %)	13 139	27 374		13 576	13 890
	H	15 396 (13,9 %)					
	S	3378 (3,0 %)					
	O	11 431 (10,3 %)					
Čelić	B	9341 (88,9 %)	321	1035		1204	1521
	H	843 (8,0 %)					
	S	192 (1,8 %)					
	O	126 (1,2 %)					
Teočak	B	7398 (99,6 %)	189	731		360	606
	H	5 (0,1 %)					
	S	7 (0,1 %)					
	O	14 (0,2 %)					
Drvar	B	11 (0,2 %)	270	136		99	116
	H	552 (7,8 %)					
	S	6420 (91,2 %)					
	O	53 (0,8 %)					
Ključ	B	16 130 (96,3 %)	453	3201		1242	1334
	H	30 (0,2 %)					
	S	273 (1,6 %)					
	O	311 (1,9 %)					
Jajce	B	13 269 (48,7 %)	805	3032		1490	1261
	H	12 555 (46,1 %)					
	S	501 (1,8 %)					
	O	933 (3,4 %)					
Dobretići	B	0 (0,0 %)	4	20		5	4
	H	1626 (99,8 %)					
	S	1 (0,1 %)					
	O	2 (0,1 %)					

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE...

Žepče	B	11 727 (38,8 %)	296	1842		757	1011
	H	17 801 (58,9 %)					
	S	501 (1,7 %)					
	O	190 (0,6 %)					
Zavidovići	B	32 735 (91,0 %)	2248	7285		3380	3972
	H	1204 (3,3 %)					
	S	573 (1,6 %)					
	O	1476 (4,1 %)					
Banovići	B	21 374 (93,9 %)	2565	4966		1933	2111
	H	284 (1,2 %)					
	S	237 (1,0 %)					
	O	878 (3,9 %)					
Živinice	B	53 089 (91,9 %)	3557	12 256		7385	7154
	H	2508 (4,3 %)					
	S	242 (0,4 %)					
	O	1926 (3,3 %)					
Kalesija	B	32 227 (97,5 %)	2742	7033		3173	2885
	H	20 (0,1 %)					
	S	254 (0,8 %)					
	O	552 (1,7 %)					
Sapna	B	10 827 (96,9 %)	138	889		1225	1040
	H	3 (0,0 %)					
	S	234 (2,1 %)					
	O	114 (1,0 %)					
Bosansko Grahovo	B	6 (0,2 %)	145	15		32	28
	H	393 (16,0 %)					
	S	2028 (82,8 %)					
	O	22 (0,9 %)					

Glamoč	B	1251 (32,4 %)	108	211		157	107
	H	906 (23,5 %)					
	S	1679 (43,5 %)					
	O	24 (0,6 %)					
Donji Vakuf	B	13 376 (95,6 %)	639	2456		1465	1589
	H	58 (0,4 %)					
	S	107 (0,8 %)					
	O	444 (3,2 %)					
Travnik	B	35 648 (66,7 %)	1301	6018		3933	3725
	H	15 102 (28,2 %)					
	S	640 (1,2 %)					
	O	2092 (3,9 %)					
Zenica	B	92 988 (84,0 %)	5431	19 816		12 283	12 498
	H	8279 (7,5 %)					
	S	2409 (2,2 %)					
	O	6987 (6,3 %)					
Kakanj	B	32 341 (86,4 %)	1520	5989		4292	3977
	H	2973 (7,9 %)					
	S	281 (0,8 %)					
	O	1846 (4,9 %)					
Vareš	B	5447 (61,3 %)	909	1555		892	761
	H	2820 (31,7 %)					
	S	189 (2,1 %)					
	O	436 (4,9 %)					
Olovo	B	9701 (95,3 %)	261	1801		1232	1254
	H	230 (2,3 %)					
	S	77 (0,8 %)					
	O	167 (1,6 %)					

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDSEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE...

Kladanj	B	11 997 (97,2 %)	367	2645		1706	1368
	H	33 (0,3 %)					
	S	107 (0,9 %)					
	O	211 (1,7 %)					
Livno	B	4047 (11,9 %)	658	1150		821	622
	H	29 273 (85,8 %)					
	S	438 (1,3 %)					
	O	375 (1,1 %)					
Kupres	B	255 (5,0 %)	58	78		59	46
	H	4474 (88,5 %)					
	S	318 (6,3 %)					
	O	10 (0,2 %)					
Bugojno	B	24 650 (78,3 %)	1865	5292		2820	2739
	H	5767 (18,3 %)					
	S	376 (1,2 %)					
	O	677 (2,2 %)					
Gornji Vakuf – Uskoplje	B	12 004 (57,3 %)	477	1959		1078	848
	H	8660 (41,4 %)					
	S	30 (0,1 %)					
	O	239 (1,1 %)					
Novi Travnik	B	12 067 (50,6 %)	746	2425		1706	1545
	H	11 002 (46,2 %)					
	S	367 (1,5 %)					
	O	396 (1,7 %)					
Vitez	B	10 513 (40,7 %)	663	2180		1672	1502
	H	14 350 (55,5 %)					
	S	333 (1,3 %)					
	O	640 (2,5 %)					

Busovača	B	8681 (48,5 %)	461	1859		1508	1035
	H	8873 (49,5 %)					
	S	205 (1,1 %)					
	O	151 (0,8 %)					
Fojnica	B	7592 (61,4 %)	425	1788		868	896
	H	3664 (29,7 %)					
	S	48 (0,4 %)					
	O	1052 (8,5 %)					
Kiseljak	B	7838 (37,8 %)	289	1649		1118	907
	H	11 823 (57,1 %)					
	S	409 (2,0 %)					
	O	652 (3,1 %)					
Visoko	B	36 697 (91,9 %)	1300	7075		6052	4758
	H	576 (1,4 %)					
	S	286 (0,7 %)					
	O	2379 (6,0 %)					
Breza	B	13 154 (92,8 %)	524	2271		1677	1802
	H	314 (2,2 %)					
	S	121 (0,9 %)					
	O	579 (4,1 %)					
Ilijaš	B	18 151 (92,6 %)	780	3150		2498	2303
	H	382 (1,9 %)					
	S	421 (2,1 %)					
	O	649 (3,3 %)					
Tomislavgrad	B	255 (5,0 %)	99	518		250	251
	H	4474 (88,5 %)					
	S	318 (6,3 %)					
	O	10 (0,2 %)					

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDsjedništva BOSNE I HERCEGOVINE...

Prozor – Rama	B	3525 (24,7 %)	92	559		403	333
	H	10 702 (74,9 %)					
	S	3 (0,0 %)					
	O	50 (0,4 %)					
Jablanica	B	9045 (89,5 %)	723	2303		1214	1365
	H	726 (7,2 %)					
	S	63 (0,6 %)					
	O	277 (2,7 %)					
Konjic	B	22 486 (89,4 %)	1204	4423		2175	3037
	H	1553 (6,2 %)					
	S	355 (1,4 %)					
	O	754 (3,0 %)					
Kreševo	B	1014 (19,2 %)	128	268		141	90
	H	4149 (78,7 %)					
	S	26 (0,5 %)					
	O	84 (1,6 %)					
Hadžići	B	22 120 (92,6 %)	803	4212		3107	2808
	H	179 (0,7 %)					
	S	218 (0,9 %)					
	O	1374 (5,8 %)					
Ilidža	B	58 120 (87,1 %)	2318	8892		9326	9026
	H	3030 (4,5 %)					
	S	1600 (2,4 %)					
	O	3980 (6,0 %)					
Novi Grad Sarajevo	B	99 773 (84,2 %)	7 819	21 349		18 478	18 801
	H	4947 (4,2 %)					
	S	4367 (3,7 %)					
	O	9466 (8,0 %)					

Vogošća	B	24 351 (92,4 %)	802	3897		4349	4416
	H	321 (1,2 %)					
	S	542 (2,1 %)					
	O	1129 (4,3 %)					
Centar Sarajevo	B	41 702 (75,6 %)	7686	13 478		10 205	9175
	H	3333 (6,0 %)					
	S	2186 (4,0 %)					
	O	7960 (14,4 %)					
Stari Grad Sarajevo	B	32 794 (88,7 %)	2683	8080		6954	6217
	H	685 (1,9 %)					
	S	467 (1,3 %)					
	O	3030 (8,2 %)					
Novo Sarajevo	B	48 188 (74,3 %)	8386	14 642		11 691	10 969
	H	4639 (7,2 %)					
	S	3402 (5,2 %)					
	O	8585 (13,2 %)					
Trnovo	B	1376 (91,6 %)	28	218		323	301
	H	4 (0,3 %)					
	S	97 (6,5 %)					
	O	25 (1,7 %)					
Pale (F BiH)	B	859 (95,0 %)	31	84		40	50
	H	1 (0,1 %)					
	S	33 (3,7 %)					
	O	11 (1,2 %)					
Posušje	B	2 (0,0 %)	54	99		44	20
	H	20 424 (99,7 %)					
	S	5 (0,0 %)					
	O	46 (0,2 %)					

INSTITUCIJA HRVATSKOGA ČLANA PREDsjedništva BOSNE I HERCEGOVINE...

Grude	B	3 (0,0 %)	119	128		46	51
	H	17 216 (99,5 %)					
	S	10 (0,1 %)					
	O	79 (0,5 %)					
Široki Brijeg	B	6 (0,0 %)	152	105		63	56
	H	28 814 (99,6 %)					
	S	45 (0,2 %)					
	O	64 (0,2 %)					
Grad Mostar 4 (Zapadni Mostar) Grad Mostar 5 (Zapadni Mostar) Grad Mostar 6 (Zapadni Mostar) Grad Mostar 3 (Istočni Mostar) Grad Mostar 1 (Istočni Mostar) Grad Mostar 2 (Istočni Mostar) Grad Mostar	B	46 752 (44,2 %)	93 1239 668 138 176 1372 277	272 1948 1122 1083 1380 43 015 507		9405	9332
	H	51 216 (48,4 %)					
	S	4421 (4,2 %)					
	O	3408 (3,2 %)					
Foča (F BiH)	B	1762 (91,2 %)	138	315		276	254
	H	0 (0,0 %)					
	S	145 (7,5 %)					
	O	26 (1,3 %)					
Goražde	B	19 692 (94,2 %)	1 373	4708		4842	4290
	H	23 (0,1 %)					
	S	707 (3,4 %)					
	O	475 (2,3 %)					
Ljubuški	B	707 (2,5 %)	129	210		136	66
	H	27 271 (96,8 %)					
	S	41 (0,1 %)					
	O	165 (0,6 %)					
Čitluk	B	29 (0,2 %)	25	97		36	38
	H	17 900 (98,7 %)					
	S	18 (0,1 %)					
	O	193 (1,1 %)					

Čapljina	B	4541 (17,4 %)	636	968		664	560
	H	20 538 (78,5 %)					
	S	714 (2,7 %)					
	O	364 (1,4 %)					
Neum	B	63 (1,4 %)	44	62		43	19
	H	4543 (97,6 %)					
	S	21 (0,5 %)					
	O	26 (0,6 %)					
Stolac	B	5544 (38,2 %)	289	988		953	906
	H	8486 (58,5 %)					
	S	279 (1,9 %)					
	O	193 (1,3 %)					
Ravno	B	20 (0,6 %)	5	10		17	8
	H	2633 (81,8 %)					
	S	558 (17,3 %)					
	O	8 (0,2 %)					
Usora	B	374 (5,7 %)	77	263		117	94
	H	6095 (92,3 %)					
	S	61 (0,9 %)					
	O	73 (1,1 %)					

Izvori: <http://www.statistika.ba/> <http://www.izbori.ba>. Prema dostupnim podacima izradile autorice.

Najzornija ilustracija Komšićeve nelegitimnosti jesu mjesta u kojima Hrvata gotovo i nema. U mjestu Sapni gdje žive svega tri Hrvata Komšić je 2006. osvojio 138 glasova, 2010. osvojio je 889, 2018. čak 1.225 glasova, a 2022. godine 1.040 glasova.

U mjestu Bužim u kojemu živi osam Hrvata Komšić je 2006. osvojio 129 glasova, 2010. je osvojio 925, 2018. 849 glasova, a 2022. godine osvaja 1.102. glasa. U dominantno hrvatskim općinama njegovi su rezultati zanemarivi. Ponovni izbor Željka Komšića opteretio je i destabilizirao krhki politički sustav, a Hrvatima još više oštetio konstitutivnost i još jednom oduzeo pravo na politič-

ki identitet, za razliku od ostala dva konstitutivna naroda, Srbe i Bošnjake, koji imaju autentične i legitimne predstavnike u političkim tijelima vlasti.

Zaključak

Učestalim legitimacijskim prazninama unutar tako prevažne institucije kao što je Predsjedništvo Bosne i Hercegovine sustav vlasti, koji i onako djeluje u okruženju narušene i specifične i difuzne potpore, dodatno je narušen. Stoga je otežano, a počesto i onemogućeno izvršavanje općeprihvaćene Eastonove teorijske konstrukcije sustavske paradigme aktera i procesa, s ulaznim i izlaznim čimbenicima. Neučinkovita struktura političkih institucija i nedostatak ravnopravnosti međusobno se prožimaju i tako blokiraju cjelokupan politički sustav. U Bosni i Hercegovini se prema posljednjemu Popisu stanovništva iz 2013. godine bilježi samo oko 1 % građana koji se nisu nacionalno samoodredili, nego svoj nacionalni identitet vežu isključivo za kategoriju građanina, državljanina Bosne i Hercegovine, stoga je jasno da se o Bosni i Hercegovini može govoriti samo kao o podijeljenom društvu. Institucionalna neravnopravnost najmalobrojnijega, hrvatskog naroda, kao jednoga od tri glavna društvena segmenta, dovodi u pitanje i njihov opstanak, ali i opstanak samoga političkog sustava, što utječe na ukupnu demokratizaciju društva. Prije svih nameće se zaključak da je potrebno uz uvažavanje bosanskohercegovačke političke realnosti, a to je etnički segmentirano i podijeljeno društvo, riješiti osnovne slabosti sustava vlasti. Potrebno je prepoznati da sustav vlasti ne počiva na širokoj potpori masa, resursu koji je preduvjet učinkovitosti i legitimnosti. Za otklanjanje političke krize nužno je postizanje konsenzusa političkih elita sva tri konstitutivna naroda o državnome uređenju uzevši u obzir oba nedostatka, nefunkcionalnu institucionalnu strukturu i nedostatak ravnopravnosti.

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti

lovrice@hotmail.com

UDK: 323.1/.13(497.6)

316.32(497.6)

Pregledni rad

JESMO LI IZGUBILI SVOJU PRIČU? POVRATAK NACIONALIZMA I KRIZA GLOBALIZACIJE

Sažetak

Nacionalizam je problem našega vremena. Štoviše, napad Rusije na Ukrajinu jedna je od njegovih najsnažnijih manifestacija. Od *America first* politike i *Brexita* pa sve do ponovnog uzdignuća desnice u Europi i bošnjačkoga nacionalizma svjedočimo povratku „snažnih bogova“ nacionalizma i populizma. Kako se to može objasniti? I predstavlja li nacionalizam stvarnu opasnost za društvo? Je li nacionalna odanost prepreka za globalnu odgovornost? Može li osoba imati više različitih odanosti? Zar nije moguće biti odan globalnoj zajednici i vlastitoj naciji? Moramo li se doista odlučiti za jednu od te dvije opcije?

I dok su neki, poput izraelskoga filozofa i vodećega konzervativca Yorama Hazonyja, uvjereni kako je samo nacionalni poredak istinski jamac osobne i kolektivne slobode, mira i blagostanja u današnjemu svijetu, dotle drugi, iznad svih jedan drugi izraelski intelektualac, Yuval Noah Harari, tvrdi kako nacionalizam ne može biti rješenje za naše vrijeme jer se suočavamo s globalnim problemima. Globalne probleme, poput klimatskih promjena i ekološkoga kolapsa, ne mogu riješiti nacionalne politike ili pojedinačne nacije.

To je posebno evidentno u kontekstu suvremene Bosne i Hercegovine gdje je stabilnost moguća jedino uz velik napor i zalaganje „mirotvoraca“ i visokoga predstavnika s ovlastima donošenja zakona i omogućavanja da dogovor funkcionira. Sadašnji visoki predstavnik Christian Schmidt nedavno je izjavio kako se Bosna i Hercegovina suočava s najvećom egzistencijalnom krizom nakon rata. Rat je okončan 1995. godine *Spornom* isposlovanim u Daytonu, a on je postojeći sukob više zamrznuo nego što ga je riješio. Današnja Bosna i Hercegovina strepi pred povratkom nacionalističkoga duha.

Ključne riječi: nacionalizam; globalizacija; populizam; nacionalne politike; bošnjački nacionalizam

HAVE WE LOST OUR STORY? THE RETURN OF NATIONALISM AND THE CRISIS OF GLOBALISATION

Abstract

Nationalism is the issue of our age. Moreover, Russia's attack on Ukraine is one of the strongest manifestations of that. From "America First" politics and Brexit to the rise of the right in Europe and Bosniak nationalism, we are witnessing "the return of the strong gods" of populism and nationalism.

How can this be explained? And is nationalism really a threat to the society? Is national loyalty a barrier for global responsibility? Can a person have several loyalties? Why not be loyal to the global community and to one's own nation? Do we really have to choose between these two options?

While some, like the Israeli philosopher and leading conservative thinker Y. Hazony, are arguing that a national order is the only realistic safeguard of liberty, personal and collective freedom, peace and prosperity in the world today, meanwhile others, including another Israeli intellectual Y. N. Harari, are claiming that nationalism cannot be the solution for the modern time since we are facing global problems. Global problems like climate change and ecological collapse cannot be solved by national politics or a single nation.

This is especially evident in the context of the contemporary Bosnia and Herzegovina where stability is only possible through a great effort and contribution from the "peace-keepers", and a High Representative with powers of passing laws and enabling that the deal functions. But the current High Representative, Christian Schmidt, said B&H is faced with the greatest existential crisis of the post-war period. The war ended in 1995 with an agreement signed in Dayton, Ohio, which froze the conflict rather than settled it. Today, B&H dreads as the ghost of nationalism returns again.

Keywords: nationalism; globalisation; populism; global problems; national politics; Bosniak nationalism

Uvodne napomene

Nacionalizam je neosporno tema našega vremena. U političkim programima i procesima kao što su *Amerika first* i *Brexit*, u ponovnu uzdignuću desnice u Europi, u napadu Rusije na Ukrajinu, u ukrajinskim patriotskim poklicima: „Slava Ukrajini!“, „Herojam Slava!“ (Слава Україні! Героям слава!) mnogi vide povratak nacionalističkih ideologija i krizu globalizacije i otvorenoga druš-

tva. *Svjetski indeks progona*, koji sastavlja evangelička organizacija *Open Doors*¹, te izvještaj *Vjerske slobode diljem svijeta*², koje svake dvije godine izdaje katolička dobrotvorna organizacija *Kirche in Not*, ističu jasan porast nacionalističkih tendencija u budističkim i hinduističkim zemljama Azije, primjerice u Indiji. Novinar Al Jazeera Somdeep Sen je u nedavnome prilogu naglasio kako ultranacionalistička ideologija *hindutva* predstavlja globalni problem: „Hindu nacionalizam se više ne može ignorirati kao domaći, indijski problem. Taj pokret postao je međunarodni i poprima izrazito nasilan oblik i u drugim zemljama. Sada on predstavlja opasnost demokratskim principima, jednakosti i ljudskim pravima posvuda.“³

Kako se takvi razvoji mogu objasniti? I predstavlja li nacionalizam stvarno opasnost za društvo? Je li nacionalna odanost prepreka globalnoj odgovornosti? Može li osoba imati više različitih odanosti? Nismo li svi u svome svagdanjem životu ionako višestruko odani: supružniku, tvrtki u kojoj radimo, vjerskoj zajednici kojoj pripadamo, omiljenomu sportskom klubu itd.? Zar nije moguće biti odan globalnoj zajednici i vlastitoj naciji? Moramo li se doista odlučiti za jednu od te dvije opcije?

I dok su neki uvjereni kako je samo nacionalni poredak istinski jamac osobne i kolektivne slobode, mira i blagostanja u današnjemu svijetu⁴, dotle drugi tvrde kako nacionalizam ne može biti rješenje za naše vrijeme jer se suočavamo s globalnim problemima. Globalne probleme, poput klimatskih promjena i ekološkoga kolapsa, ne mogu riješiti nacionalne politike ili pojedinačne nacije.⁵

¹ Usp. „Mehr als 360 Millionen Christen werden wegen ihres Glaubens verfolgt und diskriminiert.“, *Open Doors*, <https://www.opendoors.at/index/>, (7. X. 2022.).

² Usp. „Religionsfreiheit weltweit. Bericht 2021. Zusammenfassung der Ergebnisse“, *Kirche in Not*, 24. V. 2021., <https://www.kirche-in-not.de/wp-content/uploads/2022/08/screen-Broschuere-Religionsfreiheit-Bericht-2021-27-05-2021.pdf>, (7. X. 2022.).

³ Somdeep Sen, „Hindu nationalists now pose a global problem: The recent UK violence should serve as a wake-up call. Hindu nationalism is no longer a worry just in India.“, *Aljazeera*, 26. IX. 2022., <https://www.aljazeera.com/opinions/2022/9/26/violent-hindu-extremism-is-now-a-global-problem>, (26. IX. 2022.).

⁴ Usp. Yoram Hazony, *Nationalismus als Tugend*, Ares Verlag Graz, 2018., str. 14. Yoram Hazony je izraelski filozof, vodeći konzervativac, biblijski učenjak i politički teoretičar.

⁵ Usp. Yuval Noah Harari, *21 Lektionen für das 21. Jahrhundert*, C. H. Beck, 2022., str. 168-191. Profesor Yuval Noah Harari izraelski je intelektualac, povjesničar i filozof, autor nekolicine uspješnica prevedenih na 65 jezika te savjetnik Klausu Schwaba, predsjednika Svjetskoga ekonomskog foruma u Davosu. Smatra se jednim od najutjecajnijih svjetskih javnih intelektualaca današnjice.

1. Nacionalizam ili globalizam?

Nacionalizam nije nov fenomen, osobito ne u Europi. No, iako je jedan od središnjih konstituenta modernih država, ipak vlada velika nejasnoća oko toga što bi on doista bio. Što je, dakle, uopće nacionalizam? Odgovori na ovo pitanje danas su mnogostruki. Tako ga neki definiraju kao dehumanizaciju i bestijalnost suvremenih društava i povratak kulturno-povijesnih kategorija na zoološke⁶ ili kao svjetonazor ili ideologiju koja promiče prenatraglašenu svijest o vrijednosti i važnosti vlastite nacije nauštrb svih drugih nacija⁷. Neki drugi opet će reći kako je nacionalizam strašno krivovjerje koje uništava jedinstvo Zapada.⁸

Može se reći kako nacionalizam kao ideologija postoji tek od 18./19. stoljeća. *Američka deklaracija o neovisnosti* iz 1776. i Francuska revolucija iz 1789. godine predstavljaju promjenu epohe jer se upravo tada dokidaju feudalizam i društvene klase kao zadnji relikti srednjovjekovnoga poretka. Naviještaju se sloboda, jednakost i bratstvo, dokidaju se povlastice plemstva i klera, postavlja se zahtjev za jednakopravnošću svih građana. No, rušenjem staroga poretka (*L'Ancien Régime*) uviđa se i potreba za novim. Traga se za novom idejom koja će ujediniti sve građane i pronalazi je se u ideji nacije i nacionalnoga. Nacionalizam se, dakle, rađa onda kada se od ideje nacije i nacionalnoga stvara ideologija.

Nakon zastrašujućih krvoprolića i istrebljenja gotovo cijelih naroda u dva svjetska rata, Zapad je prigrlio ideal otvorenoga društva i obećavao: Ako se oslobodimo starih navezanosti na naciju, pleme i religiju, koji su stoljeća ispunili nasiljem, bit ćemo kadri izgraditi svijet blagostanja bez granica oslobođen dogmi i predvođen stručnjacima. Reagirajući na uzburkanu prvu polovicu 20. stoljeća, političke, kulturne i ekonomske elite Zapada zauzimale su se za otvorene granice, otvoreno tržište i otvorene umove. Time je opasnost nacionalističkoga iskušenja na Zapadu bila, barem neko vrijeme, otklonjena.

No, taj trajni proces otvorenosti u međuvremenu se petrificirao u cijeli niz antidogmatskih dogmi koje predstavljaju ozbiljnu ugrozu društvenoj solidarnosti ukorijenjenoj u obitelji, religiji i naciji. Danas, tri generacije kasnije, spo-

⁶ Usp. Nikolaj Berdjajev, *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu: Za razumijevanje naše epohe*, Verbum, 2007., str. 64.

⁷ Usp. Y. N. Harari, *n. dj.*, str. 170.

⁸ Usp. Dietrich von Hildebrand, *My Battle against Hitler: Defiance in the Shadow of the Third Reich*, Penguin Random House New York, 2014., str. 251.

menuti poslijeratni politički konsenzus prijeti raspadanjem. Izgubili smo svoju priču, dalo bi se zaključiti, a ljudi tendiraju razmišljanju u pričama.⁹ Posljednjih četrdesetak godina imali smo priču koja je tvrdila kako je sve što nam je u ovo-me trenutku potrebno jest globalizirati ekonomiju i liberalizirati politiku, pa će čovječanstvo doseći prosperitetnu i mirnu budućnost. No, u posljednjemu desetljeću ljudi su, iz opravdanih ili neopravdanih razloga, prestali vjerovati u tu priču.

2. Povratak nacionalizma?

Ono što se sada događa jest nedostatak uvjerljive priče i vizije budućnosti. Stoga se mnogi političari odlučuju na povratak u prošlost tragajući za snažnim božanstvima nacionalizma i populizma.¹⁰ Vraćaju se natrag na ona „mjest“ gdje su se osjećali sigurnima. Taj je proces nalik nama kada se na putu prema nekomu velegradu izgubimo pa nam unutarnji osjećaj sugerira kako je najpametnije vratiti se natrag, na polazišnu točku na kojoj smo se osjećali najsigurnije. Upravo takvo što vidimo u mnogim političkim narativima današnjice.

Daljnji problem Harari vidi u tome što suvremena svjetska situacija jasno očituje kako smo suočeni s globalnim izazovima i problemima, ali na njih pokušavamo odgovoriti nacionalnim politikama. Globalne probleme poput klimatskih promjena, ekološkoga kolapsa, prijetnje nuklearnim ratom, *cyber*-kriminaliteta i tehnoloških izazova nije u stanju riješiti neka pojedinačna nacija. Stoga za Hararija nacionalizam nije nikakvo rješenje suvremenih problema niti politička opcija za budućnost.¹¹

Naprotiv, za Yorama Hazonyja nacionalni je poredak jedini realističan poredak i jamac slobode, mira i napretka u današnjem svijetu. On tvrdi kako su, počevši od 16. stoljeća, engleski, nizozemski i američki protestanti ponovno oživjeli starozavjetnu ljubav prema nacionalnoj neovisnosti. Tu tradiciju valja danas ponovno uspostaviti ako želimo ograničiti sukobe i dopustiti da cvjeta bogatstvo razlika.¹²

⁹ Usp. Y. N. Harari, *n. dj.*, str. 382.

¹⁰ Usp. Russel Reno, *Return of the Strong Gods: Nationalism, Populism and the Future of the West*, Regnery Gateway, 2021., str. 8.

¹¹ Usp. Y. N. Harari, *n. dj.*, str. 189-190.

¹² Usp. Y. Hazony, *n. dj.*, str. 33.

Hebrejska *Biblija* je doista u mnogim svojim tekstovima protiv bilo kakve vrste političke ovisnosti. Iz toga se dade lako izvesti zaključak da nismo na ovo-m svijetu kako bismo svoju slobodu predali multinacionalnim korporacijama, nadnacionalnim vladama i supernacionalnim imperijima. U tome smjeru idu i Hazonyjevi zaključci.

Prema njegovu mišljenju postoje samo dva osnovna oblika društvenoga po-retka: nacionalni i nadnacionalni (ili: imperijalni, kako ga on naziva). Nadalje kaže: „Nalazimo se usred rasprave između nacionalizma i imperijalizma. Im-perijalizam i nacionalizam su gorostasni i oprečni ideali koji su se u prošlosti borili jedan protiv drugoga, a svoj drevni sukob ponovno nastavljaju u naše vrijeme.“¹³

3. Skrivene opasnosti imperijalizma

Oni koji su skloni pozitivnu vrjednovanju nacije, nacionalnoga identiteta i nacionalnih politika, rado upućuju na klasični biblijski tekst o sukobu nacio-nalnoga i nadnacionalnoga kako bi ukazali na skrivene opasnosti imperijalizma: izvještaj o Makabejskome ustanku (167. – 63. pr. Kr.) i Hasmonejskome kraljevstvu (140. – 37. pr. Kr.) koje je predstavljalo neku vrstu nezavisne židov-ske države.

Svijet starozavjetnih židovskih proroka bio je svijet u kojemu su se na svjet-skoj pozornici smjenjivali veliki imperiji: Egipat, Babilon, Asirija, Perzija. Una-toč međusobnim razlikama, zajedničko obilježje svih tih imperija bijaše nasto-janje cijelomu čovječanstvu nametnuti univerzalni politički poredak koji će osigurati napredak i mir. Faraon Amenemhat I. (†1965. pr. Kr.) je dva stoljeća prije praoca vjere Abrahama pisao: „Nitko nije gladovao ili žedao u moje dane. Ljudi su uživali u miru kroz ono što ja bijah propisao.“¹⁴ Povijesna istraživanja potvrdila su da to nisu bile isprazne riječi.

Pomalo iznenađuje zašto u *Bibliji* nailazimo svako malo na protivljenje tim imperijalnim velesilama koje su svojim „egipatskim“ ili „babilonskim mirom“ donijele nevjerojatan ekonomski napredak. Za biblijske proroke Egipat je una-toč tomu ostao „kuća ropstva“ koju karakteriziraju okrutnost, krvoproliće,

¹³ *Isto*, str. 13.

¹⁴ *Isto*, str. 24.

ropstvo, oduzimanje privatnoga vlasništva pa čak i eksproprijacija žena. Sve je to, prema mišljenju proroka, bio rezultat poganske idolatrije – njihovi bozi opravdavali su svaku vrstu žrtve kako bi se proširio njihov imperij. Je li obnova imperijalne ideje ili, bolje rečeno, ideologije doista rješenje za danas?¹⁵

Od 3. st. pr. Kr. prostor Palestine i Izraela bio je izložen snažnu helenističkom utjecaju. Najprije je stajao pod vlašću Ptolemejevića, a potom Seleukida. Židovsko je stanovništvo bilo duboko podijeljeno oko pitanja helenizacije. Jedni su profitirali od toga razvoja pa su grčko-zapadnu kulturu rado prisvojili, a drugi su strahovali za svoju kulturnu neovisnost, vlastitu religiju i tradicije. Sveti grad Jeruzalem sve je više poprimao helenistička obilježja. U njemu su podignuti čak i *gymnasion* i *ephebeion* gdje su sinovi židovskih aristokrata mogli upoznati grčki jezik i kulturu¹⁶. Obje su institucije uživale veliku popularnost i uskoro postale omiljeno sastajalište jeruzalemskoga visokog društva. Čak su i svećenici rado sudjelovali u gledanju borilačkih igara¹⁷.

Makabejski ustanak bio je usmjeren protiv hegemonijske imperijalističke politike seleukidskih kraljeva kao i protiv onih židovskih krugova koji su bili otvoreni helenizaciji svoje kulture i njezinu ostvarenju. Spor je kulminirao pod vlašću Antioha IV. Epifana (175. – 164. pr. Kr.). Helenizacija je u njegovu imperiju stajala na vrhu političke agende. U jednome proglasu zahtijevao je da različiti narodi njegova carstva napuste svoje stare zakone i stope se u jedan narod¹⁸. Time je Židovima bilo zabranjeno svoj život oblikovati prema otačkim predajama.

Pod prijetnjom smrtno kazne zabranjene su vjerske prakse obrezanja i držanja subotnjega mira te žrtvovanje u hramu i proslava vjerskih svetkovina. Svetopisamske svitke trebalo je predati državnoj vlasti kako bi se uništili¹⁹. Na oltaru za žrtve paljenice postavljena je *Grozota pustoši*, u drugim prijevodima: „sramotna gnusoba idolska“²⁰. Hram je potom posvećen olimpskomu Zeusu²¹. Diljem zemlje podignuti su oltari na kojima su Židovi prisiljavani žrtvovati poganskim božanstvima. Kraljevski činovnici obilazili su zemlju i provjeravali provođenje

¹⁵ *Isto*, str. 15.

¹⁶ Usp. 1 Mak 1,12-15 i 2 Mak 4, 10-15

¹⁷ Usp. 2 Mak 4,13-15

¹⁸ Usp. 1 Mak 1,41

¹⁹ Usp. 1 Mak 1,56-58

²⁰ Usp. 1 Mak 1,54; Dn 11,31; 12,11

²¹ Usp. 2 Mak 6,2

kraljevih proglasa. Kako bi dokazali svoju odanost seleukidskoj vlasti, Židovi su prisiljavani javno blagovati svinjsko meso. Mnogi su na to i pristajali, drugi su opet ostali stameni, dali su se u bijeg iz zemlje ili su bili smicani ako bi u njoj ostali.²²

4. Patriotizam umjesto nacionalizam

Istina je, izgubili smo svoju priču. I sada teturamo politički između *Scile* i *Haribde* – nacionalizma i imperijalizma. Dakle, između dviju ravnopravnih opasnosti. Stoga je razumljivo zašto se Hazony pita jesu li „imperijalisti“ u pravu kada sve zlo svale samo na nacionalizam. Nije li demoniziranje nacionalizma pokušaj da se sakriju demoni imperijalizma? I je li ponovna renesansa imperijalizma doista rješenje naših suvremenih problema?²³

Tako se uvjerenje o nacionalizmu kao najgoremu zlu našega doba koje je prouzročilo dva svjetska rata i holokaust zapravo pokazuje kao simplicistički narativ koji nas čini slijepima za opasnosti koje imperijalizam sa sobom donosi, a o kojima nam *Biblija* itekako na dosta mjesta govori. Veliki katolički i nekatolički mislioci 20. stoljeća upozoravali su na opasnost nacionalizma i jasno ga prokazali kao ideologiju. Mnogo prije Simone de Beauvoir i Jean-Paula Sartrea, još prije 1933. godine, Židovka Simone Weil upozoravala je na nacionalističku ideologiju. Iako Židovka, bila je protivnica cionizma: „Čemu stvarati novu nacionalnost? Već patimo pod egzistencijom mladih nacija koje su nastale u 19. stoljeću i koje su nošene prenatagnutim nacionalizmom.“²⁴

Još u to vrijeme Weil je upozoravala Francusku i druge kolonijalne zemlje da zemljama Istoka ostave njihovu kulturnu samostojnost jer će u suprotnome na svjetsku pozornicu dozvati islamski nacionalizam koji danas jasno vidimo i u bosanskohercegovačkome društvu. Francusko-britanski katolički povjesničar Hilaire Belloc nacionalizam naziva „novom religijom“ koja je u svojoj biti „tragična, jer je neka vrsta ubojstva kršćanstva“²⁵. Dietrich von Hildebrand, jedan

²² Usp. 1. Mak 1,58-63

²³ Usp. Y. Hazony, *n. dj.*, str. 15.

²⁴ Antje Schrupp, „Zum 100. Geburtstag von Simone Weil“, *Antje Schrupp im Netz*, 6. I. 2009., <https://www.antjeschrupp.de/simone-weil>, (8. X. 2022.).

²⁵ Hilaire Belloc, „Survivals and New Arrivals: The Old and the New Enemies of the Catholic Church, Nationalism“, *ewtn.com*, 25. VI. 1929., <https://www.ewtn.com/catholicism/library/survivals-and-new-arrivals-1158>, (8. X. 2022.).

od najranijih katoličkih boraca protiv nacionalizma i već 1921. godine okarakteriziran kao prane prijatelj nacionalizma u Njemačkoj, u svome značajnom eseju *Austrija i nacionalizam* iz 1936. godine donosi ključne karakteristike nacionalizma. Naziva ga „groznom herezom koja razara jedinstvo Zapada“. Za njega je nacionalizam „strašna nesreća za svaku zemlju“²⁶.

Najzad, „svaki onaj koji drži kako su država i nacija u takvoj interrelaciji da svaka nacija zahtijeva postojanje odgovarajuće države i tko zbog toga ne vidi nikakvu vrijednost u situaciji u kojoj je jedna te ista nacija prisutna u više država ili gdje su različite nacije udružene u jednu jedinu državu, taj je također nacionalist“²⁷.

Slične kritike o nacionalizmu izrazio je i ruski filozof Nikolaj Berdjajev. U svojoj ranoj polemičkoj knjizi *Filozofija nejednakosti*, u obračunu s internacionalistima (komunistima), Berdjajevu je stalo naciji dati pozitivno određenje. Pod nacionalnim bićem on podrazumijeva originalnost i neponovljivost povijesne sudbine naroda. Nacija je, prije svega, konkretno-povijesna kategorija, a ne socijalno-apstraktna ili, pak, zoologijska, biologijska. Tada je govorio o njoj kao o mističnu organizmu koji ima ontološku vrijednost te se zasniva na religijskoj osnovi. Internacionalizam je za njega lišen svake konkretnosti.²⁸ I ovdje uočava negativnu stranu nacionalizma, ali ni približno kao u kasnijim djelima gdje o nacionalizmu daje kudikamo oštriji sud: „Sablazan nacionalizma i robovanje nacionalizmu je dublji oblik robovanja od robovanja etatizmu. Od svih ‘nadličnih’ vrednosti čovek najlakše pristaje da sebe potčini vrednosti nacionalnoga. (...) ‘Nacionalno’ je u ličnosti dublje od ‘klasnog’; to što sam ja Rus je dublje nego to što sam plemić.“²⁹

No, uza sva ta upozorenja i demaskiranja ideološkoga nacionalizma svi ti autori ujedno nikada ne zaboravljaju istaknuti nemjerljivu vrijednost nacije, nacionalne samosvijesti, domoljublja i patriotskih osjećaja. Simone Weil u svojoj knjizi *Ukorijenjenost. Pokušaj za deklaraciju o dužnostima prema ljudskom biću* iz 1943. godine ističe potrebu čovjeka za korijenima. Raskorijenjenost,

²⁶ D. von Hildebrand, *n. dj.*, str. 251.

²⁷ *Isto.*

²⁸ Usp. Nikolaj Berdjajev, *Filozofija nejednakosti*, Beograd Kultura – Biblioteka Arhe – Mediteran-Oktoih, 1990., str. 73-88.

²⁹ Isti, „Sablazan nacionalizma“, 26. XI. 2018., <https://www.autograf.hr/sablazan-nacionalizma/>, (9. X. 2022.).

shvaćena kao duhovno ili materijalno stanje, bolest je našega vremena. Iz čovjekove dubinske potrebe za korijenima francuska filozofkinja argumentira u prilog patriotizmu: „U sadašnjemu trenutku svijetu je potreban novi patriotizam.“³⁰ Slična je mišljenja i Berdjajev: „Nužno je još podvući da nacionalizam uopšte nije istovetan sa patriotizmom. Patriotizam je ljubav prema svojoj otadžbini, svojoj zemlji, svome narodu. Nacionalizam, pak, ne samo da nije ljubav, nego je kolektivni egocentrizam, samosvest, volja za moći i nasiljem nad drugima. Nacionalizam je više izveštačen, on je ideologija u kojoj nema patriotizma.“³¹ A von Hildebrand reći će kako „ljubav nacionalista prema njegovoj naciji nije veća ljubav, već manja i nečista ljubav. Temeljito promatrano, zapravo se tu uopće i ne radi o ljubavi; nacionalist nikada ne vidi pravu vrijednost svoje nacije“³². Istinski patriotizam i istinska ljubav prema svojoj naciji moralne su vrijednote i, kao takve, obigatorne, smatra isti autor.

5. Nacionalističko iskušenje u Bosni i Hercegovini

Vijeće za suradnju arapskih zemalja Zaljeva (GCC), čije su zemlje članice: Bahrein, Kuvajt, Katar, Oman, Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati, odlučilo je prije nekoliko godina kako će spomenute zemlje sve više ulagati u Bosnu i Hercegovinu i ondje kupovati velika zemljišta. Mnogi domaći stanovnici gotovo se euforično raduju zbog arapskih investicija. Nadaju se od toga boljem sutra. Poznato je kako je 2015. godine 26 %, a 2016. godine 39 % svih investicija iz inozemstva u Bosnu i Hercegovinu došlo iz zemalja Zaljeva.

Na dolazak Arapa u Bosnu i Hercegovinu mnogi u Europi, međutim, gledaju sa sumnjom. Oni ga vide kao još jedan vrlo važan strateški korak u stvaranju velike Eurabije. Profesor Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Sarajevu Esad Duraković opisao je masovnu navalu Arapa na nekretnine u Bosni i Hercegovini kao posebnu strategiju čiji se krajnji učinci ne vide sada, ali će se vidjeti kada bude prekasno. Akademik Duraković, profesor arapskoga jezika i književnosti,

³⁰ *N. mj.*

³¹ N. Berdjajev, „Sablazan nacionalizma“, (10. X. 2022.).

³² D. von Hildebrand, *n. dj.*, str. 251.

rekao je kako vjeruje da se tu radi o nekoj vrsti projekta.³³ A projekt je da se sve veći broj Arapa naseli u Bosnu i Hercegovinu, što je dramatična promjena etničke strukture, osobito s obzirom na činjenicu odljeva domicilnoga stanovništva (iz Bosne i Hercegovine godišnje odseli oko 170 000 ljudi); Arapi će unositi svoje *adete* (običaje) i remetiti tradicionalni bosanski islam. Postojanje nekoga plana i projekta vidi se i po kupovanju zemljišta u Sarajevu, na Vlašiću, u Posavini, u Mostaru itd. Rijetki su oni koji se pitaju koji je krajnji cilj arapskoga ulaganja u Bosnu i Hercegovinu. Svi hoće život, „bolji život”, i vide samo arapski novac koji se slijeva u zemlju, ali rijetko tko pokušava sagledati pozadinu svega. Mehmed Aličehajić, profesor njemačkoga jezika, govori o opasnosti koja vreba od vehabizma i salafizma po tradicionalni tolerantni islam: „Vehabizam i selefizam ne pripadaju ovdje [...] Što taj radikalni arapski islam znači za muslimansko stanovništvo u selu? A da ne govorim o kršćanima.”³⁴ I doista, parkovi gradova postaju arapska odmarališta i mjesta javnoga klanjanja, a neki Bošnjaci, valjda radi bolje „prođe” kod Arapa, već nose bradu i ne pružaju ženama ruku. Motivi Arapa još nisu sasvim jasni.

Saudijski zamjenik prijestolonasljednika Mohammed Bin Salman je 2016. godine obznanio kako je za 2017. godinu planirano osnivanje fonda od dva bilijuna dolara za postnaftnu eru. Bosna i Hercegovina je Arapima, izgleda, odskočna daska u Europu nakon naftne ere. Arapi ne ulažu u poljoprivredu, prehrambenu i automobilsku industriju ili u energetske sektor. Njih zanimaju turizam, pa i vjerski, i arapsko školstvo.

Wilhelm Theuretsbacher, višegodišnji profesionalni vojnik s bogatim iskustvom s različitih bojišnica i načelnik policije, postavlja pitanje³⁵ žele li možda Arapi stvoriti uporište za misioniranje Europe. Izvjesno je kako namjere Arapa nisu toliko turističke i duhovno-religiozne, kakvima ih se želi prikazati, nego više društveno-političke.

³³ Usp. Esad Duraković, „Naseljavanje Arapa u BiH je projekt od kojeg treba strahovati“, *novi.ba*, 11. VIII. 2016., <https://novi.ba/clanak/86224/esad-durakovic-naseljavanje-arapa-u-bih-je-projekat-koji-ugrozava-opstanak-drzave>, (11. X. 2022.)

³⁴ Marina Martinović, „Kad Arapi kupuju zemljište po BiH...“, *du.com*, 17. II. 2016., <https://www.dw.com/bs/kad-arapi-kupuju-zemljiste-po-bih/a-19053577>, (11. X. 2022.)

³⁵ Wilhelm Theuretsbacher, „Ein Wahhabiten-Stützpunkt in Europa: Scheichs der arabischen Halbinsel kaufen ganze Landstriche und errichten neue Städte.“, *kurier.at*, 3. I. 2016., <https://kurier.at/politik/ausland/bosnien-herzegowina-ein-wahhabiten-stuetzpunkt-in-europa/172.829.182>, (10. X. 2022.).

Od nekadašnjega balkanskog Jeruzalema Sarajevo je od rata do danas postalo metropola džamija³⁶, a gradnja džamija neka je vrsta markiranja terena (arhitekt Said Jamaković)³⁷. Ne zna se zasigurno jesu li Arapi turisti ili budući stanovnici zemlje. *Sarajevo, grade moj...* mnogi sve teže izgovaraju, jer se taj grad, koji se do nedavno hvalio svojom multikulturalnošću, sada sve više islamizira i stavlja u službu nacionalnih bošnjačkih interesa. Iako su u njemu džamije brojne, Arapi i dalje vole klanjati po ulicama, u parkovima, pa čak i po trgovačkim centrima. Čini se kako je islam izišao iz džamija na ulice gradova i javne trgove. Moglo bi se reći kako za to postoje dva glavna razloga: 1. misionarski prozelitizam i 2. pokazivanje domaćim muslimanima kako su loši vjernici. Bošnjaci – muslimani u Bosni i Hercegovini – etnička su novotvorevina (priznali oni to ili ne), nacija u nastanku. A svaka nova nacija ili nacija u nastanku ima poteškoće s vlastitim identitetom, osobito ako nastaje u doba nadnacionalnih zajednica. Izgleda kako Arapi trebaju „kumovati” Bošnjacima pri pronalaženju traženoga identiteta. Bošnjaci se, kao etnos bez jasna i čvrsta identiteta, počinju sve više shvaćati kao *umma* – dio svjetske Islamske zajednice. Arapi im u tome očito trebaju pomoći. Nalazimo li se pred povratkom nacionalističkoga duha u Bosni i Hercegovini? Ili trebamo više strahovati od imperijalističkih stremljenja u našoj zemlji?

Umjesto zaključka

Potrebno je jasno razlikovati patriotizam – ljubav prema domovini od nacionalizma – kolektivnoga egocentrizma. Ova razlikovanja osobito su važna za nas u kontekstu najnovijih događanja u suvremenoj Bosni i Hercegovini koja se pretvara u bojno polje svjetskih previranja i gdje je politička stabilnost moguća jedino uz velik napor i zalaganje „mirotvoraca” izvana. Rad je pokušao napraviti i propitati poveznicu između globalnih političkih gibanja i njihovih utjecaja na konkretnu situaciju u našoj zemlji s posebnim osvrtom na nacionalizam jednoga od triju konstitutivnih naroda – onaj bošnjačkoga naroda.

³⁶ Walter Mayr, „Sarajevo: nekada „Jerusalim“, sada grad minareta“, *dw.com*, 25. XII. 2009., <https://www.dw.com/sr/sarajevo-nekada-jerusalim-sada-grad-minareta/a-5056212>, (10. X. 2022.).

³⁷ Usp. *n. mj.*

Kako na globalnoj sceni tako i kod nas svakodnevna politička događanja otkrivaju nam kako nas „snažni bogovi“ – nacionalizam i populizam – vjerojatno nikad nisu ni napustili. Predstavlja li nacionalizam doista stvarnu opasnost za društvo? Je li nacionalna odanost prepreka za globalnu odgovornost? Strepi li današnja Bosna i Hercegovina od povratka nacionalističkoga duha? Tko i što doista predstavljaju stvarnu opasnost za Bosnu i Hercegovinu? I jesmo li doista izgubili svoju priču? – ovaj rad ne želi ponuditi jasne odgovore nego tek nekoliko razmišljanja na temu.

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – Kulture – Jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnjoj fakultetskoj konferenciji istog naziva. Svi radovi prije objave podliježu dvostruko slijepom recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed: naslov, sažetak s ključnim riječima (odvojenima točkom sa zarezom), uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip Županov, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, 1995., str. 12.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri piše se samo prvi i kratice i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max Horkheimer – Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, 1989.
- Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem

- Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka Čačić Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Naklada Jeksenski i Turk, 1999.

Ako je riječ o ponovljenom izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige

- Robert E. Goodin – Philip Pettit (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Wiley-Blackwell, 2007.

Za članke

Poglavlje/članak u knjizi

- John McGarry – Brendan O’Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John McGarry – Brendan O’Leary (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Hrvatsko društvo pisaca, 7(7), 2002., str. 184.

Članak u zborniku radova

- Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

Uredničke

- Bratoljub Klaić, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zora, 1983., str. 565.

Bez urednika

- „Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Pro lexis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

Ako postoji autor

- Kate Connolly, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, *The Guardian*, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

Bez autora

- „Barroso: it is not the Commission’s role to express an opinion on Catalonia“, *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *N. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. Dolphine, *n. dj.*, str. 27.

